

Леонід МАЧУЛІН

ХАРКІВ – СТОЛИЦЯ
ЧЕРВОНОГО ДИКТАТОРА

*Переклав українською
Володимир Сватенко*

Харків
2016

ББК 63.3(2)
М 37

Мачулін Л.І.

Харків – столиця червоного диктатора. – Х.: Мачулін, 2016. – 220 с., іл.

ISBN 978-617-7364-20-6

На підставі документальних першоджерел автор уперше у вітчизняній літературі всебічно дослідив умови і причини набуття місто Харковом статусу столиці Української радянської республіки в 1917 році, з'ясував і проаналізував мотиви перенесення столиці до Києва в 1934 році, відстежив офіційні і неофіційні версії цієї історичної події. У книзі наведено вагомий допоміжний матеріал на цю тему – таємні протоколи Політбюро ЦК КП(б)У, архівні матеріали, газетні публікації, спогади очевидців.

У Додатку наведені біографічні довідки тогочасних головних дійових осіб, які були причетні до набуття і втрати Харковом статусу столиці республіки.

Книга розрахована на широке коло читачів.

ISBN 978-617-7364-20-6
ББК 63.3(2)

ISBN 978-617-7364-20-6

© Мачулін Л.І., 2016

ЗВЕДЕННЯ РАХУНКІВ З УКРАЇНОЮ

Вступне слово перекладача

Віддавен відомо, що ніщо не вічне під небом. Адже здавалося, що понад сімдесятирічна деспотія комуністики триватиме безкінечно, однак з погляду вічності – то була лише мить.

Друге видання книги «Украинская столица для Красного императора» цього разу ще й українською мовою, (в україномовному варіанті праця має назву «Харків – столиця червоного диктатора» – В.С.), знаного дослідника Леоніда Мачуліна, засвідчує, що попит на історичні праці, наприклад, про похмуру діяннями добу більшовиччини, не минає.

Якщо автор талановитий – він навіть про моторошне свавілля здатний розповісти по-особливому: докладно, терпляче і послідовно. Задля чого мовлено ці слова? Аби наголосити, що означена праця дослідника змусить багатьох ширше розплющити очі і ніби уперше побачити, що діялося за непроникною ширмою секретності сталінських політбюрократів і як тоталітарний режим чинив наругу над народом, водночас панічно боячись його.

Після вдумливого читання книги Л. Мачуліна, можна щиросердо, без шкідливої алілуйщини або захвалювання, стверджувати, що це надзвичайно цікавий, місткий спресованістю думки, переконливий документалістикою науковий вислід, який в кінцевому рахунку постає прикладом виняткового працелюбства.

Як на мене, зроблене Л. Мачуліним – це освоєння нової глибокої пошукової штольні, варте докторської дисертації, це розробка-реферат на ще не досліджену до цього часу тему про завершальну підготовку-прелюдію до Великого Терору. Виконання ж задуманого розпочалася, вдумайтеся, аж через два десятиліття після більшовицького перевороту, в період необмеженого одноосібного владарювання

класичного диктатора.

Принагідно відзначимо приємне для автора-харків'янина – його поцінували в Києві, а це багато важить у науковому середовищі України. Зовсім недавно на одному з провідних каналів центрального телебачення демонструвався надзвичайно цікавий змістом телефільм з оповіддю про згадувану вище працю Л. Мачуліна. Доктор історичних наук Юрій Шаповал, відомий мільйонам радіослухачів як ведучий щоденних передач «Мить історії», презентував майстерно знятий телефільм. Він побудований як діалог Ю. Шаповала з автором книги Л. Мачуліним. І сама книга, і телефільм, конче потрібні для ідейного загартування нової генерації українства, особливо народженої після проголошення незалежності України. І книга, і телефільм заслуговують на популяризацію книги «Харків – столиця червоного диктатора», а заодне й відеозапису телефільму серед школярів-старшокласників, учнів системи профтехосвіти, студентів історичних факультетів, курсантів військових училищ, слухачів академій тощо...

Якщо говорити про загальний каркас конструкції праці, то вона складається з двох розділів, восьми глав і стільки ж документальних додатків та ще біографій майже двох десятків осіб. Або ж не осіб, а катів-виконавців приписів диктатора, по-своєму здібних служак-кар'єристів, справді-бо неординарних, і заразом заручників-авантюристів трагічної долі і по-дурному добровільних жертв збігу фатальних обставин.

Необхідно підкреслити, що з восьми додатків – шість протокольно-документальних, що колись вважались суворо секретними, відтак просто невідомими для читацького загалу. Додатки, як доповнення до основної аналітичної частини книги, читаються з не меншим інтересом, ніж попередній ґрунтовний оповідний текст.

Автор книги уперше наводить оригінали надтаємних матеріалів, які раніше ніде не публікувалися.

Головна увага автора книги зосереджена ніби на рутин-

ному, ледь не побутовому, опису-події так званого «перенесення столиці» з одного міста до другого або, за визначенням партійних любомудрів казуїстики знеосіблення: з одного «географічного пункту» до іншого.

Чесно кажучи, ніякого «перенесення» столиці не відбувалося. Те, що називалося «перенесенням», можна вважати хіба що як доцільно-вимушене повернення до Києва як міста, що справіку, було столицею української держави.

Більшовицьке «перенесення» столиці у 1934 році можна щонайперше оцінювати, як поспішну втечу з Харкова — міста-могиляника, міста-трупарні.

Між іншим, у шести документах-додатках партійні бонзи ніде й слівцем не прохоплюються про голод 1933 року, ніби його не було взагалі. І це якраз у той час, коли на вулицях Харкова (триклятої «первой столиці!») в окремі дні валялися на землі неприбраними до тисячі трупів померлих з голоду людей.

Зважте, всього за один день!

Не вигадкою «врагов народа» було й те, що тільки за один день на харківському пасажирському залізничному вокзалі підбирали (!?) до трьох тисяч привезених батьками-селянами до міста і полишених тут напризволяще украї виснажених од недоїдання дітей.

Глибоко віриться, що Л. Мачуліну, як нікому іншому до нього, вдалося втілити свій задум і в науково-популярній формі донести в усій повноті до пересічного читача, що ж насправді відбувалося у Харкові рік за роком, в проміжку між 1917 і 1934 роками.

Доречно нагадати, що автор праці анітрохи не зациклений тільки на цих двох датах, чи двох ситуативно-конкурентних містах. З делікатним розумінням науковець торкається міжнаціональних людських стосунків у столичних містах та ставлення до спільних проблем однаково тупикових і для українців, і для росіян, коли їх одночасно штовхали у безодню горя. Автор не наводить жодного прикладу ворожнечі між українцями і росіянами на низовому або краще сказати побутовому рівні.

Разом з тим, автор аргументовано відтворює панораму непримиренного протистояння «самостійного» українства зовнішній московській експансії, несприйняття цим українством новонав'язуваних законів, освячених чужинецькими і доморощеними юдеями «марксидами» – так ще з герценівських часів називали послідовників марксистського вчення.

Вітчизняні і зарубіжні історики-дослідники завжди акцентували увагу на різючих відмінностях між тим, що писали після 1917 року самі про себе більшовики і що писали про них інші. Один з відомих царсько-радянських письменників-хроністів перехідного від царизму до більшовизму періоду, порівняв революцію і громадянську війну в Росії (та й в Україні теж, як тодішній невід'ємній частині імперії), зі шматком м'яса (певне ж людського!), вирваного з кров'ю.

Такими були реалії життя – садистсько-систематичне виривання куснів тіла з живого організму тривало від початку більшовицького перевороту до останніх днів існування комуністичної держави, побудованої на теоретичних засадах оуєнівської утопії.

У Росії не було ніякої Жовтневої революції (у цьому зізнавався й сам Ленін), а стався звичайний переворот чужинецької зграї космополітів-заколотників. Саме з того часу неабиякого поширення набули два слова-терміни: анти- (грецьке), і контра- (латинське). Обидва слова означають приблизно одне й те ж: проти, або протидія. Для української мовленевої культури видається ближчим, м'якішим, гуманнішим звучанням і сприйманням на слух слово «анти»: антидемократичний, антинародний, антигуманний тощо. Вживаний більшовиками термін «контрреволюція» примушує інстинктивно здригатись, мабуть природніше було б називати контрреволюцію – антиреволюцією, або протиреволюцією.

Скільки існувала комуністична імперія, стільки ж, без найменшої паузи в хронології, рік за роком, народні маси не підтримували псевдореволюцію, вони чинили

відкритий і прихований спротив совдепівському режиму на всій території «республік свободних». Мільйони жертв непокірних – тому приклад.

І всередині країни, і за рубежем було відомо, що у «найвільнішій у світі» країні соціалізму ніколи не припинялись репресії, не порожніли камери в тюрмах і бараки в концтаборах для противників більшовизму. Чи не найбільше і повсякчас чинила опір Кремлю переважна більшість української нації. Скільки разів вставала з колін поневолена Україна і стільки ж разів зазнавала невдач: непомірно нерівними були сили сторін. У минулі століття чужинці, озброєні до зубів, несли горе на українську землю і таким черговим лихом став для України осінній 1917 рік.

Відразу після повалення Гетьманату П. Скоропадського не в Києві, а в українському окупованому більшовиками Харкові було сформовано нелегальний більшовицький Тимчасовий уряд.

Збереглася фотокопія протоколу засідання складеного (для окупантів звичне діло), чужою, тобто, російською мовою: «ПРОТОКОЛ засідання ВРЕМЕННОГО РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА УКРАИНИ 24 января 1919 года. Присутствовали: тт. РАКОВСКИЙ, ПЯТАКОВ, АРТЬОМ, КВИРИНГ, ЗАТОНСКИЙ, ВОРОШЛОВ, РУХИМОВИЧ, МАГДОВ, МЕЖЛАУК, КАЦЮБИНСКИЙ. Порядок дня. 1. О председателе правительства. СЛУШАЛИ: 1. О председателе правительства. ПОСТАНОВИЛИ: Председателем правительства назначить товарища Х.Г. РАКОВСКОГО. Состав Правительства: Председатель Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины Х. РАКОВСКИЙ. Члены Правительства: АРТЬОМ, КВИРИНГ, ВОРОШЛОВ, ЗАТОНСКИЙ, МАГДОВ, РУХИМОВИЧ, КАЦЮБИНСКИЙ, МЕЖЛАУК, ПЯТАКОВ. Секретарь Правительства М. Грановский».

Спотворене прізвище одного з цих урядовців Кацюбінського можна виправити на правильне – Юрій Коцюбинський, який доводився сином славетного письменника Михайла Михайловича Коцюбинського.

За словами Християна Раковського це був уряд, створе-

ний за «постановою ЦК РКП, був його органом і здійснював усі розпорядження ЦК РКП беззаперечно». То хіба такий уряд можна називати українським? Доля цих урядовців закінчилася майже однаково для всіх...

Почнемо з другого після Х. Раковського члена уряду Артема. Що це за один? І в пам'ятниках, і в топоніміці, і в партійних документах, і в житті такий собі індивід, блукач по світу, космополіт-інтернаціоналіст зовсім не Артем, це було вигадане ім'я, а громадянин Росії і водночас підданий Великобританії – Федір Сергєєв. Творець Донецько-Криворізької республіки випадково чи заплановано загинув у залізничній катастрофі під час випробування аеровагону з... зіпсованими гальмами. Був Артем і не стало такого, або по-сталінськи: «немає людини – немає проблеми».

Тепер стисло згадаємо й про решту урядовців: Християн Раковський, Еммануїл Квірінг, Володимир Затонський, Мойсей Рухимович, Юрій Коцюбинський, Валерій Межлаук і Георгій Пятаков – були розстріляні, уціліли з цього гурту тільки Климент Ворошилов та Борис Магідов.

Підкреслимо зразу таке – межі цих урядовців марне шукати українців, бодай за прізвищами, як хотілося, колись, скажімо, Ївзі Бош, що звихнулася на соціалістичних ідеях прийнятних зразу для всього світу!

Майбутню долю України вирішували болгари, грузини, євреї, латиші, німці, поляки, росіяни, румуни, серби, але не українці.

Найболючіша тема національного питання ніколи не знімалася з порядку денного, особливо коли мова велась про Україну.

Заслуговує на особливу увагу та частина книги, де мова йде про т.зв. Донецько-Криворізьку Республіку... Аби краще зрозуміти про що саме піде мова далі, зазирнімо-но ненадовго в не таке вже й далеке минуле...

Розпаду комуністичної імперії у 1991 році передував колись після Лютневої революції 1917 року розпад імперії царської. Тоді ж проголошення Української Народної Республіки примусило Тимчасовий уряд ще в перехідний

від царизму до буржуазної республіки період замислитися над майбутнім Росії.

Імовірна втрата Малоросії з її високорозвиненою промисловою інфраструктурою на південному сході імперії поставала перед Росією грізною реальністю. Відпускати Україну на волю, не обчистивши її як липку, було б нерозумно. Треба було діяти рішуче і в липні 1917 року з Петрограда до Києва прибуває глава Тимчасового уряду Росії О. Керенський. Він веде переговори про територіальне розмежування-поділ між Україною і Росією.

Перемовини велись тяжко, з прихованим і відвертим тиском, грубим шантажем і загрозою застосувати збройну силу. Аби мати хоч щось, аніж нічого, Генеральний Секретаріат погодився, що українська влада до кращих часів поширюватиметься хай хоч на п'ять губерній – Київську, Полтавську, Подільську, Волинську та Чернігівську.

Те що дісталось Україні і за територією, і за економічною потугою було менше втраченого – за Росією залишалися Одещина, Херсонщина, Донеччина, Катеринославщина, Харківщина і Таврія.

У даному випадку сталося по суті ще й тисково-силове блокування виходу до моря, відбирання національного багатства, що позбавляло Україну економічної перспективи.

Для майбутніх сепаратистів це був ідеально-показовий історичний прецедент на випадок небажаного одділення України «от матушки-Россії».

Отже, ще ген коли, чітко вималювався найперший т.зв. донецько-криворізький сепаратистський (у залежності від обставин) варіант відторгнення-приєднання до Росії цілого українського регіону. За міжнародним правом такі дії розглядаються як звичайна анексія.

Друга спроба відірвати від України цей багатий природними ресурсами регіон і приєднати його до радянської Росії була продиктована задавненим великоімперським страхом, що Україні вдасться-таки утвердити

свою незалежність.

Цю спробу вчинив, звісно, не від свого імені, а за рекомендацією Москви – Федір Сергєєв. У який спосіб відбувалася анексія детально відтворюється в книзі.

Вже в новітні часи, після проголошення незалежності України за чергову третю спробу одділити від України Донецько-Криворізьку республіку взявся глава Харківської облдержадміністрації Є. Кушнарєв.

Наприкінці листопада 2004 року, як завжди в зоні російського «прітяженія», в Северодонецьку, на т.зв. збіговиську Всеукраїнського з'їзду народних депутатів усіх рівнів Є. Кушнарєв заявив: « ... я хочу напамінь горячим головам под оранжєвімі знамьонамі: от Харькова до Кієва – 480 кілометров, до граніци с Россієй – 40».

Цьому ж сепаратисту належать не менш крилаті слова: «Вставай страна огромная, вставай на смертний бой с нашістской (читай-фашістской !) сілою тьомною, с оранжєвой чумой!».

Цей одіозний сепаратист очікував справедливого судового вироку за посягання на територіальну цілісність держави. І міг би довгі роки пробути за ґратами, якби...

Були підготовлені всі документи, щоб запроторити Є.Кушнарєва до в'язниці. Про покійників не заведено говорити погано, а краще промовчати. Невдовзі Є.Кушнарєва було випадково вбито на полюванні десь понад Дінцем, тож за краще буде закрити цю тему.

Після вбивства Є. Кушнарєва відбувся найрозкішніший похорон, який коли-небудь бачив Харків, влаштував його В. Янукович з усім регіональним бомондом. Наступник Є. Кушнарєва на посаді голови ХОДА Васілій (саме в такій транскрипції писалось його ім'я на табличці дверей приймальні) Салигін по горячих слідах вніс пропозицію перейменувати вулицю Сумську на імені Є. Кушнарєва, а може й Кушнарівську... Проте, як ми знаємо, вулиця Сумська зберегла свою назву.

Міняються у Харкові місцеві вожді і вождики і, як і століття тому вкотре розігрується мовна карта. З одного

боку говориться «не маєє значенія на каком языке разговарівать», але це вимовляється російською, а з іншого боку повсякчас ведуться теревені «о прітесненіі русского языка».

Чи треба вести дискусію за наявності однієї або кількох осіб якоїсь екзотичної національності, скажімо, ассірійця або туарега і чи можуть вони вимагати виключно для себе якихось змін в існуючому українському законодавстві? Проте треба визнати що є гостра мовна проблема на Сході України, зосібна існує постійне пригнічення владою якраз української мови. «Я гаварю па-русскі!» – тисячі наліпок рябіють на харківських парканах, у вагонах метрополітену, на боковинах навісів трамвайних і автобусних зупинок. У житті не тільки «гаварят», а й нав'язують чужу мову. Може це нав'язана зневага до братської мови, яку хочуть геть викорчувати з ужитку ненависні «нацики»? Гейби то була правда. Ні – замість правди суцільна лжа! Насправді картина зовсім інша.

У кого вуха є – хай чують. У 2009 році мізерним накладом усього в триста примірників вийшла окремою книгою, обсягом понад півтисячі сторінок монографія доктора історичних наук Володимира Скляра «Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр.». Це унікальне видання, у якому чи не вперше з такою ґрунтовністю дається аналіз і відповідь на питання, чи й справді в Україні проживає понад сто тридцять національностей? На Слобідщині так зване «національне питання» штучно підігривається, хоча, о дива, в цьому регіоні налічується менше десятка національностей і серед них лише чотири-пять домінуючі: українці, росіяни, білоруси, євреї. Стосовно представників останньої, то їх в Україні офіційно всього сто три тисячі осіб.

Можна звернутись до керівництва Харківського історичного музею аби він оголосив конкурс і вручив грамоту, диплом чи грошову премію тому, хто зможе скласти поіменний список прізвищ всіх ста тридцяти національностей. Сам список, якщо його вдалося б

скласти, бажано помістити як експонат на видному місці.

Стосовно мовної проблеми на Сході України і якоїсь «рідності» російської мови для українців, то тут повна дезінформація. Для прикладу візьмемо тільки Харківську область. Дозволимо навести ще деякі статистичні дані вміщені на 338-й сторінці цього наукового видання, де автор пише таке: «Незважаючи на прикордонне становище (шість районів Харківщини межують з Білгородською областю Російської Федерації – В.С.), абсолютна більшість українців Харківщини визнала українську мову: у Золочівському – 99,00%, Вовчанському – 97,69%, Дворічанському – 97,51%, Великобурлуцькому – 95,08% та Дергачівському – 94,99%, а також у місті Люботині – 94,32%. Деяко меншим цей рівень був у Харківському районі – 82, 66 %.

Веломовний факт – серед сільських українців рідною мовою є українська для – 96, 29 % населення». Проте передачі обласного радіо на область ведуться чужою мовою. Якщо надавати право мовного користування третині росіян міста і зневажати мову двох третин українців у місті й області або очевидній більшості населення то це слід вважати абсурдним явищем. У засобах масової інформації весь час говориться про «фашистські тенденції в обществі».

Якщо тверезо розсудити, то, наприклад харківські фашисти аніскілечки не страшні. Навпаки, вони аж надто толерантні, пухнасті і м'якесенькі як котики вербени. Вони не вриваються в радіо- чи телестудію і не розстрілюють негодних з вермахтівського «шмайсера» (автомата), не перерізають гестапівським «мессером» (ножем) горлянку скажімо головному антифашисту на Слобідщині в той момент, коли він верещить перед мікрофоном на всю губернію, лякаючи людей розповідями про невимовні жахіття які чинять націоналісти і бандерівці. І ще одна вельми цікава деталь головний антифашист у Харкові – він не може назвати жодного прізвища або прізвищ керівників місцевих фашистських

організацій, ні кількості цих фашистів, ні статутів якими вони керуються. Як правило, в усіх випадках базікань є лишень тицання тремтячим пальчиком, кудись далеко-далеко аж на захід держави і що ніби саме там за тисячу кілометрів од Харкова повним-повнісінько фашистів і що вони повсякчас загрожують харківським антифашистам і в одній особі – сіоністам. Часто можна чути паталакання про антисемітизм. Антисеміти без сіоністів існувати не можуть. Зочної полеміки про антисемітизм без участі сіоністів бути не може. Часто розігрується штучно карта про вимирання українців.

Говорити про зменшення чисельності населення України як про національну «трагедію вмирання» також не варто – бо це теж черговий міф. Заробітчани як громадяни живі й цілі, не зникли, рух мігрантів у цілому світі є звичним явищем. Не зайвим буде нагадати, що протягом року грошові перекази на батьківщину від українських заробітчани становлять суми що дорівнюють розміру річного державного бюджету. Відтік робочої й інтелектуальної сили з країни з назвою Україна обумовлений соціальним станом народу, це вина не самих громадян, а влади. Міграція зачіпає не тільки корінну націю, а й національні меншини. За роки незалежності з України на прабатьківщину або землю обітовану, тобто до Ізраїлю, виїхало понад 100 тис. євреїв, але половина з них перебралась до США. Жити там де живеться краще нікому не заборонено.

Заклинання на адресу Єфремових, Шульгіних, Дурдкуківських, Петлюри означало, що в Україні продовжує жити незнищений дух самостійності.

Нині навіть у шкільних ще дотабачниківських підручниках, і в книзі О. Субтельного «Україна. Історія» наводиться крилатий вислів інтерзаброди Менделя Хатаєвича, секретаря харківського обкому КП(б) України, члена Політбюро ЦК КПБУ, який сказав: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба насмерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої

витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди! Ми виграли війну!». Війну проти народу!!!

«Смело ми в бой пойдьом за власть советов. I как одін умрьом в борьбе за ето». «Вся влада радам !» Це гасло було брехливим, оскільки ради робітничих, селянських і солдатських депутатів були лише ширмою. Влада належала не диктатурі пролетаріату, а диктатурі партії. Ми знаємо, склад першого псевдоукраїнського уряду, але навіть йому не належала повнота влади. Поряд з урядом діяла паралельно партійна структура, і саме їй фактично належало повновладдя в країні. З кого формувався в цей час найвищий партійний орган ЦК КП(б)У? Він складався з 21 члена ЦК і 5 кандидатів у члени ЦК. Разом це були 26 партійців найвищого рангу. Але п'ять кандидатів вирішального голосу не мали. Отже 16 членів ЦК могли не заважати на думку п'яти членів ЦК українців. Окрім останніх в повному порозумінні слова було 7 росіян, 6 євреїв, ще по одному – німець, болгарин і поляк.

Під егідою Національної Академії наук, Інституту історії України, Центру дослідження геноциду Українського народу й Асоціації дослідників голодоморів в Україні з передмовою Президента України Л. Кучми у 2003 мізерним, як на цілу державу, накладом всього в тисячу примірників вийшла книга з велемовною назвою «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка». Ми на трохи перенесемося до Москви аби довідатися хто входив до тамтешнього – центрального уряду. Відповідь знаходимо на 366 сторінці, де пишеться таке: «В той час у ленінському уряді було з 22 осіб – 17 жидів, у військовому комісаріаті з 43 осіб – 35 жидів, у комісаріаті внутрішніх справ з 12 осіб – всі жиди, в ЧК з 62 керівників найвищого рангу 43 – були жиди, в комісаріаті закордонних справ з 16 – всі жиди. Комісаріат народної освіти, комісаріат юстиції, комісаріат фінансів, співпрацівники з редакторами головних газет – наскрізь жиди, таке ж їхнє засилля і в рядах керівництва партії ленінського

і сталінського періодів. Ось які расисти коман-дували геноцидом слов'ян і, особливо, українців в червоній імперії».

Перекинемо на короткий час місток з минулого в сьогодення.

Ще 20 жовтня 2006 року при Харківській облдерж-адміністрації було створено Оргкомітет з підготовки проведення в області заходів щодо вшанування та увічнення пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій. Від імені цього комітету на адресу тодішнього голови Харківської міськради М. Добкіна було направлено листа за № 01-59/ 6574, у якому наводився список осіб причетних до проведення голодомору в Україні і які підлягали викресленню з топонімічних назв міста. У зазначеному списку називалися конкретні прізвища: Ленін (Ульянов) В.І., Дзержинський Ф.Е., Орджонікідзе С.К., Кіров С.М., Калінін М.І., Куйбишев В.В., Менжинський В.Р., Тухачевський М.М., Гамарник Я.Б., Якір І.Є., Косіор С.В., Постишев П.П., Чубар В.Я., Петровський Г.І., Уборевич І.П., Примаков В.М., Дибенко П.Ю., Ейдеман Р.П., Межлаук В.І. та Шліхтер О.Г.

Апеляційний суд Києва остаточно встановив кількість втрат від Голодомору в Україні у 1932-1933 роках – це 10 мільйонів 63 тисячі осіб. Мета цього більшовицького злочину – придушення національно-визвольного руху в Україні. Але вулиці українських міст як носили так і продовжують носити імена катів українського народу, бо захисники режиму комуністики продовжують і далі сидіти у владних кріслах і не бояться ніяких Майданів десь там у далекому Києві.

У топонімічній комісії Харківської міськради роками лежить без розгляду проект-пропозиція про перейменування районів, проспектів, вулиць, площ, які носять імена катів українського народу. Зате одіозний голова міськради єврей Геннадій Кернес не тільки захищає «свій» пам'ятник Леніну, а виділяє кошти для спорудження пам'ятника Леніну в іншій області. Отакий він ото полум'яний борець за торжество ідей ленінізму.

Для читача безсумнівно цікаво буде знати статистичні

дані про кількість населення в Києві куди збирався переїжджати радянський уряд. Простежимо ланцюжок за двадцять років з 1913 по 1933 рік: 1913 – 595.000, 1919 – 344. 369, 1923 – 422. 975. 1929 – 518. 400, 1931—586.000, 1933 – 608. 000 і в 1943 – 180.000! Вдаючись до нескладних підрахунків побачимо, що у роки першої світової війни, подальшої революції і заключно війни громадянської населення столиці зменшилося на 53.631 чол. А вже між 1919 і 1923 роком населення зменшилося на 121.394 чоловік. Причини зменшення теж зрозумілі – введення терору, мобілізації усіх хто хоч на короткий час був при владі. І насамкінець. З 1931 по 1933 рік . не дивлячись на жахливий терор, голод, населення Києва зростає на 22.000! Але дивуватися тут немає чому – голод з сіл погнав селянство до міста, де малися хоч якісь шанси урятуватися від голодної смерті. Таким чином ми маємо відправну чи контрольну цифру кількості населення Києва на момент повернення належного йому статусу столиці в 1934 році. У подальшому ми оперуватимемо статистичними даними наведеними у додатку №6.

За один неповний рік підготовки до повернення уряду до вічної столиці у Києві було виселено, заарештовано, відправлено до в'язниць, концтаборів, знищено фізично 43.317. Це означає, що кожен чотирнадцятий киянин був репресований. Як правило, кати приховують справжню кількість жертв, то їх може бути 50 і 100 тисяч! У давньому Римі, затим пізніше під час монгольського нашестя, та й за більшовиків у чекістських катівнях широко застосовувалася так звана децимація. У випадках невиконання наказу, боягузтва, або коли не знаходять винного за певний груповий злочин – тоді беруть навгад заручників з числа батьків, матерів, братів, сестер, близьких родичів піддають екзекуції або знищенню кожного десятого.

Для стеження за неблагонадійними, затримання підозрілих, проведення дослідчих операцій, утримання в'язнів, виконання каральних акцій в широких масштабах

потрібен був величезний апарат у пенітенціарній системі і сліпі виконавці-екзекутори під час нелюдських жорстокістю допитів. Як працював механізм репресій жорстокіший за часів інквізиції можна дізнатися з книги харківця Вадима Золотарьова під назвою «Олександр Успенський: особа, час, оточення», виданої 2004 року. Доцільно передовсім навести короткий шматок-витяг з неї: «...Історично склалося так, що процент євреїв (курсив мій –В.С.) серед керівного складу ДПУ-НКВС УСРР у 20–30 роки був досить високий. Так, серед 90 керівних співробітників НКВС УСРР, яким наприкінці 1935 року були надані звання комісара державної безпеки 1-го рангу (прирівнюється до генеральського –В.С.), комісара державної безпеки 2-го рангу, комісара безпеки 3-го рангу, старшого майора державної безпеки, майора державної безпеки було 60 євреїв (66,67%), росіян – 14,44%, українців – 6,67%, 2 поляки (22,2%), 1 білорус (1,11%), національність 5 осіб (5,56%) з'ясувати не вдалося». З наведених даних випливає, що в Україні хазяйнували чужинці, але часто лише згадування імені єврея як ворога українців було підставою для катів називати українців антисемітами й розпалювачами міжнаціональної ворожнечі.

Читач мабуть не пропустив поза увагою, що всі ці звання були надані наприкінці 1935 року «за заслуги» в роки колективізації і голодомору.

За переписом населення 1926 року в Києві мешкало 239 000 осіб. У сфері промислово-підприємницького характеру міста непмани – євреї становили 62 %. Ще з 1932 року в Києві лютував голод, у січні 1933 року вже не з домашніх осель, тільки з вулиць міста було прибрано 400 трупів, у лютому – 518, за вісім днів березня 249, до кінця місяця понад 1000 трупів! На початок 1934 року населення Києва налічувало 510.000 чоловік. Відомий дослідник трагедії голодомору С. Білокінь називає цифру померлих в Києві від повного виснаження організму – 54.150 (та ж сама децимація голодом). На цей час керували і несли відповідальність за людовбивство

голодом секретарі райпарткомів. Таких райпарткомів або по-новітнішому райкомів компартії України налічувалося 5. Райпарткоми мали назви, як-то: Київський, Жовтневий, Січневий, Ленінський і Петрівський. Всього в місті налічувалося 30 тисяч членів партії або в середньому по шість тисяч партійців на окремий район. Окрім партійного розмежування Київ був поділений на 12 адміністративних районів зі статусом виконавчих і адміністративних одиниць. Трьом з них дали нові назви – Жовтневий, Ленінський, Сталінський. Епідемія перейменувань усього що тільки можна набрала нечуваного до безглуздя розмаху. Щоб викорчувати згадку про українське – піддавалось нищенню-забуттю чи не все підряд. Скажімо в Харкові центральну вулицю Сумську перейменували на вулицю Карла Лібкнехта. І тільки німці-загарбники повернули попередню назву. У Києві знаменитий всьому світу Хрещатик перейменували на вулицю Воровського. Саме на цій вулиці в будинку №18 містилася Київська міськрада і головував там або правив Києвом у 1928 році, а отже і в 1932-1933 році – натуралізований в Україні уродженець села Сінченці Погребищенського району, поляк за національністю Юрій Олександрович Войцехівський. У 1937 році його розстріляли за вироком «зрадник батьківщини, німецький шпигун, терорист».

Між іншим, більшість вождів жовтневого перевороту жили і пішли з життя під чужим прізвищем, наприклад: Ленін, Сталін, Троцький, Кіров, Артем, Яковлєв, Криленко, Молотов та ще безліч інших. Хто приховує прізвище? Звісно, щонайперше злочинці, але широко і часто ховалися під вигаданим прізвищем революціонери і в царській Росії до 1917 і в Росії радянській після 1917 року.

Вдавалися до ховання під прибраним прізвищем темні людя, уникаючи арешту за кримінальні акції або щоб втертись у довіру до народних мас. Нерідко такі особи, здебільшого з єврейського середовища, про що вже не раз сказано й у цій публікації, вибирали поширені українські імена та прізвища і користувалися ними.

Бувало, що тільки на могильних плитах народ уперше бачив на яких саме кладовищах і кого саме поховано. Наведемо один з вельми цікавих прикладів. Служив ще в царській армії прапорщик з гарним українським прізвисьцем такий собі Криленко Микола Васильович. З цим прізвисьцем відомий він у довідниках, енциклопедіях, підручниках, у яких висвітлюється період революції і громадянської війни. Під цим псевдонімом М. Криленко перебував і на посаді головнокомандувача Російської совдепівської армії. До революції 1917 року цей Криленко мав підпільну кличку – Абрам, що було близьким до істини, адже насправді він мав прізвисьце – Абрамсон, відтак вести далі балачку на остогиду єврейську тему – не варто.

І ще один приклад. Під час продрозверстки або інакше силового одбирання хліба по селах для «голодаючого пролетаріата Пітера і Москви» селяни Чутівщини, це на Полтавщині, вчинили шалений спротив. Щоб приборкати непокірних, проти них були застосовані артилерійські гармати. З бронепоезда, він курсував між станціями Кочубеївка – Іскрівка і ряд прилеглих до залізниці сіл були обстріляні артилерійськими снарядами.

Глава українського уряду Х. Раковський, повернутий з небуття М.Горбачовим, був відомий під вигаданим іменем Християн. Він люто ненавидів християнство світу, вважався автором теорії знищення цього віровчення як такого, розуміється, в країні з комуністичним режимом. І наостаннє – ніколи не був ні Кристю, ані Християном. Від народження Раковський мав ім'я дане батьками – Хаїм. З цим іменем і на той світ пішов.

Чи на обжиті, освоєні, упокорені місця їхала керівна еліта з Харкова до Києва? Так. Сюди мали прибути 7.000 урядовців. Кожному захиснику прав і свобод робітників і селян мали надати житло і не абияке, десь у «спальному районі», а просторе, в центрі міста. І тут була застосована так звана операція «уцільнення». Не всі урядовці вміщувались у вивільнених для них розкішних отелях. Для решти урядовців житло віднаходили за рахунок

«ущільнення» житла киян. «Ущільнення» було диявольським винаходом новітніх властителів. Цю операцію, як правило, здійснювали в центральній частині міста де завжди кращі помешкання. Механізм ущільнення був приблизно такий. Існували нормативи житлоплощі на одного мешканця. У центрі, так воно велося здавен, мешкали переважно люди зі статками, духовенство, генерали, сите купецтво, письменники, діячі культури, мистецтва тощо. Більшовицька «червона мітла» вимела багатьох з них з насиджених місць в помешканнях залишались хіба що рідні та родичі. Отже, зайве позанормативне житло підлягало вилученню. У який спосіб це робилося? Лише для прикладу. З трикімнатної квартири переселяли у двокімнатну, з двокімнатної в однокімнатну. Житло могло надаватись зовсім в іншому місці, а в трикімнатне помешкання вселявся урядовець.

Своєрідним дороговказом для подальших репресивних дій як для своїх так і «пришлих» з-поза її меж більшовиків, осілих «на века» в Україні, стала передовиця під назвою «Київ – столиця Радянської України» в газеті «Комуніст», органу ЦК КП(б)У від 22 січня 1934 року. Окрім традиційного задавацького стилю, властивого періоду дистилювання думки, стрічаємо через абзац неповторні до нудоти словесні штампи, шизоїдні перли комуністики – закляття на адресу головно уявного ворога. Тут мовиться і про «Єфремова з усілякою націоналістичною поганню» і «згуртування сил проти білогенеральської і петлюрівської контрреволюції», про «український фашизм за кордоном» і «недобитків усередині країни», про «захарканий протистуйований жовтоблакитний прапор» і «доценту розбиті розрахунки ворога в особі Шувльгіних,Єфремових, Дурдуківських та поглинанням минулим часів «Києва з Печерською Лаврою». Що ж змінилося відтоді вже у новітні незалежницькі часи?

Після проголошення незалежності України, заборони комуністичної партії і дозволу на утворення не комуністичних партій вчорашні ліві сили пішли в обхід закону. Вони вигадували нейтральні назви партій, союзів,

об'єднань, фронтів, блоків, альянсів тощо, писали фальшиві статuti про демократичне відродження держави, управління юстиції реєстрували їх лише згодом після легалізації хижаків показували свої ікла.

Нинішня Партія Регіонів була зареєстрована 20.10. 1997 року як Партія регіонального відродження України. На перший погляд мета партії була безобидною. Леонід Кравчук легалізував заборонену Компартію, головного ворога незалежності і програв президентство, ще одному Леоніду, вже Кучмі. Кучма виграв президентство, бо його підтримали регіонали і комуністи. І перші й другі не сприймали незалежності України.

З перших днів діяльності партії регіонів їхньою ідеологією було: а) відстоювання прав етнічних росіян і тих хто розмовляв російською мовою; б) всіляка підтримка промосковського курсу України; в) орієнтири на путінську партію. Тричі їздив Янукович в Росію на з'їзди путінської партії «За єдиную Росію» і вчетверте за його дорученням в Росію їздив А.Клюєв. У 1917 році партія більшовиків налічувала 240 тисяч членів партії.. Ще донедавна партія регіонів налічувала 1 мільйон 400 тисяч членів партії. Схематично головний масив партійців сконцентрований на території Донецько-Киворізької Республіки крою Артема-Сергеева. Цю територію називають і «дугою», і «серпом», і «пісуаром». І на ній зосереджена основна маса її членів – 864 362 партійців-регіоналів. Для переконливості наведемо статистичні дані чисельності партії по областях. Лідером тут є Донецька область – 291000 членів партії, за нею з помітним відривом іде Харківська – 148404, далі Луганська – 139129, Дніпропетровська – 107000, потім Крим – 78498, Запорізька – 56824, Миколаївська – 56336, Одеська –56327, Херсонська – 33483 і лише в одному Севастополі – 13667! У середньому число членів партії становить: 30, 10, 9, 6, 3 на одного жителя. Якщо взяти окремо Луганськ з його населенням 427 634 жителів і 139129 членів партії, то вийде по три члена партії на одного жителя! В. Янукович під час відвідин Луганська заявив: «Я вірю, що сильних і здорових людей набагато більше,

ніж цих козлів, які нам заважають жити». Добре, що президент не згадав ні кіз, ні козенят, хоча в Луганську крім «цих козлів» однозначно є ще й старі і неповнолітні громадяни, то в такому випадку можна вважати, що в Луганську всі дорослі жителі є членами Партії Регіонів.

1-го лютого 2014 року в Харкові відбувся позачерговий Всеукраїнський зліт керівників первинних організацій Партії Регіонів і на ньому було виголошено заяву про створення так званого «українськово фронту». Ініціаторами виникнення цієї ворожої протидержавної сепаратистської структури стали колишній голова Харківської ОДА Михайло Добкін та нині поки що діючий голова Харківської міськради Геннадій Кернес. На добкінське запрошення прибуло понад 6000 «уважаємих гостей».

Обом їм, тобто М. Добкіну і Г. Кернесу, «вскармльонним» однією цицькою, заманулося звільнити всю Україну «от всякой фашистской нечисти» і заразом відчутти нечуваний спротив патріотично налаштованого українства на тій жетакі в минулому повсякчас зросійщуваний Слобідщині. За такої ситуації харківський космополітичний тандем знаних матючників змушений був найбільші надії покладати на внутрішніх перевертнів-безбатченків, флюгерно орієнтованих виключно на «старшобрата».

Саме з цих причин у фронтовики записувалися «бюджетні сепаратисти» з КПУ, хлопці з «Українського вибору» В. Медведчука, якісь «Нічні вовки» і зовсім не «лопанські», а чомусь аж «донські казакі», підтоптані ветерани-афганці, члени бійцівського з кримінальним ухилом клубу «Оплот», «десантнікі с русского порубежья», «советські палковнікі», а на додаток ще й давно залюмпенізована некупана дрібнота.

Лексикон виступаючих і водночас кандидатів у фронтовики був наперед відомий відвертими образами на адресу українців, на взірець: «незалежнікі, дрессірованніє немцями», «галіційські окупанти», «гуцули, спустівшієся с Говерли», «маргінали со свастікой», «оголтєліє радікали», «бьндєровская собачатіна». «фашісти в масках і касках», «сінежопіє неудачнікі» – всього не

перелічити, бо словарний запас мовців «велік і могуч»...

Зворушливим було одкровення Михайла Добкіна, який «очень любіт свою маму» і переживає за неї, бо вона, матуся, як увімкне 5-й «порошенківський» телеканал — одразу хапається за серце, а перемкне пульт на кремлівські телеканали — їй серце враз попускає.

За три дні до втечі Януковича з України 19.2.2014 Михайло Добкін зателефонував зі свого офісу до Москви путінському обгавкувачу України, ведучому щонедільних українофобських передач «Воскресний вечер с Владіміром Соловьйовим» аби передати з Харкова послання-обіцянку такого змісту: «Ми погонім бьндеровскую чуму. Наше спасеніє завісіт от соседей, от вас».

...Вже після цього зізнання М. Добкіна українці заповзялися завзято полювати на нього і їм таки вдалося борошном з кулька добре попудрити підплішене тім'я сепаратиста та гарно від вуха до вуха обробити зеленкою його розгодовану до тріщання коміра пицятину з вічно виряченими очима... Екс-губернатора і невдачу-головнокомандувача «українським фронтом» натовп брав навіть у щільну облогу і погрожував вчинити самосуд, але він якось зумів вислизнути з пастки і вже пізніше, як новообраний нардеп від «Опозиційного блоку», утвореного з числа вчорашніх регіоналів, знайшов тимчасовий притулок і порятунок від судового переслідування за сепаратизм у стінах українського парламенту. Однак відтоді до цього часу ніхто не чув його голосу ні з місця, ні з трибуни вищого законодавчого органу держави.

Екс-фронтвик продовжує тремтіти від пережитого переляку і, звісно, повсякчас очікує викликів до прокуратури для надання свідчень та настання судного дня...

Що ж, що було — бачили, що буде — чекатимемо, але дороги-вороття назад, саме в кремлівському напрямку, вже немає.

Володимир СВАТЕНКО

м. Харків

19 січня 2015 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання книги побачило світ у 2009 році російською мовою під назвою «Украинская столица для красного императора». Тоді, напередодні 85-річчя перенесення столиці до Києва, я намагався з'ясувати для себе (і читачів, звісно) з яких саме причин Харків втратив статус першої столиці Радянської України, хто був ініціатором цієї мегаїдеї. Після Оранжевої революції 2004 року в Україні відбулися певні зміни, насамперед відкрилися архіви, у тому числі — партійні. Вгамовуючі голод на інформацію, яка зберігалася під грифом «секретно» понад 80 років, мені вдалося тим не менше з'ясувати, що «столичність» Харкова була насамперед показушною, іграшковою, що керівництво ВКПб просто вичікувало час, коли зможе в'їхати до Києва «на білому коні».

Невирішеність національного питання більшовиками у 1917-1920 рр. — головна причина усіх проблем, що спіткали Радянський Союз. Саме ця проблема розвалила самодержавну російську імперію у 1917 році, на ці ж граблі наступила і КПРС у 1991 році. Події, що відбуваються на сході України у 2014-2015 рр., з одного боку, — це агонія комуністично-олігархічної Росії, яка хоче в подорож на той світ забрати з собою і Україну, або хоч те, що їй вдасться схопити своєю кістлявою рукою. З іншого боку — це іспит для самої України на засвоєння уроків історії, іспит на задачу національного питання.

Тож друге видання книги українською не випадково носить назву «Харків — столиця червоного диктатора». Напередодні здачі книги в друкарню ще тривають бої за те, щоб Харків остався українським містом, а не перетворився на чергову столицю чергового сателіта Росії. Можливо, це видання допоможе затвердити історичну справедливість...

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

*Моїм батькам,
Івану Федоровичу
та Антоніні Антонівні,
посвячую.*

Поштовхом до написання цієї книги стало звичайне бажання допитливого харків'янина визначити хто (конкретно) і за що позбавив моє рідне місто статусу столиці. Коли ж ніхто з опитаних не зміг до пуття відповісти на такі прості запитання, довелося звернутися до наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка і замовити підшивку газети «Пролетарій» за 1934 рік. З пожовклих сторінок на мене немовби війнуло терпким духом самої Історії...

...Вечір 23 червня 1934 року. До можливого ретельно прибрані центральні вулиці Харкова. У будинку Міськвиконкому, на майдані Мойсея Тевелева, відкривається урочистий пленум, присвячений провадам центральних органів влади до Києва. Голова міськвиконкому товариш Саратіков звертається до присутніх і читає текст з аркуша: «Під керівництвом комуністичної партії і її геніального вождя товариша Сталіна...». Після цих слів присутні, всі як один, встають. Наростає потужний шквал оплесків. Щасливий товариш Старіков усміхається і продовжує роботу урочистого пленуму.

Цей, на відміну від інших партійних форумів – нетривалий: на Південному вокзалі вже очікує урядовий потяг. Під завісу, за задалегідь режисованим сценарієм, із зали долинають голоси: «Прохаємо надати слово товаришу Постишеву!» Секретар ЦК КП(б)У постає на трибуні і відповідає кому саме слід дякувати за перенесення столиці до Києва:

– Харків і Донбас – це незламний тил робітничо-селянського уряду і ЦК. Маючи такий тил, ми зможемо успішно звершувати історичні завдання, які поставили перед нами ленінський ЦК ВКП(б) і найкращий ленінець товариш Сталін! (Бурхливі і тривалі оплески).

Пленум завершено. Члени ЦК КП(б)У й уряд відправляються на привокзальну площу, там, за партійною рознарядкою, вже «зібралися тисячі трудящих». Тут відбувається 15-хвилинний мітинг.

Через десятки розтрубів-гучномовців на стовпах і стінах будинків по вулицях разносяться прощальні слова з промови голови українського уряду Григорія Петровського. З імпровізованої трибуни, мимо почесного караулу з червоноармійців та піонерів попереду них, усі прямують на перон. Під звуки незмінного «Інтернаціоналу» урядовий поїзд повільно відходить від перону...

... Ось так, стисло й просто можна довідатися про те, ЯК було обставлено перенесення столиці України до Києва. У ніч з 23 на 24 червня 1934 року центральні органи УСРР полишили Харків. Та все ж, чому вони це зробили, що стало головною причиною перенесення столиці? Чому не можна було залишити її в Харкові? Чому власне столицею радянської України став спочатку Харків, а не Київ?

Бажання докладно розібратися зі «столичною історією» змусило мене купити квиток і вирушити з Харкова до Києва. І якраз там, в архіві «головного свідка» – Комуністичної партії України – я знайшов відповіді на чимало запитань. Затим знову читав старі газети, нові монографії, переглянув десятки книг з історії України того періоду, спілкувався з старожилами, істориками, харківцями-сучасниками різних професій... Після отримання виняткової, донедавна ще таємної інформації, я зрозумів, що просто зобов'язаний розповісти про це і харківцям, і киянам, а разом і всьому цивілізованому людству. Адже в головах більшості моїх співвітчизників до цього часу не вивітрилась еkleктика, або якщо казати просто, ще царює мішанина суперечливих оцінок, думок,

теорій, понять про «першу столицю». Наприклад, декотрі мріють про повернення дорадянського минулого, тоді як їхні предки страждали від утисків царизму й прагнули змінити владу. Інші воліли б реанімувати радянщину, водночас забуваючи при цьому про мільйони невинних, загублених нею життів. Решта ж узагалі не знає історії не лише свого міста чи держави, а навіть місця народження своїх дідусів та бабусь.

Й ось книга перед вами, шановані мною читачі. Зразу скажу, що вона не проти «красних» чи «білих», вона, не дивлячись на ущипливу назву, за великим рахунком не про політику. Ця книга – про нас з вами. Тому що ми – це те, що утворилося після того, як 1917 року більшовики оголосили Харків столицею, а Україну – радянською...

Приємного вчитування!

РОЗДІЛ 1. НАБУТТЯ

ГЛАВА 1.1. ПЕРЕДДЕНЬ 1917 РОКУ

Економічний і соціальний розвиток Малоросії і півдня Росії на рубежі XIX–XX століть. Особливості суспільних катаклізмів в Україні. Сплетіння економіки і політики. Харків у роки Першої Світової війни.

Напевне, є доля правди у твердженні, що історія схожа на капризну даму. Скажімо таке, у березні 1917 року харківському обивателю, був він з околичної Гончарівки, чи з центральної вулиці Сумської, і в жахливому сні не могло примаритись, що через дев'ять місяців він стане жителем столиці Української (о, Господи!) Радянської (а що це таке?) Республіки (хрест на мені, хрест на мені, хрест на мені!). Але ж це сталося! Повалене самодержавство призвело до руйнації звичного усталеного ритму життя російської людності. Так крихітний камінець у горах може започаткувати зсув цілої лавини, яка за короткий час змінює утворений століттями краєвид. Напередодні 1917 року у величезній російській імперії НІХТО, жодна людина не могла навіть уявити, що відбудеться в подальшому за цією подією, пізніше справді визнаною історичною.

Наприкінці лютого 1917 року у губернському Харкові з тривожним очікуванням сприйняли звістку з Петербурга. Трагедії ніхто не ждав, оскільки Микола II зрікся на користь свого молодшого брата Михайла Романова. А той – на користь Установчих зборів, які мали визначити майбутнє Росії. Поки основна маса городян (селянські верстви долучилися пізніше, бо ні радіо, ані телебачення ще не було...) гадала й міркувала, що ж станеться після зміни форми правління, по всій імперії, як у гостросюжетному детективі, стрімко розгорталися події, які ніхто не міг ні передбачити, ані зрозуміти.

І лише маленька купка різношерстих осіб, які уявили

себе вершителями людських доль, метушливо реагувала на те, що відбувалося. Ця купка осіб, числом менше одного відсотка, переконувала 150 мільйонів, що якраз вони і є авторами подій під назвою «революція» та пропонувала їм самим організувати нове життя.

Вони, революціонери, проклинали самодержавство, закликали відібрати в багатіїв заводи, фабрики, майно, землю і все одібране, по-справедливому, розподілити між пригнобленими. Але революціонери були не однорідною масою. Частина з них теж проклинала самодержавство, закликала відібрати у багатих заводи, фабрики, майно, землю і все усупільнене справедливо розділити, але – між народами окремо: росіянам окремо, українцям – окремо. Вони також хотіли жити чесно, але окремо від Петербурга. Ці революціонери були як кістка в горлі революціонерам-великоросам, бо підтримували український національно-визвольний рух і вважали, що Київ має бути столицею автономної або зовсім незалежної України.

Так історично склалося, що наприкінці 1917 року російські революціонери не зуміли приборкати свої емоції і домовитися з революціонерами українськими про поділ «сфери впливу». Саме тоді росіяни вперше розв'язали проти українців війну. У радянських підручниках з історії СРСР цю війну чомусь називали Громадянською і її висвітлювали так, що про її справжні причини і головних учасників бувший радянський народ дізнався лише після розпаду Радянського Союзу. Та й то – дізнавався тільки той, хто намагався дізнатися. У свідомості ж обивателя назавжди склався стійкий стереотип: Громадянська війна – це війна між «красними» й «білими» за встановлення Радянської влади, проти відродження поваленого більшовиками (!?) самодержавства. Але фактично бойові дії на теренах колишньої Російської імперії в 1917–1920 рр. означали дещо значущіше, ніж громадянська війна. Це, по-перше, було завершення Першої Світової війни російською радянською армією. По-друге, це дві війни між УНР і РСФСР. По-третє, це Громадянська війна всередині

Адміністративний поділ європейської частини Росії до 1917 р.

кожного з державних утворень (зокрема, в РРФСР і УНР) на величезних територіальних обширах колишньої імперії.

Усе це руйнівне протистояння зі втратами сотень тисяч (пишуть і про мільйони!) мирного населення відбувалося переважно на теренах України. Тут переплелось все: боротьба українців проти самодержавства і боротьба українців за самодержавство; боротьба українців за незалежність України і боротьба українців проти незалежності; боротьба українців за федерацію у складі Росії і боротьба українців проти федерації; боротьба українців за автономні утворення у складі України або Росії і боротьба українців проти автономних утворень; боротьба українців проти будь-якої іноземної присутності

на території України і боротьба українців за право скористуватися іноземною військовою допомогою задля здобуття незалежності; боротьба українців проти більшовиків і боротьба українців за більшовиків. Якщо до цього неповного переліку додати ще й національні, соціальні та інші чинники, то перед читачем якраз і постане весь той нелад, який панував тут у зазначені роки. Чи допустимо не знати цього? Ми мусимо знати це! Бодай для того, щоби події, розпочаті 1917 року, нарешті отримали своє логічне завершення – хоч сьогодні!

З позицій ТАКОГО розуміння історії ми і звернемося до немислимо заплутаної сюжетної лінії майже столітньої давності, вдаючись місцями до телеграфного стилю викладу – настільки спресованим і багатоваріантним був ТОЙ час. Саме ТАКИЙ підхід до минулого допоможе нам зрозуміти чому саме Харкову «випала честь» стати столицею двох республік в розпочатій політичній перебудові Російської імперії.

Але розповідь про протистояння російських і українських революціонерів варто упередити кількома абзацами про економічний і соціальний розвиток території сучасної України, зокрема, її Лівобережжя і півдня.¹ Розвиток був настільки бурхливим і перспективним, що цей регіон Російської імперії швидко перетворився на «ласий шматок» для новонародженої російської буржуазії (як столичної, так і місцевої), а також й іноземного капіталу. Чому «ласий шматок»?

По-перше, так сталося, що темпи промислового розвитку в Україні з 1890 по 1914 рік були набагато вищими, ніж в інших регіонах Росії, що вивело її на одне з перших місць у Російській імперії. Це легко простежити за головними показниками статистичної звітності. Бурхливий розвиток базувався на вільному притоку

---

1. Зразу застережемо: поняття «Україна» в досліджуваний період (1861–1917) в адміністративно-політичному контексті офіційно не існувало. Автор використовує його для лаконічності і не вкладає в це ніякого політико-ідеологічного підтексту.

капіталу ззовні, або, як мовиться сьогодні – на інвестиціях. У розвиток України була вкладена майже третина всього іноземного капіталу (переважно франко-бельгійського), інвестованого в Росію. У руках переважно франко-бельгійського капіталу знаходилося 70% шахт Донбасу, 87,5% добування руди і майже все виробництво чавуну.

Стрімко розвивалися капіталістичні засади і в сільському господарстві України – на її території історично мешкали селяни менше утискувані капіталістичним гнітом та кріпацьким правом. Тут раніше за інші регіони поміщики–капіталісти почали застосовувати сільсько-господарські машини, наймати робітників, будувати цукроварні і так далі. Капіталістичні стосунки розвивалися не тільки в поміщицьких господарствах, у яких зосереджувалося до 40% площ землі, а й у селянських хазяйствах. До того ж співвідношення «бідняк» і «куркуль-середняк» в Україні було все ж таки не настільки критичним, як його змальовували більшовики. У переддень 1914 року розшарування сільського населення в землеволодінні засвідчується такими даними: до 3 десятин землі (бідняки) – мали 56% селян, до 10 десятин (середняки) – 32%, понад 10 десятин (куркулі) – 12%. Отже, фактично це були рівновеликі частини – 56% проти 42%, тобто не існувало абсолютного зубожіння або знаної нині «олігархізації».²

По-друге, темпи економічного розвитку сукупно з іншими чинниками формували дещо інші соціальні типи, відмінні від інших регіонів Росії:

1. Дрібна і середня українська буржуазія економічно була набагато сильнішою, політично активнішою, краще організованою, ніж російська в самій Росії. Значною мірою це стосується й українського «куркуля», який виявився стійкішим, організованішим і культурнішим, аніж його російський «побратим». З огляду на це і його участь у Громадянській війні була більш значимою.

---

2. 1917 год в Харькове . Сборник статей и воспоминаний. Под редакцией В. Моргунова и З. Мачульской. – Пролетарий. Харьков. 1927. – С. 198.

2. Пролетаріат України, в основному, був «молодшим» за російський. Він почав формуватися лише після скасування кріпацтва, тоді як російський – на декілька десятиліть раніше. Понад половину його припадало на дрібну і середню промисловість; досить великим був відсоток некваліфікованих і малокваліфікованих робітників.

3. Своєрідність економічного і соціального розвитку полягала ще і в тому, що Україна історично становила собою невизначену географічну цілісність: усередині неї перебували дві досить відмінні між собою складові – Правобережжя і Лівобережжя Дніпра. Обидві складові відрізнялися характером розвитку самого капіталізму, соціальною структурою, рівнем більшого (Лівобережжя) зросійщення, і, найголовніше, – історичними передумовами формування. Та й саме Правобережжя не було єдиним цілим, що також сказалося на ході революційних перегонів.

4. В Україні загальноросійський революційний рух тісно переплітався з українським національно-визвольним рухом. І ті, і другі, як згадувалося вище, мали відмінну кінцеву мету. Мали вони й різні кінцеві результати. Головна мета масового робітничого руху в Україні була економічною – боротьбою за «копійку». За визнанням більшовиків в українському революційному русі домінував меншовизм (для пострадянських читачів: меншовики – це ті, з ким боровся В. Ленін). Популярність меншовизму була не випадковою, вона впливала з означених вище особливостей капіталістичного розвитку. Можливо, «початкуючому» пролетаріату ближчою і зрозумілішою була меншовицька «копійка», аніж більшовицький «комунізм», який не помацаєш. Проте, може бути, «меншовизм» українців пояснювався їхнім менталітетом – малороси завжди жили заможніше ніж великороси, тож їм було що втрачати в матеріальному сенсі. На відміну від росіян, які не мали що втрачати – окрім своїх «цепей».

Зрозуміло, що це була одна з причин того, що більшо-

виків в Україні стрічали зазвичай непривітно. Напередодні 1917 року позиції більшовиків в Україні, в порівнянні з однопумцями в Петербурзі, Москві, на Уралі або в інших регіонах Росії були значно слабкішими. Приблизно з такого розкладу, якщо стисло, окреслились особливості суспільних катаклізмів у 1917 році в Україні. Коротко узагальнимо їх у тій мірі, в якій це допоможе висвітлити тему, що розглядається в цій книзі.

По-перше, в Україні приховано наростав процес національного звільнення, який вимагав – хочеш чи ні – визначального до себе ставлення з боку нових тогочасних діючих сил – буржуазії, пролетаріату, селянства, інтелігенції. Саме з цієї причини після лютого 1917 року в Україні малося не два центри влади, як у Росії (Тимчасовий уряд і Ради), а три – Тимчасовий уряд, Центральна Рада і Ради робітничих і солдатських депутатів. Сьогодні доконаним є той факт, що між лютим і листопадом 1917 року Центральна Рада була головним центром впливу в Україні.

По-друге, вплив більшовиків на український пролетаріат був значно слабкішим, ніж на російський – так склалось історично. З цієї причини більшість місць у Радах в 1917 році на теренах України належала меншовикам, налаштованим на безкровний розвиток ситуації.

По-третє, власне український пролетаріат, шматований на частини чисельними революційними течіями, не мав єдиного координуючого центру. Такого центру, яким був для цілої Росії Петроград. Неодноразові спроби російських більшовиків створити такий центр в Україні завершувалися провалом – не бажали українські колеги об'єднуватися в єдину національну революційну партію! У той же час противник більшовиків – український визвольний рух – мав такий центр. Ним був Київ з його Центральною Радою. Фактично, після проголошення УНР, більшовики на теренах України до липня 1918 року представляли собою роздрібнені загони закордонної партії – Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків (РСДРПб). І ми наполегливо підкреслюємо цей факт.

Будинок дворянського зібрання. г. Харьков, Миколаївська пл.

* * *

Битва російської й іноземної буржуазії за поділ світу, за володіння ресурсами, за право диктувати свої умови, яка розпочалася на західному кордоні Російської імперії, зрештою, в 1918 році перемістилася в Україну й тут, завдяки втручання більшовиків у хід історії, бездарно, ними ж, була й закінчена. На самому початку цього протистояння Харків, як тихе губернське місто, і не думав про свою роль, з одного боку, у розвалі Російської імперії, а з другого – не готувався стати «яблуком незгоди» між Малоросією і Правобережною Україною. Його економічний розвиток і торгова роль у державі пророкували тривале і перспективне майбутнє. У капіталістичній Росії, якби така відбулася, Харків міг би стати потужним торгово-промисловим центром й увійти до п'ятірки найрозвиненіших міст імперії. Згідно з даними за 1915 рік за кількістю мешканців Харків посідав восьме місце в імперії. Близько 80% городян належали до православних, спілкувалися між собою великоруською й українською мовами. На кожну сотню громадян після восьмирічного

віку шістдесят були навчені грамоті – показник для Росії вважався високим. У місті й на околицях налічувалося 200 (!) фабрик і заводів. Щороку проводилося чотири ярмарки, їхній загальний оборот складав 90 (!) мільйонів карбованців (рос. рублів). У 1915 році тільки залізницею до міста було доставлено 80 мільйонів (!) пудів вантажів. У Харкові успішно діяли акціонерні і взаємні банки, безліч навчальних закладів.³

Не дивлячись на злигодні, завдані Першою Світовою війною, губернське місто Харків за три воєнних роки (1914 – 1917) не лише не втратив своїх позицій, але й зміцнів і підвищив добробут. Оскільки він розташований досить далеко від західних кордонів російської імперії, то це позбавило його від типових «болячок» прифронтових міст. Залишаючись одним з найбільших залізничних вузлів півдня Росії, своєрідною перевалочною базою для товаропотоків, Харків міг би збагачуватися лише завдяки своєму розташуванню, як це було ще в XVII – XIX ст.ст. Ще задовго до початку війни в місті знаходилися підприємства, які виконували замовлення для армії. Завдяки їм робітники мали відтермінування (броню) при призові на військову службу, заробіток вище середнього рівня, гарантовану зайнятість. Промисловість не тільки не простоювала, але ще й «примножувалася» – у Харкові розмістився ряд підприємств, евакуйованих з прифронтової смуги. Серед «новачків» був відомий своїми революційними настроями завод В.Е.К. («Всесвітня електрична компанія», м. Рига) зі своїми 4 000 робітників і ряд інших дрібніших заводів і фабрик.

Після поразок на фронті і відступу армії на Харків накопилася перша величезна хвиля біженців. Одночасно з виробництвом і товарами до губернського міста прибував і «людський капітал» – евакуйований з Польщі, Прибалтики, з теренів нинішньої Західної України і т.п. Прибували сім'ями, але частіше жінки з дітьми. Серед

---

3. Весь Харьков. – Харьков. 1915.

біженців налічувалося чимало католиків, лютеран, греко-католиків і громадян іншого віросповідання. За півтора року до лютневих подій за даними на 20 листопада 1915 року у Харкові осіли 26448 біженців і приблизно половина з них чоловічої статі.⁴ А це становило приблизно 10% від загального числа населення міста! З документа, датованого місяцем пізніше, ми довідуємось про кількість віруючих лютеранського віросповідання за національною ознакою: німців, поляків і литовців приблизно 700 осіб, латишів – 6500, німців-колоністів – 9500. Фактично, 1670 лютеран складали 63% від загальної кількості біженців за станом на 11 грудня 1915 року.⁵

Для людей, що опинилися без даху над головою, часто без засобів існування, переїзд до Харкова спочатку сприймався як трагедія. Для харківців, які хоча й потерпали разом з іншими громадянами імперії, очевидні незручності воєнного часу, прибульців все ж не вважали тягарем. Якщо не зважати на емоції і зазирнути правді в очі, то слід визнати, що місту і харківцям Перша Світова війна не завдала особливої шкоди. Як мінімум, стосовно інших російських міст, що не мали відношення ні до військової промисловості, ні до її інфраструктури, ні до жертв військових дій. Десятки тисяч переселенців мали щодня чимось харчуватись, на щось існувати і тому згодні були виконувати будь-яку роботу за будь-яку платню. І вони знаходили собі заробіток. Ось перелік чоловічих професій для осілих у Харкові біженців на серпень 1915 року: чорнороби (651 особа, 75%), заточувальники (1), механіки (3), кухарі (3), каменярі (1), фельдшери (1), штукатурури (14), палітурники (3), теслярі (3), слюсарі (60), столярі (25), вчителі (27), мірошники (4), пекарі (7), кравці (14), токарі (4), ковалі (1), кочегари (1), писарі (6), конторники (3), садівники (3), електромеханіки (3), приватні повірені (1).⁶ Як бачимо спектр професій засвідчує те, що в місті була потреба на таких людей,

---

4. ХОДА. Ф.52. Оп. 1. Од. зб. 576. Л. 300.

5. ХОДА. Ф.52. Оп. 1. Од. зб. 576. Л. 273.

конкуренція помічалась хіба що між чорноробами, а може цього й не було?⁷ Якщо станом на кінець 1913 року в Харкові налічувалось всього 19 тисяч пролетарів⁷ (менше 10% мешканців міста), то прибулі чоловіки склали всього 3,6% від цієї кількості...

Коли в 1916 році події на фронті стали розвиватися не на користь російській армії, Харків заповнила друга хвиля біженців, їхня кількість зросла у сім-вісім разів. Щоб уникнути голодних бунтів, уряд змушений був надавати продовольчу допомогу біженцям. У першу чергу тим, хто прямував далі, до інших населених пунктів. Цифри відтворюють трагедію поточних подій і вражають своїми масштабами. Наприклад, з 26 липня по 20 листопада 1915 року до Харкова прибуло 175403 біженців (у тому числі 5509 сімей). Кількість «осілих» у місті вже названа вище, решта ж біженців продовжила шлях до Полтави, Катеринограда, Ростова, на Кубань і т.д. Не всі прибулі на вокзал отримували «пайок». За вказаний період біженцям видано 350650 гарячих порцій страв. На них «списано» 2753 пуди м'яса, 11285 пудів білого і 1772 пуди чорного хліба, 792 відра молока, на приготування чаю відпущено 95 відер цукру.⁸

Беручи до уваги менталітет населення, можна уявити собі скільки було вкрадено пудів і відер продовольства в ті роки. Туди ж слід додати вкрадене військове майно. Через два роки від початку військових дій, 6 серпня 1916 року, губернатор видає наказ харківському поліцмейстеру такого змісту: «Пропоную харківському поліцмейстеру і повітовим справникам затримувати всіх військових нижніх чинів, які пропонують на базарах казенне обмундирування і спорядження «...» виявлені у скупщиків оние речі відбирати і доставляти на інтендантські склади».⁹

---

6. ХОДА.Ф.52. Оп. 1. Од. зб. 576. - Л.178.

7. Пролетарий. 23 июня. 1934.

8. ХОДА. Ф.52. Оп. 1. Од. зб. 576. - Л. 250.

Мітинг по вул. Сумській. м. Харків. Березень 1917 р.

До початку зими 1916-17 року кількість прибулих біженців перевищила всі мислимі межі. Вони зайняли всі нічліжки, готелі, заїжджі двори і придатні приміщення. Умови проживання були жахливі, побутових зручностей, цілком зрозуміло, в основному, не малося. Той, хто знаходив роботу, старався знайти пристойне житло. Але Харків і за мирного часу не мав надлишків житлової площі. У 1916-1917 роках, не дивлячись на страждання людей, ціни на оренду житла зросли ще вище.

У Харкові дислокувались військові частини, переведені з фронту для переформування і перепочинку, тисячі військовослужбовців перебували на лікуванні в місцевих шпиталях і лікарнях. Можна впевнено стверджувати, що саме це «людське море в шинелях» увічнене на харківських вулицях на фотографіях весни 1917 року.

Незважаючи на війну, корінне населення міста продовжувало жити своїм звичним життям. І хоча солдат і біженців було надто багато, щоб їх не помічати, вони не могли порушити буденний ритм життя харківців. Як і до

Леонід МАЧУЛІН

цього працювали магазини, школи, інститути й університет, харківці ходили на роботу і в гості; підприємства диміли трубами і відвантажували продукцію; вечорами в театрах показували вистави, в ресторанах весело награвала музика. Фронт був ген десь далеко. Якби не біженці та шинелі на кожному кроці, то війна здавалася б лише спектаклем, який не дуже кортіло дивитися. Особливо фабрикантам, заводчикам, купцям усіх трьох гільдій, численній армії службовців, рантьє...

* * *

Та ось на тлі цього міщанського «благополуччя», перманентних побутових скарг на зростання цін, на бездарний уряд, на тлі загальної психологічної змореності від стану війни в державі, телеграф приніс просто неймовірну новину – Микола II зрікся престолу! Цензура спрацювала блискавично – повідомлення негайно засекретили, газетам заборонили друкувати новину до особливого дозволу. Але від цієї заборони стало ще тривожніше. По місту поширилися неймовірні чутки – адже телефон вже було винайдено!

І ось 2 березня 1917 року представники революційних партій Харкова утворили Раду робітничих депутатів, а 3 березня місцеві газети нарешті опублікували офіційне повідомлення з Петрограда – влада в Росії перейшла до Тимчасового уряду. Трьохсотлітньому самодержавству настав кінець. На громадян імперії очікували вибори до Установчих виборів. Чи був на той час Харків готовим до нових випробувань?

ГЛАВА 1. 2. ХАРКІВ І «УКРАЇНСТВО»

Коротка історія українського визвольного руху. Федерали і самостійники. Перші есери в Україні. Центр «українства» в Галичині. Розкол серед українських соціалістів. Постреволюційний синдром (1905–1908) багатопартійності. Український рух в Харківській губернії.

Документи, до яких ми звернемося нижче, безсторонне засвідчують, що Харків до самого березня 1917 року вважався надто далеким від українського визвольного руху. Між тим, царський уряд остерігався його не менше інших революційних течій. Чого добивалися російські революціонери різних мастей? Щонайменше – зміни форми правління, у гіршому випадку – експропріації. Разом з російською буржуазією вони посягали на політичні й економічні засади держави, але аж ніяк на її цілісність. І російських революціонерів і російських буржуїв не влаштуувала форма влади – спадкова монархія. Зруйнувати її прагнули і ті й другі, а на майбутнє кожен будував свої плани, але, підкреслюємо, – в межах Російської держави.

Українство ж, як третій (після буржуїв і революціонерів) противник самодержавства, посягало (Матінко Божа!) на цілісність імперії. У березні 1917 року ліва частина національно-визвольного руху вимагала федерації у складі Росії, права – повної автономії. Ліве крило українства іменували федералами, праве – самостійниками.

* * *

Підтвердженням того, що самодержавство всерйоз побоювалося українства, може слугувати «Записка об українском двіженіі 1914-1916 годов с краткім очерком історіі етого двіженія как сепаратістско-революціонного теченія среди населенія Малороссіі». Вона була підготовлена в російському департаменті поліції Міністерства

внутрішніх справ.¹⁰ Метою записки було надання місцевим адміністративним органам загальних зведень про український рух, як особливо небезпечний для Російської імперії. Історія українського національно-визвольного руху подається в ній за книгою С. Щоголева «Українское двіженіє как современний етап южнорусского сепаратизма», яка вийшла друком у 1912 році в Києві. Автор пояснює, що він розрізняє сепаратизм політичний (державна зрада гетьманів Виговського та Мазепи) і культурно-етнографічний, або українофільський (Костомаров, Куліш).

Для нас цей документ царської охоранки важливий передовсім тим, що дозволяє зробити низку надзвичайно цікавих висновків. По-перше, на початок 1917 року більшовики були не єдиною революційною силою в Україні. По-друге, вони багато в чому перешкоджали природному (вважай еволюційному) розвитку українського національно-визвольного руху. По-третє, попри політичну слабкість членів Центральної Ради, саме російські більшовики є винуватцями падіння першої Української Народної Республіки.¹¹

З тексту випливає, що царський уряд, в цілому, усвідомлював «українську» проблему, яка поставала перед ним. Якби в подальшому не було Першої Світової війни і жовтневого перевороту, то назрілі національні питання (і не тільки українське) можливо були б і розв'язані. Хтозна якби в подальшому розвивалася історія слов'ян. У всякому випадку українська інтелігенція мала шанс на «законне» задоволення своїх «проблем», чого всерйоз, слід визнати, боялися російські націоналісти...

Наприклад, у січні 1914 року загальні збори членів Клубу російських націоналістів у Києві відправили телеграму голові Ради міністрів. У ній зверталась увага уряду на

---

10. <http://ukrstor.com/index.2006.08.html>

11. Оскільки до оформлення в липні 1918 року української компартії (КП(б)У) всі більшовики були членами РСДРПб, то до зазначеної дати автор не ділить їх на російських і українських

посилене зростання української пропаганди в Росії, що випливало з наступних висловлювань: «На території всієї Південної Росії ведеться шалена пропаганда ідей українського сепаратизму. Багаточисельні агітатори, як зарубіжні так і тутешні, усіма засобами і з потужною настійливістю переконують, що малороси – це dokonано окремішний народ, який мусить мати самостійне існування, як культурно-національне, так і політичне ...». Ну, мовбито взято з учорашньої газети. Особливо розчулює термінологія, якщо, скажімо, замінити «Австро-Угорщина» на «США»: «Плани мазепинців полягають на тому, щоб відірвати від Росії всю Малоросію до Волги і Кавказу і приєднати її до складу Австро-Угорщини на федеративних засадах у статусі автономної одиниці. Уся ця діяльність мазепинців, відкрито спрямована на руйнацію єдності і цілісності Російської імперії, яка опирається на австро-польсько-галиційський П'ємонт і не зустрічає ажніякісінької протидії з боку російського уряду. Багато мазепинців перебуває навіть на державній службі, особливо, що вкрай прикро, в учбовому відомстві, «...» закордонні вожді мазепинства вільно приїзять в Росію для агітаційної роботи й користуються у нас повною недоторканістю і гостиністю. А очільник усього мазепинсько-українського руху, спрямованого на руйнацію Російської імперії, що користується широкою підтримкою зовнішніх ворогів Росії, львівський професор Грушевський навіть перебуває в російському підданстві і мешкає то у Львові, то в Києві, безперешкодно керує небезпечною і гибельною для Росії діяльністю мазепинського табору».¹²

Історія підтвердила справедливість побоювань російських націоналістів. З початком Першої Світової війни «самостійники», які виступали за повне відокремлення, розгорнули боротьбу проти самодержавства на боці давніх ворогів Росії – Австро-Угорщини й Німеччини і цим «дискредитували» головну ідею українства в очах

---

12. <http://ukrstor.com/index/2006/06/html>

українського народу. Якщо читач думає, що тоді ще не винайшли «інформаційну війну» та «чорний піар», то він глибоко помиляється...

Насправді саме більшовики дискредитували себе, отримавши гроші на боротьбу з самодержавством від кайзеровської Німеччини. Бо тоді саме йшла війна з Німеччиною і брати гроші у ворогів держави – це така ж зрада, як і у випадку з Павліком Морозовим. Але, як відомо, це не завадило більшовикам понад сімдесят років вести цей самий народ до «світлого майбутнього», дискредитувавши саму ідею комунізму у зародку. То ж запитання: «Хто завдав більшої шкоди Російській державі – російські більшовики чи українські сепаратисти?» – як на мене чисто риторичне. Відповідь очевидна: саме більшовики допомогли розвалитися своїй історичній батьківщині. Згодом, у 1918-1919 рр., випробуванням прийомом вони ж розвалили новонароджену республіку «братнього» українського народу...

Звідки ж починаються витoki українського національно-визвольного руху? У сучасному розумінні «українство» – це регулярне утворення-руйнування-відновлення і розвиток національної культури в умовах періодичного мінливого вибору цивілізованої орієнтації.¹³

Іншими словами, починаючи з Київської Русі і впродовж століть українці безперервно відновлювали культуру, розвивали її, але не маючи можливості захистити її від руйнівного впливу могутніших сусідів раз-по-раз опинялися біля «розбитого корита». Не могли захистити не тому, що не прагнули, у воєнному розумінні українці завжди були зразковими воїнами. Вся справа в тому, що «руїна» наставала не тільки і не скільки в результаті бойових дій, а частіше в мирний час і руйнація ця починалася од впливу європейської, російської, азійської й, умовно, мусульманської цивілізацій на українську культуру. Знаходячись у прикордонній смузі, український

---

13. http://www.pravda.com.ua/ru/archive_day/20090525.htm

народ вбирав в себе найкраще, прогресивне з усього, що його оточувало. Але... але відсутність держави не давала змоги перевести культурні досягнення в інші дивіденди. Тож мрією багатьох поколінь українців було набуття власної державності.

Внаслідок національно-визвольного руху в 1654 році вперше у вітчизняній історії започатковані договірні зв'язки між Росією й українським козацтвом. Не державою Україна, оскільки її на той час не існувало, не українським народом, який тоді ще не сформувався юридично, а козацтвом, як найбільш активним соціальним прошарком того населення, яке ототожнювало себе з нащадками Київської Русі. Територія, яку на той час заселяло (контролювало) козацтво, мала політичний устрій у вигляді козацького самоуправління.

Гетьманщина, що займала територію між Росією (з півночі та сходу), Кримським ханством (з півдня), Польщею та Литвою (з заходу) ділилася на 16 полків, а ті в свою чергу – на сотні. Полки і сотні були військовими й адміністративно-територіальними одиницями, в яких діяло військово-адміністративне самоврядуванням. Полковники контролювали земельний фонд, організовували фінансову діяльність, збирали податки у військову скарбницю, здавали в оренду підприємства, збирали орендну плату, податки з ярмарків. На території сотень адміністративну владу здійснювали сотники, у містечках і селах – отамани, старости. Полковники, сотники, отамани за необхідності збирали козаків своєї території на полкові та сотенні Ради, щоб обговорити військові, адміністративні та судові справи. Таким чином, Гетьманщина була, як то кажуть, «замкнена сама на себе».

Після перемоги у Північній війні (1700-1721) Петро I значно «урізав» права і свободи козацької старшини. Малоросія, як найбільший територіальний «кусень» козацтва, де-факто залишалася автономною провінцією Російської імперії. Здійснюючи державну реформу в другій половині XVIII сторіччя, Катерина II «посунула» козацтво,

в тому числі й українське, до кордонів імперії, оскільки вбачала в ньому перш за все охоронців кордонів, а не «державу в державі». На той час козацтво було вже не тим, що сто років тому. Імператриця де умовляннями та пільгами, а де вогнем і мечем зігнала козаків з обжитих ними місць. Тим же, хто категорично відмовлявся перебиратися на нові землі, пропонувалося отримати відповідний статус підданого Російської імперії.

Ліквідація гетьманату, як форми правління, введення нового адміністративного поділу на губернії повинно було за задумом авторів реформи ще більше зблизити два братніх народи. Як однією з ознак позитивних наслідків реформи часто наводився приклад, що Малоросія згодом дала багато вчених, літераторів, державних і громадських діячів і т.п., які мали права нічим не відмінні від тих, що мали колеги-великороси.

Негативним наслідком реформ Дому Романових став якраз той самий політичний сепаратизм – прагнення українців до втраченої автономії і навіть самостійності. Зокрема, на початку XIX століття серед української інтелігенції починає визрівати думка про політичне звільнення і державну самостійність. Ця думка привела їх до масонських лож і в товариство декабристів. До речі, майбутню Росію декабристи уявляли реформованою у федеративну державу.

Після розгрому і затим застосування репресій, ідейним спадкоємцем декабристів стало Кирило-Мефодіївське братство (товариство), засноване 1846 року. До нього входили Шевченко, Костомаров, Гулак-Артемівський та ін. Але невдовзі і це товариство було заборонене урядом, а його учасники репресовані.

Деякі історики схиляються до думки, що «українофільство», як зародок національно-визвольного руху ніколи б не перетворилося у щось серйозне, а залишилося лише культурологічним акцентом загального розвитку російської культури, якби не «поміч» католицької Польщі. Опинившись автономною одиницею Російської

імперії (під назвою, таки так, Царство Польське) поляки спали і бачили себе громадянами незалежної держави. Усвідомлюючи що їм наодинці не скинути з себе «російське ярмо», поляки вирішили взяти за «супутника» малоросіян. Військовий лідер польського визвольного руху генерал Мирославський сформулював першочергове завдання так: «Кинемо пожежу і бомби за Дніпро і Дон, у серце Росії. Нехай знищать її. Роздмухаємо ненависть і суперечки в середовищі російського народу. Росіяни будуть роздирати себе своїми ж кігтями, а ми зростатимемо й міцнішатимемо».¹⁴ За твердженням С. Щоголева, наприкінці 1880-х років у Львові, тоді він перебував у межах Австро-Угорщини, українофілами була проголошена доктрина про повну самобутність «українського племені». Тоді ж виник термін «український народ», а його території набули назву «Україна».

* * *

Виразником українського радикалізму став професор історії Михайло Драгоманов, який боровся за політичне унезалежнення України. Його політичним ідеалом була «автономія України в межах федеративно-реформованої Росії». Після того як уряд вжив проти цієї течії ряд рішучих заходів, Драгоманов емігрував за кордон – в Галичину.

Першою українською політичною партією – з програмою, організаційною структурою і спланованою роботою стала Револьюційна українська партія (РУП), заснована в 1900 році. Маніфест РУП було викладено в брошурі під назвою «Самостійна Україна», в ній обґрунтовувалися історичні права України.

Від самого початку в першій українській політичній партії не було єдності. Частина РУПу сповідувала «самостійницьке» мислення (вираженням його була вищезгадана брошура), друга частина – «драгоманівське»,

---

14. Бутенко И. Что должен знать каждый об украинцах // Украина – это Русь. СПб., 2000. – С. 169.

третя – «російське соціал-демократичне і соціал-революційне». Ця ситуація вікової давності цілком нагадує нинішній стан речей у політичному бомонді України, чи не правда?

Так чи інакше, РУП стала, фактично, *засновницею українського революційного руху в Росії*. Однак чотирма роками пізніше через наявність у ній трьох політичних течій стався розкол і утворення (після революції 1905 року) двох нових партій. Праве крило (до речі, менша частина), яке виступало за «самостійність», поклало початок Української народної партії (УНП). Та більшість членів РУПу – ліве крило, – у тому ж році приєдналося до російської соціал-демократії, зорганізувавшись у так звану «Спілку» – «краєву організацію українського сільського пролетаріату». На з'їзді в 1906 році «Спілка» офіційно ухвалила програму РСДРП і перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). На IV Стокгольмському з'їзді РСДРП українські революціонери злились з російськими революціонерами *на засадах автономії*. Важливо тут наголосити, що девізом програми УСДРП була таки вимога федеративної автономії України.

* * *

А як почував себе український рух у *Харківській губернії*? Відповідно до згаданої «Записки» (а сумніватись у вірогідності наведених у ній відомостей не доводиться), український рух у Харкові складався на три чверті зі студентства і на одну чверть зі шкільної молоді. Та це й зрозуміло – якраз цю категорію населення завжди приваблюють нові теорії, рухи, течії, прогресивні ідеї і т.п. Проблема «батьків і дітей» – це проблема взаємопорозуміння, коли воно відсутнє, або воно не вповні відповідає наростаючим потребам, молодь шукає відповіді на свої запитання в усіх сферах життя, в тому числі і політичній. Український рух у Харкові пустив свої паростки на просвітянському й освітянському ґрунті.

Пізніше, коли «гуртки» нагадували про себе, до них долучалися дорослі «товариші» зі своїми настановами «на путь праведный», додаючи до програм «гуртків» політичні вимоги.

Підсумковий документ Конференції представників гуртків української молоді (листопад 1914 р.) розкриває «глибину» проникнення «українства» в харківське середовище:

«Конференція представників гуртків української молоді Харкова визнає, що більша частина молоді мало звертає уваги на події дійсності, перебуває далеко від реального життя. Тому праця в гуртках ведеться мляво – працюють тільки найдіяльніші одиниці, а більшість майже нічим не зайнята. Культурний рівень харківської молоді доволі низький, особливо це стосується питань суспільного характеру. Суспільні науки просто вилучені з переважної більшості програм українських гуртків.

Конференція представників гуртків визнає за необхідне наближення гуртків до життя. Мета гуртків: формування суспільного світогляду, підготовка працівників, які свідомо боролися б за здійснення своїх ідеалів. Конференція представників гуртків заявляє, що вона керується інтересами робітництва і вважає метою гуртків підготовку свідомих працівників – борців за кращу долю пригнобленого народу. Тому громадській стороні життя вона віддає перевагу над іншими, і вивчення суспільних наук, які лише одні здатні показати нам істинні шляхи до майбутнього, ставить на перше місце». З відновленням занять в учбових закладах після літа 1915 року з ініціативи студента Харківського університету Андрія Ковалевського створена була нова українська організація – Українське національне коло («Коло незалежних»). Програму цієї організації відредагував студент цього ж закладу В'ячеслав Олексієнко. Поряд з вимогою національної автономії України до програми були включені вимоги про скасування релігійних і національних обмежень для християн, магометян і караїмів, знищення

межі осілості єврейства, вимоги політичних свобод, встановлення 8-годинного робочого дня і т.п.

Одночасно з «Колом» у Харкові виникла ще одна організація – Українська студентська громада, членами якої стали вихованці вищих учбових закладів Харкова. Головною умовою членства висувалася вимога визнавати автономію України. У січні 1916 року нечисленна громада була легко ліквідована поліцією. Опісля заборони цієї організації, діяльність її ініціативної групи була спрямована на «пошуки українців» у Харкові.

5 березня 1916 року в клубі товариства ім. Квітки-Основ'яненка в Харкові пошановували пам'ять Т. Г. Шевченка з нагоди 55-х роковин від дня смерті. Голова товариства Бич-Лубенський виголосив промову, у ній він порівняв український народ з євангельським Лазаром, і закликав присутніх піднятися, подібно «смердючому Лазарю». У тому розумінні, що «Україна ще не вмерла», як це вважає російський уряд, і коли-небудь звершиться чудо.

* * *

У цілому, якщо коротко підвести підсумки, національно-визвольний рух в Україні в період між двома революціями (1905–1917) характеризується, в основному, «розмноженням» партій і розгортанням внутріпартійної організаційної роботи. Разом з цим жодна з українських партій не мала реальних сил і можливостей для повалення самодержавства в 1917 році. Так само, як жодна з українських партій не мала до того часу конкретних планів державного будівництва, програми, чіткої організаційної структури згори донизу.

Безпосередньо в Харківській губернії напередодні 1917 року *«українство»*, як національно-визвольний рух, існувало тільки в зародку і демонструвало себе, в основному, в молодіжному середовищі культурно-просвітницькими заходами.

Власне, організаційно-агітаційна робота *«українства»* в

Харкові почалася першого травня 1917 року, коли до міста за завданням Українського Військового Генерального Комітету прибув Микола Чеботарів. Його безпосереднім завданням було виявлення серед населення осіб, які підтримували ідею автономності або самостійності, та організація військових сил. До грудня 1917 року Чеботаріву вдалося завербувати до 3000 солдатів. Хоча серед цивільного населення симпатиків налічувалося більше. Між іншим, Чеботарів стверджує, що чисельність його збройних сил приблизно дорівнювала більшовицьким.¹⁵

**Чеботарів Микола Юхимович,
полковник Армії УНР.
(11.10.1884-04.02.1972).**

Можливо він мав рацію – у Харкові більшовики розгорнули активну роботу лише після «Квітневих тез» В.Леніна – практично одночасно з «українством»...

Кого ж підтримав купецький Харків, з його віковичними торговими традиціями, чисельними банками, підприємствами, потужним транспортним зв'язком, з досить сильним поліційним апаратом? Чи правда Харків вважався одним з центрів більшовицького руху в Україні?

---

15. Визвольні змагання очіма контррозвідника. Документальна спадщина Миколи Чеботаріва. – К. – Темпора. 2003. – С. 22.

ГЛАВА 1. 3. НАРОДЖЕНА В МОСКВІ

Погляди В. Леніна на Україну. Протистояння більшовиків Правобережжя і Лівобережжя. Утворення Компартії України в Москві. КП(б)У – без програми, але об'єднана.

Для партійної роботи на неосяжних просторах Росії потрібні були фінанси і чималі. Грошей, отриманих у вигляді партійних внесків, пожертв спонсорів, періодичних пограбувань банків і заводських кас РСДРПб не вистачало навіть на системну роботу, не кажучи вже про агітацію і пропаганду. Тому професійних революціонерів налічувалося не багато – декілька десятків на 186 млн. станом на 1916 рік. У їхньому числі і – В.Ленін. Лютневу буржуазну революцію Володимир Ілліч, як відомо, зустрів у Швейцарії. Після вбивства Столипіна наступила чергова реакція і більшовики повтікали за кордон. Події в Петрограді захопили їх зненацька. Ілліч з товаришами навіть не збирався до Росії – тривала війна, а коштів на окружний шлях через Швецію і Фінляндію бракувало. Та й особливої потреби не було...

Аж раптом у квітні вождь повертається до Росії і розгортає активну революційну роботу. Що ж сталося за півтора місяця – березень і половину квітня, тепер відомо. Про «план Парвуса» написані книги, монографії, зняті документальні фільми, захищені дисертації. Сьогодні уже всі знають, що гроші більшовикам дала кайзерівська Німеччина. Не змігши розгромити Російську імперію ззовні, німці використали «троянського коня». Ще в 1917 році народ знав, що більшовики «роблять революцію» за німецькі гроші. Захопивши владу, більшовики примусили свій електорат «забути» про це. Після прибуття до Росії Ленін починає збирати до купи втрачених за роки «бійців». Особливу увагу звертає на Україну. Це був третій, після Петрограда і Москви, за революційною напругою регіон. І в ньому, так само як і в столицях, більшовики поступалися

меншовикам. Не дивно, що Ленін відразу береться за створення української партії більшовиків – утретє чи вчетверте з 1902 року!

У середині липня 1917 року відбулася перша об'єднана конференція більшовиків Лівобережжя. Була створена Донецько-Криворізька краєва партійна організація з центром у Харкові, до неї увійшли більшовики Харківської і Катеринославської губерній.

У вересні 1917 року більшовики Правобережжя провели конференцію по об'єднанню партійних лав. Вони оформилися в Південно-Західну краєву організацію з центром у Києві, до якої увійшли партійці Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської і Херсонської губерній. До речі, Київський комітет РСДРПб В. Леніна «не жалував», а його квітневі тези ще 14 квітня визнав « у цілому неприйнятними»...

Більшовики південних губерній Росії на пропозицію об'єднатися відповіли, що Москва і Пітер їм не указ, й Одеська організація залишилась третьою самостійною парторганізацією в Україні.

Але створити в Україні єдину національну партію більшовиків не вдалося. Воістину вірно – де два українці, там три гетьмани!

Під осінь загальна чисельність більшовиків в Україні становила 22553 особи – 0,07% населення України. Найчисельнішою організацією вважалася Донецько-Криворізька. Вона налічувала 15318 чоловік або 67% від загального числа. Решта 33% ділилася нерівними частинами між самостійною Одеською – майже 41%, і Південно-Західною – 22,1% організаціями. «Слабка ланка» – шість губерній Південно-Західної України. Там хазяйнували «самостійники», а на все про все налічувалося 4984 більшовиків...

З урахуванням політичної ситуації і розкладу сил, до самого перевороту 1917 року в жовтні 1917 року РСДРПб декларативно визнавала федеративну незалежність України і її Центральну Раду. Це було вигідно – партія

надолужувала втрачений час. Лідер більшовиків поставив перед своїми українськими загонами два завдання: а) створити більшовицький центр влади; б) домогтися чисельної переваги в Радах робітничих і селянських депутатів і скинути Центральну Раду.

До жовтня перше «українське завдання» керівництво РСДРПб розв'язало частково – з великими зусиллями були створені партійні краєві організації. З другим завданням – більшовизацією українських Рад робітничих і солдатських депутатів, російським революціонерам упоратись не вдалося. Як відомо, на виборах до Установчих зборів українські більшовики набрали всього 10 відсотків голосів, російські не набагато більше – всього 25%.

Звичайно, Володимир Ленін, як мозковий центр не чисельної партії більшовиків, розумів, що без підтримки народу йому ніколи не вдасться *легально* прийти до влади. Це і спонукало його на збройний переворот у жовтні 1917 р.

Завдяки пропаганді, радянський народ добре запам'ятав ленінські слова: учора було рано, завтра буде пізно! Захоплення «точністю прогнозу» заважало революціонерам задуматися над змістом сказаного. «Завтра буде пізно» означало, що «завтра» ситуація в Росії могла змінитися не на користь жадаючих влади більшовиків. Ще місяць-два і в країні було б наведено порядок. Країна могла б у подальшому розвиватися *еволюційним буржуазно-демократичним шляхом*. До речі, 26 жовтня 1917 року – не містичне прозріння Ілліча. Просто цього дня закінчувався п'ятирічний термін перебування при владі Державної Думи і мала розпочатися чергова виборча кампанія.

* * *

7 листопада 1917 року з огляду на падіння Тимчасового уряду Росії, Центральна Рада (ЦР) ухвалює III Універсал, яким проголошує Українську Народну Республіку (УНР) у складі Російської Федеративної Республіки. Універсал

залишав владу в Україні за Центральною Радою і її урядом. Територіально до України відходили 9 російських губерній. Вибори в Установчі збори в Україні були призначені на 27 грудня.

У ці ж дні уряд більшовицької Російської Федерації – Рада Народних Комісарів на чолі з В. Леніним, офіційно визнає УНР і положення, задекларовані в III Універсалі.

Таким чином, до кінця 1917 року Російська імперія фактично розділилась на декілька частин (за складом керуючих органів) – більшовицьку Російську Федерацію (РФ), буржуазну Українську Народну Республіку (УНР), де-юре взаємно визнаних незалежними, Фінляндію і Польщу. Одночасно з визнанням незалежності УНР, керівництво РСФСР почало вести підривну роботу на території де-факто суверенної республіки. 38-літній російський нарком у справах національностей Йосиф Сталін, який пізнав на собі усі тонкощі боротьби з царським урядом, телеграфував у краєвий комітет Південно-Західної більшовицької організації: «Ми всі вважаємо, що ви – кияни, одесити, харків'яни, катеринославці та інші покликані негайно взятися за скликання з'їзду». План був таким: на I-му всеукраїнському з'їзді Рад 6 грудня 1917 року проголосити «Вся влада Радам!» і повалити Центральну Раду. Але натомість Центральна Рада організувала прибуття на з'їзд біля 1500 представників з різних «спілок», налаштованих на «Україну без більшовиків» і на з'їзді, як відомо, більшовики «пролетіли». Делегація більшовиків налічувала тільки 127 чоловік, тобто всього 8,6%. Несолоно посьорбавши, вони за пропозицією Євгенії Бош демонстративно полишили з'їзд і відбули до Харкова.

* * *

Чергова спроба В. Леніна об'єднати в національну компартію лівобережних «пролетарів» більшовиків з правобережними – «сільськими» більшовиками була розпочата 19 квітня 1918 року в Таганрозі.

На порядок денний було винесено два питання – але які! Перше – про створення партії, друге – про стратегію і тактику на найближчий час.

На Таганрозькій конференції відбулося «офіційне» з'ясування стосунків між українськими більшовиками (тобто політичних позицій її учасників) – лівими, правими і центристами.

Праві на чолі з Є. Квірингом (вони представляли Донецько-Криворізьку краєву парторганізацію) ніяк не бажали бачити компартію українською і пропонували назвати її «Російська комуністична партія в Україні». Ліві (головно представники Київської парторганізації – Пятаков, Бубнов та ін., які мріяли відірватись від Центру на чолі з В. Леніним) наважилися на крайнощі, але в кінцевому рахунку підтримали пропозицію центрів і М. Скрипника створити самостійну партію і мати зв'язок з РКПб виключно через III Інтернаціонал...

На знак протесту проти такої постановки питання делегація більшовиків Лівобережжя полишила конференцію. Харківській делегації не припало до серця рішення про створення незалежної від РСДРПб Компартії України. Залишившись у більшості, ліві і центристи ухвалили рішення скликати установчий з'їзд. Для його організації і проведення було утворене «Організаційне бюро у справах скликання конференції партійних організацій комуністів-більшовиків України.

* * *

Установчий з'їзд більшовиків України відкрився в Москві 5 липня 1918 року. УНР на цей час була окупована австро-німецькими військами. На всіх фронтах (Західному, Північно-Західному, Південному і Харківському) точились бої – усі воювали з усіма. На з'їзді були присутніми всього 69 делегатів з вирішальним і 147 – з дорадчим правом голосу. Вони представляли 43 підпільні організації, чисельність яких складала 4364 (!) особи.

«Підтяглися» до Москви делегати з Донецько-Криворізької парторганізації. Вона на той час була найчисельнішою – 49,3% українських парторганізацій, у той час як київські делегати представляли всього 34,8%. І ось всі ці делегати від імені чотирьох з лишком тисяч більшовиків ухвалюють рішення про те, як жити й розвиватися 30-мільйонному народу України.

Перед початком з'їзду було проведено чотири закритих наради з делегатами, близьких по духу Центральному Комітету РСДРПб. З декотрими розмовляв особисто В. Ленін, з багатьма – Й. Сталін, Нарком у справах національностей РСФСР. У відвертих мемуарах учасники першого з'їзду з гордістю згадували: «Роботою Першого з'їзду більшовиків керував В. І. Ленін. Бесіда В. І. Леніна з делегатами з'їзду, під час якої вождь партії уважно і всебічно обговорював з ними найважливіші питання партійного будівництва і боротьби за відновлення і зміцнення Радянської України, стала дороговказом для делегатів з'їзду».¹⁶

До речі, вождь до найменших дрібниць знав про все, що діється на з'їзді комуністів «братньої» республіки. Це дозволяло йому оперативно реагувати на ті чи інші тенденції в роботі з'їзду. Негативні для Центру питання через дискусію виводити за межі схвалюваних рішень. В. Затонський згадував по ті дні: «У ЦК РКП(б) добре знали про сперечки на з'їзді. Пам'ятаю, що практично кожного дня інформував ЦК РКПб про роботу з'їзду товариш Семен (І. Шварц). Старі більшовики знають, що В. І. Ленін дуже поважав І. Шварца. Великим авторитетом користувався він і серед донецьких більшовиків. Ми розмовляли між собою про те, що Семен тримає ЦК РКП(б) в курсі всіх справ з'їзду і що це дуже добре».¹⁷

У Москві, так само як і в Таганрозі, знову спалахнула

---

16. Спогади про перший з'їзд КП(б)У. – Держполітвидав УРСР. К., 1958. – С. 5

17. Там само. С. 63

суперечка про назву українських комуністів. Всі розуміли, що за нею поставало питання про взаємозв'язок з РКП(б) – на той час РСДРПб була перейменована в Російську Комуністичну партію більшовиків. Микола Скрипник від імені лівих і центру виступив за створення автономної, організаційно самостійної компартії, оскільки Україна до літа 1918 року де-юре була незалежною республікою і вже не входила до Російської Федерації. Однак його пропозиція була заблокована. Мало що – сьогодні не входить, а завтра – увійде...

Після двох закритих засідань, перемогли праві. Була ухвалена пропозиція Є. Квіринга про утворення КП(б)У на правах обласної організації РКПб. Праві хотіли бачити Україну у складі Російської Федерації, отже, Компартія України зобов'язана була бути складовою частиною РКПб.

Ліві і центристи вимушені були погодитися. Перебуваючи на закордонному з'їзді в меншості, вони й на батьківщині не становили особливого інтересу для трудового «народу». На вигляд подолавши «розкол» і говорячи вже від імені об'єднаного політичного центру, з'їзд ухвалив рішення про поділ України на 4 краєві організації – Київську, Харківську, Катеринославську й Одеську. Окремою постановою I-й з'їзд комуністів України заявив про лояльність до РКПб: була проведена резолюція про необхідність «революційного об'єднання України з Росією на основі пролетарського централізму в межах Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки на шляху до створення всесвітньої пролетарської комуни».¹⁸

З'їзд відкликав більшовиків з усіх Рад (там де вони не були більшовицькими, наприклад, у Харкові) різних рівнів і видів з тим, щоб «згуртувати в один кулак» своїх бійців. Тим самим об'єднані українські комуністи-більшовики взяли курс на конфронтацію з рештою українських партій, курс на збройне повстання.

---

18. Волін М. Перший з'їзд ВКПб... С.69

* * *

12 липня 1918 року 1-й з'їзд КП(б)У завершив свою роботу. Питання про Програму партії, Статут, поточний момент і т.п. – не розглядалися. Створивши маріонеткову КП(б)У, Центральний Комітет РКПб отримав законне право шляхом директив через парторганізації на місцях «вирішувати будь-які питання» в майбутній «федеративній» республіці. Будь-якою ціною, в тому числі – ціною «братньої» крові. Усі відхилення від центральної (московської) лінії негайно отримували ярлик – «націоналістичних».

ГЛАВА 1. 4. ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Керівники Донецько-Криворізького об'єднання. Харківська губернія у складі УНР. Ультиматум Леніна. Харків стає столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Початок першої російсько-української війни. Уряд УНР емігрує до Житомира. Радянський український уряд перебирається до Києва. Товариш Артем утворює Донецько-Криворізьку Радянську Республіку (ДКРР). Парад суверенітетів – ОРР, ТРСР, ЗУНР. Окупація України на прохання України. Уряд УНР повертається до Києва, уряд УРР емігрує до Курська. Оголошення другої російсько-української війни. Харків – знову столиця. Двох столиць бути не може – ліквідація ДКРР.

Прокомуністично налаштовані патріоти можуть пишатися не тільки тим, що Харків був першою столицею Радянської України. У 1918 році він устиг побути столицею ще одного радянського утворення – Донецько-Криворізької радянської республіки.¹⁹ Правда, ідея адміністративного виокремлення територіального об'єднання на території Малоросії виникала ще за царських часів. Народилась вона в надрах військово-промислових комітетів, які почали створюватися в серпні 1915 року. Тоді крупна буржуазія і заводчики, опинившись, з одного боку, між загрозою наростаючої революції, а з іншого – невдачами на фронтах Першої Світової війни, вдалися до відчайдушної спроби врятуватися.

Проклинаючи нездатність центрального уряду своєчасно забезпечити фронт усім необхідним, заводчики планували видобуток вугілля, руди і виплавку сталі звести в єдине управління – Донецько-Криворізьке. Це давало можливість оперативно й ефективно задовольняти потреби армії у воєнний час. Чи вдалося тоді оформити адміністративно-

---

19. [http://ru.wikipedia.org/wiki/ Донецко - Криворожская республика](http://ru.wikipedia.org/wiki/Донецко-Криворожская_республика)

господарське об'єднання підприємств Донецького вугільного басейну і Криворізького рудного району наразі не відомо. Мабуть, ні, бо часу вже не вистачало, але ідея адміністративного виокремлення не померла. З приходом до влади Тимчасового уряду в березні 1917 року за ініціативою якогось інженера М.Чернишова був організований Донецький комітет. Що за М.Чернишов і яку роль відігравав він у створенні майбутньої ДКРР також невідомо, оскільки в документах це прізвище більше ніде не згадується. На хвилі повсюдного створення Рад робітничих і солдатських депутатів, на Лівобережжі виникли дві обласні ради – Донецько-Криворізька і Харківська. 27-го квітня 1917 року²⁰ у Харкові відбулася 1-а Південноросійська конференція робітничих і солдатських депутатів, на ній і було сформоване Донецько-Криворізьке об'єднання. Першим головою Ради і Виконкому став есер Лев Голубовський.

Як відомо, до осені 1917 року повсюдно в Радах більшовики становили меншість. З липня В.І. Ленін висуває гасло «більшовизації Рад» й бере курс на самостійне захоплення влади.

2-го серпня 1917 року до Харкова з еміграції прибуває «тертий калач», відомий більшовик товариш Артем (справжнє прізвище Сергєєв Федір Андрійович). Маючи значний досвід революційної роботи і підпільного життя в близькому (Франція, Німеччина) і в далекому зарубіжжі (Японія, Австралія), він з ходу розібрався в колізіях внутріполітичного життя Росії і тут же зрозумів який подарунок піднесла йому фортуна.

Хроніка його подальшого життя тісно переплетена з темою історії столичного Харкова. 7-го вересня 1917 року лідер харківських більшовиків тов. Артем телеграфував в ЦК РСДРПб про «фактичне декретування республіки Харківської губернії». Що вкладав тов. Артем у поняття «республіка Харківської губернії» сказати складно.

---

20. Тут і далі в главі вказані дати взяті з книги: Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А. Алексеев. – Госиздат. 1930.

Імовірно, він шукав форму, коли можна було б, з одного боку, ряженістю автономності прикрити нове територіальне утворення, а з іншого – надати значущість своїй персоні і діянням. У ті часи машиніст паровоза міг легко стати міністром транспорту нової республіки...

Але «декретувати республіку» – не означало створити її. У вересні 1917 року більшовики були ще слабкі, а позиції Тимчасового уряду і Центральної Ради – міцні.

Після падіння Тимчасового уряду і зміни політичного ладу в Росії Центральна Рада вже не була скута минулими зобов'язаннями. Коли остаточний розвал російської імперії став реальністю, їй не залишалось нічого іншого, як зміцнювати свої позиції. Після отримання звістки про події в Петрограді, Центральна Рада ухвалює III Універсал, у ньому знову проголошує себе єдиною владою на території всієї України і заявляє про прагнення мати *федеративні стосунки з Росією*. Іншими словами, навіть у листопаді 1917 року українські революціонери все ще не втрачали надії домовитися з російськими революціонерами...

Може бути, що Грушевський, Винниченко та інші керівники УНР не знали відомої байки Крилова про лебедя, рака і щуку? Як можна було перебувати у федеративних стосунках двом республікам з різним політичним устроєм, різним ставленням до власності, до землі і т.д.? Швидше за все, члени ЦР погано уявляли майбутній устрій Центральної Ради, оскільки більшовики своєї мети не приховували...

А можливо, вони просто хотіли перебувати при владі – байдуже за якими принципами?

Хоча і в РСДРПб не все було гладенько – в тому числі з дотриманням партійної дисципліни. Порушуючи принцип єдиноначальності і субординації, лідер харківських більшовиків товариш Артем наважується піти ва-банк зі своєю ідеєю створення автономної республіки. Йому вдається внести сум'яття в голови меншовиків, також не бажаючих об'єднуватися з УНР в «соборну Україну». 1-го листопада 1917 року депутати обласної Ради на загальних

зборах обговорили питання створення Харківської губернії, Донецького і Криворізького басейнів як автономного утворення, що не входить до складу УНР.

15-го листопада 1917 року, член більшовицької фракції Є. Лугановський під час виступу в міській Думі заявив, що Харківська губернія і Донбас знаходяться на території, яка не належить Україні. Віднесення їх до України «в економічному відношенні надто згубне, оскільки цим самим здійснюватиметься розчленування Донецького басейну». 16-го листопада 1917 року пленум Виконкому обласної Ради депутатів відкинув III Універсал Центральної Ради і зажадав проведення референдуму з питання самовизначення краю (ну, майже 2004 та 2014 роки ...). Виступаючи в дебатах, Артем запропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну Донецьку область і домагатися для неї всієї повноти влади Рад». За його пропозицією пленум ухвалив рішення: «Розгорнути широку агітацію за те, щоб залишити весь Донецько-Криворізький басейн з Харковом у складі Російської Республіки і віднести цю територію до особливої єдиної адміністративно-самоврядної області».

2-го грудня 1917 року Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалює резолюцію, у якій оголошує Центральну Раду буржуазним і контрреволюційним органом. Таким чином, незважаючи на дипломатичне взаємне визнання ЦР і Раднаркомом одне одного, харківські більшовики під орудою Артема засвідчили свою «окрему позицію». Так було започатковано кампанію за створення Донецько-Криворізької республіки.

* * *

У цей же час у столиці буржуазно-демократичної УНР місті Києві відбувалися не менш драматичні події. У попередній главі вже говорилося про те, як більшовики зазнали поразки на всеукраїнському з'їзді Рад. Напередодні з'їзду, 4-го грудня 1917 року, Центральна Рада отримала

Леонід МАЧУЛІН

телеграму з Петрограда від Ради Народних Комісарів за підписом В.Леніна. У ній відзначалося, що уряд Радянської Росії «визнає Українську Народну Республіку, її право повністю відокремитися від Росії... зараз же, без обмежень і безумовно». У цій же телеграмі Раднарком висунув Центральній Раді ультимативні вимоги: пропустити через свою територію більшовицькі війська на Південний фронт для боротьби з Каледіним, не пропускати через свою територію білогвардійські війська, які рухаються на Дон і Урал, припинити роззброєння Червоної Гвардії на своїй території.

Залишити загони Червоної Гвардії і впустити на свою територію більшовицькі війська означало підписати собі смертний вирок. До того, ж ультиматум був прямим втручанням у внутрішні справи тільки що офіційно визнаної УНР. Не дивно, що *на наступний день* з'їзд відхилив ультиматум Леніна, що офіційно дало підставу *Раднаркомові РСР оголосити УНР війну.*

* * *

Якраз на цей час харківські більшовики приготувалися до збройного захоплення влади у Центральній Раді. 3-го грудня 1917 року в Харкові відкривається конференція РСДРПб Донецького і Криворізького басейнів, на ній обговорюється питання захоплення влади у Центральній Раді. 6-го грудня на підмогу харківським більшовикам прибуває з Москви озброєний загін під командуванням латиша Сіверса.

Для юридичного оформлення захоплення влади на 10-12 грудня 1917 року більшовики скликають «свій» з'їзд Рад – Харківської і Донецько-Криворізької областей. Київські більшовики, які полишили 1-й всеукраїнський з'їзд Рад, включилися в роботу з'їзду вже в Харкові як представники Правобережжя. Він був *оголошений всеукраїнським з'їздом Рад.* На спільному засіданні й була проголошена Українська Радянська Республіка (УРР), взято курс на

збройне повалення Центральної Ради й ухвалена резолюція «спрямувати всі сили на створення повного єднання української і великоросійської демократії» з Радянською Росією. Позаяк з'їзд відбувався в Харкові і тут же розмістився Центральний Виконком України (ЦВК), то автоматично, з 12-го грудня 1917 року Харків міг би вважатися першою столицею радянської України. Але у вождя більшовиків була інша мета – отримати всю Україну, а не частину її. Проголошення Харкова столицею радянської України означало б визнання за УНР частини її території. Тому питання столиці новоутвореної республіки в грудні 1917 року «спустили на гальмах».

12-го грудня 1917 року на підмогу новому керівництву радянської республіки й загону Сіверса прибув ще один загін московських червоногвардійців та балтійських матросів на чолі Антонова–Овсєєнка. Харківські залізничники допомогли прибулим захопити залізничний вузол і, таким чином, полегшили роззброєння харківського гарнізону. Переворотом керував губернський революційний комітет, його очолювали Артем, Рухимович і Руднев.

Так, маневром «стінка на стінку», була створена Радянська (в розумінні – більшовицька) Україна. Фактично, російські більшовики (нагадаю, що української компартії на той час взагалі не існувало), 12-го грудня 1917 року через створення паралельного центру влади здійснили державний переворот в УНР. Оголосивши «війну» Центральній Раді, вони автоматично винесли на порядок денний питання про громадянську війну в Україні. Мовлячи простими словами, Ленін «со-товаріщі» зіштовхнув лобами простакуватих і самовпевнених «хахлів». Як все це нагадує події в Україні 2014 року!!

* * *

17-го грудня 1917 року ЦВК УСР сформував перший радянський уряд – так званий Народний секретаріат. Як тільки УСР і Російська республіка де-юре визнали одне

одного, українські більшовики негайно отримали «законне» право на військову допомогу від Москви на повалення Центральної Ради. 5-го січня 1918 року з Харкова під командуванням Антонова–Овсєєнка розпочався наступ військових частин на Київ. Одночасно, з Росії на Київ рухалися частини лівого есера Михайла Муравйова, він здійснював загальне командування операцією. Під Києвом армія Муравйова налічувала близько семи тисяч багнетів, 26 гармат, 3 броньовики і 2 бронепοїзди. Ось як описано початок походу одним з його учасників: «Удень 5-го січня 1918 року в штаб Червоної гвардії паровозного заводу, він знаходився в колишньому снарядному цеху, після тривожного гудка було зібрано приблизно 100 червоноармійців. Яке саме завдання належало виконати точно не пояснювалося, однак було повідомлено, що надійшло розпорядження від т. Муравйова і необхідно відправитися на Південний вокзал. Уночі об 11 годині загін червоногвардійців ХПЗ відбув до Полтави».²¹

Громадянська війна більшовиків не лякала. Здавалося, що вони хотіли крові і заради гіпотетичної «світової революції» готові були вбивати братів і сестер. Начебто секта якась, Господи! 9-го січня 1918 року уряд УСР звернувся з відозвою до українського народу боротися проти законного уряду УНР: «...відозва оголошує Секретаріат Центральної Ради ворогом українського народу і закликає армію робітників і селян до боротьби проти Генерального Секретаріату...».²²

Через три тижні, 26-го січня 1918 року, Київ був зайнятий військами Муравйова і Антонова–Овсєєнка. Напередодні Муравйов видав наказ №9, який завершувався так: «Войскам обеих армий приказываю беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции. Части, которые держали нейтралитет, должны

---

21. 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Под редакцией В.Моргунова и З.Мачульской. – Пролетарий. Харьков. 1927. – С. 177.

22. Ленин В.И. ПСС. Т.50. - С. 518.

Загін Михайла Муравьова (крайній праворуч). 1918 р.

быть немедленно расформированы, их имущество передать в военнореволюционный комитет гор. Киева». ²³

За кілька днів Муравйов рапортував Леніну та своєму безпосередньому командирові Володимирі Антонову–Овсєнку: «Я приказал артиллерии бить по высотным и богатым дворцам, по церквям и попам. Я сжег большой дом Грушевского, и он на протяжении трех суток пылал ярким пламенем». ²⁴

Михайло Грушевський писав про зруйнований у лютому 1918 року будинок на вулиці Паньківській, 9: «25 січня, під час бомбардування Київa, більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних знарядів, що влетіли оден за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька минут обернули в одно огнище весь дім. Згоріли мої

---

23. <http://osp-ua.info/analitics/26785-.html>

24. <http://osp-ua.info/analitics/26785-.html>

рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що зберав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його... [...] Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою большевиків, як я в могилі матери, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясень».²⁵

Обкладинка журналу "Мала Русь" з малюнком факела - палаючого будинку Грушевського

Після першого взяття Києва більшовиками по місту розклеїли наказ №14 Муравйова: «Уличная борьба кончилась. На Украине создалась новая власть в лице Народного Секретариата, а в городе – Совета Рабочих и Солдатских депутатов и Военно-Революционного комитета. Эту власть мы несем из далекого севера на остриях своих штыков, и там, где ее устанавливаем, всемерно поддерживаем силой этих штыков и моральным авторитетом революционной социалистической армии».²⁶

Про те, що творилося в ті дні в Києві написано багато документальних книг, мемуарів, знято фільмів. Особливо вражають свідчення киян. Ось що пише історик Микола

25. http://vuam.org.ua/uk/802:Історія_садиби_родини_Грушевських#

26. <http://osp-ua.info/analitics/26785-.html>

Полетика, який був тоді студентом: «Первое впечатление от носителей советской власти – солдат Муравьева – было потрясающим. Были озлобленность, бахвальство, жажда мести, жестокость, неумолимость, склонность к «золотишку» и драгоценностям, к самогону и лихачам, к «Марусякам» и «Катькам толстоморденьким». Войска Муравьева принесли в Киев на своих штыках классовый террор».²⁷

Про подібне свідчив і голова ВУЦВК радянської половини України Микола Скрипник, який в ті дні з урядом приїхав у столицю: «В особенности расстреливали всех тех, у кого находили удостоверения, написанные на украинском языке, так что складывалось впечатление у населения, что «ремневцы» борются вообще с украинцами. Меня самого какой-то отряд задержал и хотел, было, расстрелять потому, что я показал им удостоверение на украинском языке. Но меня спасло то обстоятельство, что при мне было удостоверение от центрального совета заводских комитетов Петрограда и еще потому, что один из солдат знал меня лично».²⁸

Мало не вбили в ті дні й іншого українського більшовика – Володимира Затонського. «Я приїхав до Києва саме тоді, коли його було взято. Страшне, кошмарне видовище, – писав він у спогадах, надрукованих 1929 року в журналі «Літопис революції». – Ми ввійшли у місто: трупи, трупи й кров... Тоді розстрілювали всіх... Просто на вулицях. Я сам мало не загинув: серед білого дня мене один із наших патрулів зупинив. Я йому показав посвідку члена Українського уряду, написану мовою українською, з печаткою Всеукраїнської Центральної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів... Та й тут же таки, мабуть, були б і розстріляли, – тоді ж це просто на вулиці робилося, – коли б, на щастя, у другій кишені не було другого мандата – члена Раднаркому РРФСР за підписом Ілліча».²⁹

---

27. 26. <http://osp-ua.info/analitics/26785-.html>

28. Там само.

29. <http://osp-ua.info/analitics/26785-.html>

Центральна Рада встигла евакуюватися до Житомира. Дорога першому радянському уряду з Харкова на Київ була відкрита. Але в новому керівництві молоді Радянської республіки намітилися серйозні розбіжності, точніше – загострилися старі. Товариш Артем уперто не бажав «соборності» і взявся втілювати свій давній план по створенню маленької, але «своїї» республіки. 29-го січня 1918 року у Харкові відкрився 4-й Обласний З'їзд Рад. На ньому 26 голосами проти 24 було проголошено створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки (ДКРР). З перевагою усього в два голоси (!!!) була вирішена доля мільйонів людей. Десятки тисяч життів було приречено на загибель через упертість одного фанатика-більшовика. На з'їзді від імені уряду УСР виступив М. Скрипник. Він прохав харків'ян уберегти від розколу щойно народжену державу, не допустити розколу в партійних лавах. «Товариш» Артем не почув його. Скрипник, ідучи на поступку Артему, запропонував автономію в складі УСР. Але Артем і «со-товарищі» були проти...

30-го січня 1918 року Радянський уряд і ЦВК України переїждять з Харкова до Києва. 1-го лютого 1918 року був сформований уряд Донецько-Криворізької Республіки. Його вищим керівним органом стала Рада Народних Комісарів. Головою РНК було обрано Артема. Мрія закладеного більшовика збулася, він став «маленьким Леніним». Вищий орган ДКРР звернувся до Російської Федерації з клопотанням визнати автономне територіально-економічне утворення. До складу республіки «на папері» була включена територія Харківської і Катеринославської губерній, частина Таврійської губернії (до Криму) і прилеглих до них промислових районів області Війська Донського (до залізниці). Адміністративним центром республіки став Харків. Гай-гай, таким чином, ще не втративши статусу першої столиці, колишнє губернське місто знову стає столицею ще однієї радянської республіки. Головним економічним органом республіки стала Південна Обласна Рада Народного Господарства

(ПОРНГ). І хоча цей орган проіснував недовго, надати допомогу Росії устиг. На деяких шахтах було помітне зростання видобутку вугілля, а в дві північні столиці відправлено сотні вагонів з цукром. 96 років потому нащадки Артема і компанії, ледь прокричавши про створення ДНР та ЛНР почали грабувати вугілля, здобуте донецькими шахтарями за державну зарплатню і вагонами відправляти у «рідненьку» Росію – аби отримати зброю і боєприпаси...

* * *

Доречно сказати, помиляється той, хто вбачає у «двічі столичному» Харкові його прагнення стати помітним, «перетягти ковдру на себе» і т.п. Це був час смуги і розбрату, коли Васюки ставали пристановищем чергового «уряду у вигнанні», його тимчасовою столицею без згоди мешканців цих самих Васюків. У 1917-1918 роках парад суверенітетів потряс всю територію Росії. А далі простягся ланцюжок – у кожній суверенній державі виникали свої автономні утворення. Для одних, наприклад, Фінляндії і Польщі, все закінчилося благополучно. Других РСФСР силоміць повернула «додому». Генерал А. Денікін з гіркотою державника констатував, що у вказані роки Росія втратила все надбане нею упродовж трьох століть на Півдні й Заході.³⁰

Україну цей «вірус божевілля» також не оминув. Після проголошення ДКНР у Харкові через два дні, 31-го січня 1918 року, в Одесі вибухнуло підготовлене повстання більшовиків, анархістів і лівих есерів, результатом цього виступу було проголошення *Одеської Радянської Республіки* (ОРР).³¹ Нове державне утворення підкорило собі території Херсонської і Бессарабської губерній зі столицею в місті Одесі. Вищим органом влади, за зразком і подобою, стала

---

30. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М., Москва. 1991. – С. 113.

31. <http://litopys.com.ua/encyclopedia/ukra-na-p-d-chas-revoljuts-1905-1907-rr/odes%60ka-radyans%60ka-respublika/>

Рада Народних Комісарів на чолі з Володимиром Юдовським. У лютому 1918 року ОРР вела бойові дії проти румунських військ у Бесарабії, а з березня – проти австро-німецьких військ. Керівники ОРР заявили, що будуть підкорятися безпосередньо Петрограду, а не уряду Радянської України. Однак незалежність ОРР не встигла отримати офіційного визнання з огляду на хитку внутріполітичну ситуацію. Вже у лютому 1918 року влада місцевого уряду була частково обмежена командуючим радянськими військами кривавим Миколою Муравйовим. РНК ОРР був реорганізований в облвиконком. 13-го березня 1918 року, після окупації Одеси австро-німецькими військами, ОРР припинила своє існування.

Услід за харків'янами й одеситами автономну *Таврійську Радянську Соціалістичну Республіку* створили кримчани. Обраний 7–10 березня 1918 року в Сімферополі на I-му Установчому з'їзді Рад, ревкомів і земельних комітетів Таврійської губернії, ЦВК оголосив декретами від 19 і 21 березня про створення Таврійської РСР з вищим керівним органом – Радою Народних Комісарів. Колегою товариша Артема став товариш Антон Слуцький. ЦВК і РНК Таврійської РСР діяли з посиланням на декрети Радянської Росії, займалися конфіскацією земель і націоналізацією промисловості. У квітні та травні 1918 року більшовики Таврії встигли відправити до «неньки Росії» понад 5 мільйонів пудів провізії. 18-го квітня 1918 року війська УНР увійшли на територію республіки. Але за Брест-Литовським договором УНР не мала права на Крим і тому війська австро-німецької коаліції примусили спецзагін П. Болбачана полишити півострів. Наприкінці квітня 1918 року більша частина керівництва ТРСР, зі Слуцьким включно, була заарештована й розстріляна окупаційною армією.³²

Ще одну спробу створити автономну республіку було здійснено на Заході сучасної України. Але на відміну від

---

32. Хазанов Г.И. Советская Социалистическая Республика Тавриды // в кн.: Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957.

інших автономій до створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) більшовики не мали ніякого відношення.³³ Вона проіснувала з кінця 1918 до початку 1919 року у східній Галичині зі столицею спершу у Львові, затим у Станіславові (нинішній Івано-Франківськ). Населення республіки складало доволі значну кількість – близько 5,4 млн. осіб. Як і повсюди в Україні воно було різномірним: біля 60% складали русини, до 25% – поляки, приблизно 12% євреї, 3% складали німці, чехи та представники інших національностей. У містах жили, в основному поляки і євреї, по селах – українці. Між іншим, заради справедливості треба сказати, що того часу поляки складали до 60% мешканців Львова. Історія народження ЗУНР – типова для багатьох автономних утворень того часу, але кінець – трохи інший. 7-го жовтня 1918 року Регентська рада у Варшаві заявила про план відновлення незалежності Польщі, а через два дні польські депутати австрійського парламенту ухвалили рішення про об'єднання колишніх земель Речі Посполитої, з Галичиною включно. Національно-свідомі українські патріоти невідкладно утворили у Львові Українську національну раду (УНР). Рада оголосила про створення української держави на території Галичини, Буковини і Закарпаття. За допомогою українських національних частин австрійської армії – січових стрільців – у ніч на перше листопада УНР проголосила свою владу у Львові, Станіславові, Тернополі, Золочеві, Сокалі, Раві-Руській, Коломиї, Снятині і Печенежені.

Одночасно у Львові почалося повстання поляків, які не бажали віддавати місто українцям. Другого листопада австро-угорський губернатор Львова добровільно передав владу Володимирі Децкевичу, представнику УНР. 3-го листопада УНР опублікувала маніфест про незалежність Галичини, ухвалила декларацію про створення української держави на території Галичини, Буковини і Закарпаття.

---

33. <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4113/>

Леонід МАЧУЛІН

13-го листопада 1918 року була проголошена ЗУНР і утворено її уряд – Державний Секретаріат на чолі з Костянтином Левицьким. Цього ж дня для захисту республіки була створена Українська Галицька Армія (УГА).

21-го листопада 1918 року Польща ввела свої війська до Львова і уряд ЗУНР змушений був переїхати до міста Станіслава і звернутися за підтримкою до «великої України». Першого грудня 1918 року делегати ЗУНР і УНР підписали у Фастові попередній договір про об'єднання двох українських республік. 27-го січня 1918 року було урочисто проголошено про возз'єднання України і ЗУНР (Акт Злуки). Однак фактичному возз'єднанню на той час не судилося збутися. До липня 1918 року майже вся ЗУНР була окупована Польщею.

* * *

Та повернімось-но до Харкова. Як відреагувала Москва на вчинок товариша по партії із створенням ДКНР? 12-го лютого голова ВЦВК Я.Свердлов телеграфував до Харкова: «Виокремлення вважаємо шкідливим».

А ось секретар ЦК РСДРП(б) Олена Стасова на подію в Харкові мала протилежну точку зору: «Вітаю вас за ту принципову лінію, яку ви провели при формуванні РНК...» (лист від 18-го лютого).

А що ж вождь? В. Ленін у телеграмі представникам РНК вимагав «суворого дотримання суверенітету Радянської України, невторчання в діяльність ЦВК Рад України, тактовності в національному питанні, турботи про зміцнення співробітництва Української і Російської Радянських республік».

Йому було про що непокоїтися. На переговорах по закінченні Першої Світової війни у Брест-Литовську російська делегація перервала мирні переговори, а українська – навпаки, успішно їх завершила. Центральна Рада від імені УНР підписала з Німеччиною договір про мир. Німці мали потребу в продовольстві з України, а

Центральна Рада – в німецьких багнетах для відновлення своєї влади. Вже 1-го березня 1918 року німці разом з загонами УНР увійшли до Києва. Центральна Рада з Житомира повернулася до Києва, а український радянський уряд – з Києва до Полтави. Звідти уряд мав намір повернутися до Харкова. У Полтаві М. Скрипника обирають Головою робітничо-селянського уряду України народним секретарем іноземних справ УРР. Товариш Артем відкрито висловлює ворожість до однопартійців і відмовляється прийняти уряд «братньої республіки» в столиці ДКРР. Микола Скрипник з урядом відбуває до Катеринослава (Дніпропетровськ).

17-20 березня 1918 року в Катеринославі відбувся ІІ всеукраїнський з'їзд Рад. Він ухвалив *постанову про об'єднання всіх автономних радянських утворень на території України* в єдину Українську Радянську Республіку для створення єдиного фронту проти німецько-австрійських військ і Центральної Ради. Товариш Артем і другі представники ДКРР були присутні на з'їзді і формально визнали його рішення. Не без тиску з боку Москви товариш Артем підписує документ про входження ДКРР до складу Радянської України на правах автономії. Для інформації про рішення з'їзду, а також для досягнення домовленості про форму взаємостосунків між РРФСР і Радянською Україною, було вирішено відправити до Москви надзвичайне повноважне посольство на чолі з М.Скрипником. Уряд «обновленої» республіки 21-го березня 1918 року виїжджає все до того ж Таганрогу.

1-го квітня (який невдалий день!) у Москві М. Скрипник виступив на засіданні ВЦВК РРФСР й оголосив декларацію УРР. На що нарком у справах національностей РРФСР Й.Сталін по-дружньому запропонував товаришам по партії «припинити гратись в уряд і республіку». М. Скрипник тут же підготував письмовий протест проти висловлювань одного з ключових діячів РКП(б) і РРФСР. Конфлікт, розуміється, було улагоджено, але неприємний епізод, безперечно, залишив свій слід у подальшому в стосунках

Леонід МАЧУЛІН

між Й.Сталіним і М. Скрипником. 3-го квітня 1918 року на засіданні РНК РРФСР уряд Росії ухвалив резолюцію, у ній висловлював своє «співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України».

* * *

А що ж товариш Артем? У березні 1918 року для оборони ДКРР була оголошена загальна мобілізація в ЧАД – Червону Армію Донбасу. Поспіхом сформовані військові частини не були достатньо дисципліновані і боєздатні, а робітники, за словами самих більшовиків, ухилялися від мобілізації (ну, майже як восени 2014 року!). Більше того, почався навіть рух проти часткової або повної евакуації заводів, яку планували більшовики (а влітку росіяни встигли вкрасти в Україні два чи три підприємства оборонного комплексу).

Деякі підприємства ДКРР приступили до виготовлення озброєнь, створюючи «техніку на межі фантастики». Легендою Громадянської війни були бронепоезди Луганського паровозобудівного заводу імені Гартмана. Металеві напіввідкриті вагони обшивали всередині дошками, конопатили піском і обладнували кулеметними і гарматними площадками. Зрозуміло, що подібні бронепоезди могли захищати тільки від рушничного і кулеметного вогню, та й то не завжди. Але сам їхній вигляд був загрозливим. Один з таких бронепоездів дійшов навіть до Конотопа, атакував і змусив до втечі німців.³⁴

Так чи інакше, але армія ДКРР умудрилася на цілий місяць затримати просування армії УНР і австро-німецьких військ. Після переходу Харкова 7-8 квітня 1918 року під контроль німецьких військ, РНК ДКРР переїхав до Луганська, що згодом дало підставу луганцям гордитися причетністю до однієї зі сторінок історії радянської України. Після взяття німцями й цього міста, 28-го квітня

---

34. <http://www.otchestvo.org.ua/vesti/20052/v1415.htm>

1918 року уряд виїхав до Росії.

У зв'язку з переходом усієї території України під контроль армії УНР і австро-німецьких військ, командувач радянськими військами в Україні В. Антонов-Овсеєнко заявив про припинення воєнних дій. *Перша війна між РРФСР і УНР була програна більшовиками «завдяки допомозі» австро-німецької коаліції.*

23-го травня 1918 року в Києві розпочинаються нові переговори між УНР і РРФСР. *Російська делегація мених ніж через рік удруге визнає Україну самостійною державою.* Такий поворот подій примушує В.Леніна, щоб там не сталося, загнати упертих більшовиків в одну національну компартію і примусити їх самих добувати собі владу. Одночасно під керівництвом вождя РНК РРФСР і український радянський «уряд у вигнанні» починають *підготовку до другої війни проти «незалежної» України.*

* * *

3-10 листопада 1918 року в Німеччині вибухнула буржуазно-демократична революція. Кайзерівські війська отримали наказ про повернення додому. Скориставшись подіями в Німеччині, уряд РРФСР 11-го листопада 1918 року анулював договір про мир з Україною і віддав розпорядження «про надання невідкладної воєнної допомоги» УНР. Фактично це означало оголошення *більшовицькою Росією другої війни буржуазно-демократичній українській республіці.* На допомогу більшовикам пристала внутрішня опозиція – 13-го листопада 1918 року на таємних зборах у Києві В.Вінниченко проголосив про створення т.зв. Директорії, її метою було повалення діючого уряду. У ці дні кайзерівська армія в Україні перестала підкорятися верховному командуванню Німеччини. За прикладом Росії 1917 року в німецьких частинах створювалися пістряві Ради солдатських комітетів. Аби швидко й безперешкодно повернутися на батьківщину, в тому числі через кордон

**Німецька командатура в будинку Дворянського зібрання.
г. Харьков. 1918**

РРФСР, німцям довелося піти на поступку російському уряду і «здавати» Україну. В. Ленін дав вказівку вступати в переговори з умовою: жоден німецький солдат не може повернутися до Німеччини озброєним. Такою хитрістю українські більшовики обзаводилися зброєю для війни з ... українцями.

У Харкові зв'язок з німецькою Радою солдатських депутатів доручалось встановити Н. Безчетвертному і А. Руденку. Разом з представниками німецької Ради вони виїхали на переговори до Курська (РРФСР). Там і була досягнута домовленість про пропуск німцями радянських військ в Україну. Більшовики зі свого боку обіцяли відкрити кордони для повернення німецької армії в Німеччину. Вирішилося й питання про закупівлю зброї. Багато років згодом А. Руденко згорда писав про поведінку німців на переговорах. Вони, мовляв, виявили неабияку жадобу: «Генерали і старші офіцери <...> торгувалися з нашими уповноваженими з азартом і впертістю базарних перекупок. Німецьке командування наполягало на розрахунках виключно миколаївськими грішми. Особли-

вим успіхом користувалися у німців «катеринки» <...>. Ще перед вступом Червоної Армії до Харкова, сюди нелегально прибув Е. Квіринг. Він привіз нам декілька мільйонів грошей одними «катеринками». <...> Дізнавшись про приїзд тов. Квіринга, німецьке командування і Рада запросили нас в готель «Червоний», де вже був накритий стіл. За вечерею уточнили ряд запитань, зокрема й про закупівлю зброї». ³⁵ А. Руденко з товаришами не розумів, що німці мріяли тільки про одне – щоб росіяни і українці пошвидше перебили одне одного. Для цього вони готові були не тільки продавати зброю – а й віддати її за так!

* * *

Боячись чергових «нередбачуваних обставин», 28-го листопада 1918 року в Москві з двох українських урядів – «київського» (УРР) і «харківського» (ДКРР) терміново створюється Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Пятаковим. При поділі портфельів уряд формувався з такими скандалами, що Й. Сталін телеграфував: «Та вгомоніться ви, Старий (себто Ленін – автор) сердиться!». ³⁶

Скориставшись тим, що в Україні продовжувалася громадянська війна між прибічниками Гетьманщини і Директорії, у січні 1919 року російські війська ще до відходу німців розпочали наступ. 3-го січня 1919 року Червона Армія зайняла Харків. Прибулих з Курська членів Тимчасового робітничо-селянського уряду в Україні прямо на залізничному вокзалі зустрічав почесний караул з німців і місцевих більшовиків...

На політичній сцені – все ті ж тимчасово «розмирені» товариші. Щоб не допустити нового чергового розколу між українськими більшовиками, Москва прислала болгарина

---

35. 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Под редакцией В.Моргунова и З.Мачульской. - Пролетарий. Харьков. 1927. - С. 177.

36. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У – Київ, Політвидав, 1958. – С. 66.

Леонід МАЧУЛІН

Х. Раковського, який на тривалий час обійняв посаду Голови Раднаркому України. Таким чином було досягнуте зовнішнє позірне примирення між різними течіями в «робітничо-селянському уряді» і нейтралізовано «потяг» товариша Артема до «незалежності й автономії». На папері Донецько-Криворізька радянська республіка проіснувала практично один рік. 17-го лютого 1919 року Рада оборони РРФСР ухвалила рішення про її ліквідацію «Прохати тов. Сталіна через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу».

Так нарком у справах національностей Йосиф Сталін реалізував свою давню ідею про «розбавлення селянської України пролетарським елементом Донбасу» і забрав у товариша по партії його любиме дітище. Призначену на 20-е лютого 1919 року Донецько-Криворізьку обласну партконференцію – відмінили. Через кілька днів було підписано договір між РРФСР і УРР про передачу їй земель ДКРР.

Так «двічі столичний» Харків утратив одну зі своїх республік. До повної втрати столичного статусу залишалося ще цілих 15 років...

ГЛАВА 1.5. ОФІЦІЙНА СТОЛИЦЯ РЕСПУБЛІКИ

Утрата літери «Ц». Друге пришествя радянської столиці до Харкова. Український уряд удруге виїжджає до Києва. Сталін вимагає повернення уряду до Харкова. Денікініщина. Третє пришествя радянської столиці до Харкова. Вирішальна для України VIII Всеросійська партконференція. Березень 1920 року – початок переходу до мирного життя.

У боротьбі В.Леніна за владу губернське місто Харків, як і десятки інших міст Росії, було однією з шахових фігурок, яку пересували по революційній карті. Перебування уряду Радянської України в Харкові з 17-го грудня 1917 року до 1-го лютого 1918 року для українських народних комісарів було тимчасовим – вони чекали, коли Червона гвардія звільнить для них Київ. Столичний статус Києва ніколи не обговорювався і не затверджувався, він сприймався як історично породжена даність.

Друге пришествя уряду Радянської України до Харкова 3-го січня 1919 року теж спершу було сприйняте як тимчасове – бої за Україну ще продовжувалися. З метою «легалізації» і для того, щоб підкреслити відмінність від урядів попередніх (Тимчасовий, Центральна Рада, Народний Секретаріат, Директорія) 6-го січня 1919 року українська радянська республіка була перейменована за зразком РРФСР. Відповідно помінялася й назва уряду. Це був уже не Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, а Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) – все робилося за зразком і подобою з Росією...

Наприкінці березня 1919 року Раднарком УРСР дружно сів у поїзд і, не сказавши Харкову «красенько дякуємо», погуркотів до Києва. Новий уряд Радянської республіки вважав себе «українським» і тому не задумувався, що можуть існувати інші варіанти столиці. Але буквально через декілька днів з Москви крикнули «Не сміти!». В

архівному фонді ЦК Компартії України зберігається унікальний документ від 8-го квітня 1919 року. Це постанова ЦК РКПб за підписом Й. Сталіна, М.Крестинського і В. Леніна (підписи саме в такій послідовності). У ньому трійка вимагає (!!!) від федеративного українського уряду буквально ось що: «Оскільки вся промисловість зосереджена у східній частині України, то перенесення Раднаргоспу з Харкова до Києва позначиться і вже позначилося найзгубнішим чином на відновлення транспорту, гірничої та обробної промисловості України...».³⁷

Тобто, ще не встигли розпакувати валізи, а «керівництво країною вже позначилось найзгубнішим чином». Далі з документа випливало, що не варто переводити до Києва ні уряд, ні Центральний Комітет КП(б)У. Не прямо, але виразно Москва дала зрозуміти, що столиця має залишатись у Харкові... Фактично, це єдиний відомий нам сьогодні документ, який закріплює за Харковом статус столиці Радянської України. Ніяких інших документів поки що не знайдено...

* * *

Друге пришестя більшовиків і позначення Харкова столицею України закінчилося в червні 1919 року. Боездатність усіх учасників Громадянської війни нагадувала температуру в тяжко хворої людини: успіх на одній ділянці фронту блискавично мобілізував бойовий дух, поразка – враз відчувалося на всіх фронтах... Червона армія не відчула тієї підтримки українського народу, на яку розраховував ЦК КП(б)У. Навіть коли війська Денікіна опинилися в небезпечній близькості від столиці України – Харкова, «українські робітники ... внаслідок слабкої класової виучки і своєрідності першого періоду Громадянської війни, не стояли тоді повністю на

---

37. ЦДАВОВ України. Ф.1. Оп. 6. – Док. 1. Л. 5.

необхідній у той грізний період класовій висоті. І навіть у той момент, коли козацька кіннота вже бродила в безпосередній близькості від Харкова і Катеринослава, в містах на мітингах усе ще велася полеміка про необхідність і невідкладність мобілізації».³⁸

Харківці, як і всі українці, не просто втомилися від війни. Більшість – не більшовики – ностальгувала за минулим, коли все було зрозуміле, передбачуване і спокійне. Чи не тому спекотним літнім днем 1919 року в «двічі столиці» Радянських республік «під дружний передзвін усіх харківських церков повільно рухалася білогвардійська кіннота, на тротуарах густими шпалерами стояла зраділа буржуазія, і тільки десь вдалині, в напрямі Белгорода, ще гриміла артилерія відступаючої Червоної армії».³⁹

Український уряд Радянської республіки вкотре сховався в Росії. Щоправда і на цей раз ненадовго. Українцям було вже не до політики. На першому плані поставала потреба у виживанні, у збереженні народу як суб'єкта незалежності. Продовження Громадянської війни під керівництвом бездарних політиків означало самознищення. 11-го грудня 1919 року Червона армія знову захопила Харків, а через п'ять днів – Київ. Український уряд з Москви прибув не до Києва, хоча така можливість на той час уже була, а зразу до Харкова. Питання столиці навіть не обговорювалося. *По-перше*, його вже «порішили» ще весною 1919 року, *по-друге*, жодна зі сторін не була впевнена, що третє пришествя українського уряду до Харкова буде остаточним, а не тимчасовим. Але, найголовніше, *по-третє*, в центральному партійному керівництві під враженням воєнних успіхів серйозно розглядалось нове «возз'єднання» України з Росією за

---

38. Волин С. Деникищина // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Под редакцией В. Моргунова и З. Мачульской. – Харьков, Пролетарий, 1927. – С. 320.

39. Там само. С. 322.

зразком 1654 року – вже без усякої федерації. По останньому пункту, найскладнішому і драматичному в історії стосунків України і Росії, рішення ухвалила VIII Всеросійська партконференція в грудні 1919 року. Після затяжних кулуарних дискусій українським комуністам полишили їхню дідизну – республіку у складі федерації. При всій вірогідності – дякуючи В. Леніну. Дискутуючи з Й. Сталіним, В. Ленін начебто виступив з ґрунтовною доповіддю, яка, так стверджують, не збереглася. Історикам про неї відомо побічно – з тексту виступів В. Затонського і Х. Раковського. Побічно з'ясовується, що В. Ленін сперечався з тими, хто хотів раз і назавжди покінчити з «українським питанням» шляхом простого приєднання України до Росії. Які аргументи наводив В. Ленін на користь федеративного устрою – невідомо, але з виступів випливає, що він наполягав на необхідності «поступок» українцям. Можна уявити скільки ще було б пролито крові, якби партконференція відхилила пропозиції вождя...

* * *

...Офіційних публікацій про затвердження Харкова столицею радянської України так і не було. Через чотирнадцять років, під час переведення центральних органів до Києва, в пресі появилася «пояснювальна» версія «статус-кво». Відповідно їй, розміщення столиці в Києві в 1919 році було неможливим з огляду на його майже прикордонне (з Польщею) розташування, а Харків, мовляв, був оптимальним варіантом.⁴⁰ Ну, й на тому спасибі!

Як би там не було, з документа випливає, що у харків'ян ні в 1917, ні в 1918, ні в 1919 не питали згоди на перетворення Харкова в столицю України. Звиклі до розміреного і ситого життя вони, в більшості своїй, про краще й не думали. Навряд чи з набуттям статусу

---

40. Кульчицький С. Пошуки столиці радянської України. // Розбудова держави. № 4. 1997. – С.54

столичного жителя городяни раділи б не працюючим магазинам, базарам, конці, заводам і фабрикам; їх, звичайно ж, пригнічувало безробіття, крадійство, пограбування і сваволя на вулицях, відсутність електрики, води, дров, продуктів харчування. Страх за себе, за життя своїх рідних і близьких був присутнім у кожному з обивателів, незалежно від їхнього соціального стану. Кожен новий день життя у «двічі столичному» Харкові не робив їх щасливішими. Розсудливим і поміркованим харківцям не по нутру були балакуни з непомірним апетитом – що червоні, що жовто-блакитні.

Звідси внутрішній спротив до одних і до других – прихований і відвертий. Большевики самі зізнавалися, що помічали в настроях солдат і робітників «певне розчарування радянською владою <...>. Вони <...> заявляли, що большевики нав'язують Україні свою волю, хоча сама Україна ніякої радянської влади не хоче. <...> Віднині всякий безлад, дорожнечу, безробіття, громадянську війну можна було пояснити трафаретно: большевики розігнали Установчі Збори і в цьому корінь усього зла».⁴¹

А чи ні?

Після того, як Харків пережив декілька битв за місто, коли за два роки шість разів мінялася влада, коли жодна з шести влад не змогла гарантувати життя – харківці зламалися. Вони готові були визнати будь-яку владу аби вона зупинила кровопролиття і нелад.

За три роки (1917 – 1920) місто втратило губернську пихатість, купецький лиск, поблякло і вицвіло. Майже удвічі зменшилося його населення. Що залишалося робити вцілілим? «Жити якось треба» – ця формула стала рятівною соломинкою не лише для харківців, а й для мільйонів зморених, зламаних стражданнями людей. Виховані в законодавчому полі Російської імперії її законотворці

---

41. 17 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Под редакцией В.Моргунова и З.Мачульской. – Харьков, Пролетарий, 1927. – С. 63.

громадяни сподівалися, що більшовики, незаконно захопивши владу, розставлять усе на свої місця... Та ба – вони прийшли надовго. У 1991 році російський письменник В. Астаф'єв з гіркотою констатував: «Адже ж радянська влада ніколи по праву комуністам не належала, їх ніколи не обирав народ. Народ до цього ніякого відношення не мав, народ можна було тільки винищувати як худобу, орати на ньому, переганяти з місця на місце, морити голодом, підривати покоління, влаштовувати геноцид. За це зараз і розраховуємося. І знову ж таки не вони...».⁴²

У переломні революційні роки мешканці Харкова, нащадки вільнолюбних слобідських козаків перестали бути харківцями. Більшовики «разрушілі до основанія» все – навіть поміняли алфавіт і правопис. З того часу мешканців Харкова почали називати харків'янами. А літера «Ц» перекочувала з назви мешканців Слобідщини – «харьковЦи», в статус міста – століЦа. Стався ось такий «віртуальний обмін».

Кому як, а мені більше до душі завзята, дзвінка і життєрадісна літера «Ц» у «харківЦях», аніж шумливо-шипляча й покірлива літера «Ч» у «харьковЧанах».

«ХарьковЦИ» (з наголосом на останньому складі) і «харьковЧАНе»...

---

42. Астаф'єв В. Сначала снаряды, потом люди // Родина. 1991. – № 6 – 7. – С. 52-56.

РОЗДІЛ II. ВТРАТА

ГЛАВА 2.1. УКРАЇНА: ПЕРЕБУДОВА ПО-СТАЛІНСЬКИ

Сутність сталінської перебудови 1930-х років. Партійно-державна номенклатура як сурогат партійного будівництва. Київ і Львів як столиці Росії і СРСР. Перший президент України – васал Москви і його підозріла смерть. Ціна одного мільярда золотих карбованців (рублів). Сталінський наступ з Харкова на Правобережжя. Кадрова «революція» в Україні: риба гние з голови.

Якщо вести відлік з 17-го грудня 1917 року, коли в Харкові було проголошено Українську Радянську Республіку, то через 16 років, один місяць і п'ять днів більшовики урочисто оголосили про намір перенести столицю в її «географічний центр» – місто Київ. Не історичний, а географічний! І тут схімічили...

Півтора десятка років за мірками історії – не часовий відрізок для підведення підсумків. Між тим, *за цей час багато чого змінилося* на просторах колишньої Російської імперії, в тому числі і в південній її частині – Малоросії. В країні був інший політичний устрій і *жили вже зовсім інші люди – радянські*. Проте, від минулого залишилося найголовніше: практично всією тією ж територією, все так же, як і раніше, правила ОДНА людина. Росія зберегла самодержавство.

А що ж Україна?

Про становище в Україні на рубежі 1930-х років написано тисячі сторінок, видано сотні книг – і кожна відкриває все нові й нові сторони багатогранної історії. Цей час по-своєму драматичний, час зламу, час повороту, перебудови – за масштабом і наслідками перемін він нагадує горбачовську перебудову середини 1980-х років. Перебудова сталінського типу остаточно поховала рештки ленінського розуміння комуністичного будівництва й

заклала засади сталінізму. Та ще, на відміну від перебудови М. Горбачова, дозволила Й. Сталіну втриматися в кріслі Генсека.

Не ставлячи за мету зробити навіть тезовий огляд вказаного періоду, у цій главі ми окреслимо тільки ті його особливості, які мають безпосереднє відношення до теми перенесення столиці.

* * *

До десятих роковин перебування на посту керівника СРСР, Сталін остаточно перестав боятися втратити крісло вождя. Його реформа по заміні диктатури пролетаріату особистою диктатурою почала набувати виразні обриси. Перша масштабна перемога над опозицією (Троцький, Риков, Бухарін, українські «націоналісти» і т.п.) розвинула в ньому манію величі. Представнику нацменшини, народженому на Кавказі, багаторічному засланцю Сталіну подобалося, коли вся колишня Російська імперія скандувала: «Сталін – це Ленін сьогодні!». Спочатку просто подобалося, а потім його самозакоханість набула характеру паталогічної потреби. Насправді він прагнув ще більшого. Сталін бачив себе Червоним диктатором. Йому мало було бачити себе як «Ленін – сьогодні!», він хотів перевершити його. Образно кажучи, він був схожий на стареньку з казки О.С. Пушкіна про рибалку і золоту рибку. Увічнюючи образ Леніна, як засновника партії більшовиків і теоретика будівництва Радянської держави, Сталін автоматично «отримав» місце в цій тріаді. І це ми бачимо на плакатах тієї епохи: Маркс-Ленін-Сталін. Аби довести своїм противникам, а також цілому світу, що він рівня Леніну, йому замало було втілити в життя ленінський план побудови соціалізму «в окремо взятій країні». Переконаючи, що він рівень з Леніну в питаннях державного й партійного будівництва, Сталін на початку 1930-х років приступив до демонтажу ленінського плану побудови соціалізму в окремо взятій країні, перебудови по-сталінськи. Її смисл

полягав у тому, щоб стерти, по можливості, все, що нагадувало про першого вождя, переробити по-своєму те, що було зроблене ним, ввести щось нове, до чого не додумався або не міг на той час зробити Ленін і, таким чином, вийти на першу роль. Стати Першим і Єдиним, полишивши В. Леніну почесне звання «засновника» і т.п. Ось декілька прикладів. Для «поголовного обліку» власного народу була введена обов'язкова паспортизація. Після жовтневого перевороту аж до 1932 року посвідченням особи слугували будь-які документи: метрики, довідки з місця роботи, профспілкові і партійні квитки і т.п. Міграційні процеси нічим не обмежувалися і не контролювалися. Тоталітарний режим з таким станом речей миритися не міг. Через 15 років «вільного» життя, 27-го грудня 1932 року радянська влада ввела паспортну систему, яка виявилася набагато суворішою, ніж за царату. Згідно постанови ЦВК і РНК СРСР від 1932 року за № 84 «Про встановлення єдиної паспортної системи в СРСР і обов'язкової прописки паспортів», усі громадяни у віці від 16 років мусили мати паспорти з обов'язковою пропискою. В Україні паспорти були введені в липні 1933 року, під час Голодомору. Як відзначалося в постанові ВУЦК і РНК УРСР – «з метою відрегулювати притік населення до міста», для «очищення міст» від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних і політичних злочинців, «шпигунів і диверсантів».

Після морально-психологічної перемоги над донським козацтвом за допомогою майстерно організованого голоду в 1932–1933 рр., йому, «одвічному зняряддю російського імперіалізму», «організованому у військовий прошарок» (за Й. Сталіним), повернули статус повноправного союзника пролетаріату. У 1936 році були скасовані обмеження козацтва в Червоній армії. Розпочалося формування козацьких кавалерійських і пластунських дивізій. Це, звичайно ж, не означало, що колишній нарком у справах національностей забув про боротьбу козацтва з радянською владою. Просто Й. Сталін готувався до нової війни і

вербував собі союзників.

5-го грудня 1936 року була прийнята нова, сталінська, як називали її, Конституція СРСР. З неї вождь викреслив тезу про світову революцію, що була в першій, ленінській, конституції від 31-го січня 1924 року. Відмова від прагнення до світової революції проявилася і в самому масовому агітаційному матеріалі – в розмінній монеті. Коли столиця України перемістилася до Києва, то 1934 рік, став останнім роком чеканки на монетах партійно-комуністичного «навантаження» – «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!». З 1935 до 1991 року всі монети чеканилися лише з написом «СРСР».

У 1934 році були відмінені премії ім. Леніна, встановлені у 1925-му. Через сім років, у березні 1941 року, засновано сталінські премії. У народі стала легендою зовнішня скромність Й. Сталіна. Він носив кітеля напіввійськового крою, 24 години на добу «дбав про народ», і, розповідають, до 1931 року навіть ходив пішки по московських вулицях як простий смертний. Але короля, як відомо, породжує оточення, а Сталін, навіть перебуваючи на посаді Генерального секретаря партії, не відчував себе королем. Потрібна була офіційна еліта, потрібен був визнаний усіма п'єдестал. І він крок за кроком створював його. Окрім номенклатури, про неї буде розповідь трохи нижче, Генсек окремо потурбувався про військових персон – увів для вищих чинів респектабельнішу форму одягу. До 1935 року рівність бійців і командирів підкреслювалася однаковою формою одягу і однаковими принципами побудови знаків розрізнення для всіх категорій військовослужбовців. У вересні 1935 року в Червоній армії були введені персональні військові звання. Найвище військове звання «Маршал Радянського Союзу» супроводжувалося присвоєнням маршалам особливої форми одягу. У квітні 1936 року був виданий наказ народного комісара оборони про введення традиційної парадної форми одягу для новосформованих донських, кубанських, терських

Газета «Пролетарій». 23. січня 1934 р.

козацьких дивізій. Відновлювалися папахи, кубанки, башлики, козакини, бешмети, черкески. У жовтні 1936 року введена особлива військова форма одягу для постійного і змінного складу Академії Генерального Штабу РСЧА за аналогією з особливою формою одягу офіцерів генерального штабу царської армії. Перебудова ленінського типу на сталінський тип державного будівництва тривала й за межами досліджуваного нами періоду – аж до смерті майбутнього генералісімуса. Суть того, що будував Сталін, якщо одним реченням, звучить так: СРСР з держави, яка стала на шлях революційно-демократичного розвитку, перетворювався на партійно-радянську імперію, на вершині якої красувався ВІН.

***

Сталінська перебудова має пряме відношення і до історії втрати Харковом столичного статусу. У першому розділі ми побачили за яких обставин і через які причини Харків став столицею радянської України. Що ж відбулося в наступні 16 років і що стало причиною переведення столиці до Києва? У це важко повірити, але межі інших

причин головними були все ті ж – українство й більшовики.

В. Ленін як керівник партії більшовиків, що боровся за абсолютну владу в Російській імперії, мав в Україні в 1917-1920 рр. дві великі проблеми: прагнення народу до «самостійності» і відсутність національної компартії. Загубивши мільйони життів, він ці проблеми розв'язав. У липні 1918 року в Москві «народилася» Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У), а Україна отримала статус федеративної республіки у складі РРФСР.

Що ж сталося потім? Ліквідувавши самодержавство як політичний лад і його державний апарат, В. Ленін взявся створювати державу заново. Оскільки його партія спиралася на пролетаріат, у якого був геть відсутній досвід державного будівництва, то «організація професійних революціонерів» за завданням Ілліча перетворилася в «організацію» професійних керівників країни. Восени 1923 року секретаріат ЦК Російської Комуністичної партії (більшовиків) направив усім народним комісарам уряду СРСР і керівникам держустанов збірник з переліком посад, заміщення яких мало відбуватися виключно з санкції політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК РКП(б). Цей список, згодом значно розширений за рахунок включення до нього всіх керівних посад всесоюзного, республіканського, губернського і повітового масштабу, пізніше отримав назву «номенклатура».⁴³

Отже, номенклатуру, як п'єдестал для вождя, вигадав не Сталін, але саме він шляхом «трепаначії» видалив з кадрової роботи мізки і душу. *Досягши силовими методами повного контролю над представницькими і виконавчими органами влади, профспілковими і громадськими організаціями, органами безпеки, правоохоронними установами, збройними силами, правляча партія більшовиків у дуже стислий час перетворилася з правлячої у державну.*

---

43. Васленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., Наука, 1971.

В Україні формування більшовицьких органів і їхньої номенклатури відбувалося в тісному контакті з Москвою. По-перше, КП(Б)У була бойовим загоном єдиної ВКП(б), а, по-друге, своїх українських «перевіраних» кадрів просто бракувало. Більшовицька організація в Україні була, як відомо, не чисельною – в 1933 році вона налічувала всього 1,6 % населення.⁴⁴

Аби досягти чисельної переваги своєї партії на виборах до Рад усіх рівнів, у 1923 році більшовики застосували проти партій, які «програли», надійний прийом – було ухвалено закон, що обмежував виборче право «експлуататорських» прошарків населення. Означений закон дозволив більшовикам у перші роки після Громадянської війни при формуванні органів влади одночасно з силовими методами отримати майже п'ятикратну перевагу над вихідцями з «дрібнобуржуазного» середовища.

Депутатський корпус Рад усіх рівнів формувався в кабінетах партійних комітетів і був повністю ручним. Сталін знав що казав, коли стверджував: «владарюють не ті, хто обирає і голосує, а ті, хто править». Звідси – регулярні партійні «чистки». Атестація будь-якого керівного працівника залежала, головне, від політичної благонадійності, відданості «вождеві» і своєму патрону. Нестача знань і культури нової еліти компенсувалася політичною спритністю. Матеріальний добробут керівників забезпечувався не стільки високою платнею, скільки напівприхованими привілеями: доступом до закритих спецрозподільників, можливістю отримати додаткові послуги соціально-культурного характеру і т. п. Одночасно, номенклатура оточувала себе людьми, які своїм постом були зобов'язані протекції свого начальника. Тому, після приходу більшовиків до влади керівництву компартії будь-якої федеративної республіки СРСР було однаково, де знаходиться столиця – хай хоч в Усурійську. Адже для

---

44. РГАСПИ Ф.81. Оп. 3. Д.99. Л. 144-151. Автограф.

Леонід МАЧУЛІН

них столиця асоціювалася не з історією народу – більшовики своєї історії ще не нажили – а з центром влади. Іншими словами, столиця була там, де знаходилися Політбюро і ЦК...

* * *

Національне питання в Україні одразу після революції також було вирішене – по-ленінськи. Відбившись від одіозних більшовиків, таких як Артем, які розтягали нову державу, основу світового комунізму, на маленькі республічки, Володимир Ілліч дав «зелене світло» всьому національному, що тяглось до життя на руїнах Громадянської війни. І за це всі йому кланялися майже в ноги. Але в цієї медалі був і зворотній бік – національне мало бути без «статевих ознак» – без «самостійності». Прагнення до державної незалежності В.Ленін вважав «націоналізмом». Наприклад, протилежністю націоналізму стала більшовицька «українізація». До тих пір, поки українці не говорили про незалежність, їх не чіпали. Здійснювалася українізація, між іншим, тими ж методами примусу, як і більшовизація Рад у 1917 – 1919 рр. По-іншому більшовики не вміли. Після смерті В.Леніна Москва, за інерцією, якийсь час займалася більшовицькою «українізацією» України. Однак незабаром економічні і політичні реформи Сталіна призвели до серйозних суперечностей з реальним станом справ. Сталінській реформі ленінського курсу державного будівництва почала заважати навіть більшовицька «українізація». І тоді ВІН почав по-своєму змагатися з українством.

Яскравою ілюстрацією до сказаного може бути доля Михайла Грушевського. Сьогодні «пересічний» українець навряд чи знає про те, що сталося з колишнім Головою Центральної Ради і першим Президентом УНР. У кращому випадку скаже, що той виїхав за кордон і там помер – адже Росія воювала з УНР. Насправді портрет федераліста М. Грушевського, поміщений на нинішній 50-гривневій

банкноті, має подвійний смисл – він і символ національно-визвольного руху, і приклад політика, який ризикнув піти на компроміс з Радянською владою і гірко розплатитися за цей крок – разом з Україною.

Перший президент дійсно був в еміграції, але у 1924 році 58-річний Михайло Грушевський на запрошення нової влади повернувся до Києва. За попередніми домовленостями з новою владою, тут він став академіком ВУАН і продовжив свої наукові дослідження. Більшовики, враховуючи його заслуги в поваленні самодержавства, навіть повернули йому особняк на Банковій вулиці і забезпечили можливість працювати на розвиток української науки.

У 1931 році почалася серія т.зв. «диспутів», якими фактично завершився «золотий вік» українства в Радянській Україні. Академік М. Грушевський був першим серед вчених, на кому перевірили реакцію народних мас – народ німував. Після невдалих намагань «прив'язати» його до справи СВУ («Спілка визволення України»), а також зробити з нього керівника неіснуючого «Українського національного центру», Грушевського під виглядом відрядження, поспіхом вивезли до Москви. Там йому з дружиною і донькою надали двокімнатну квартиру і запропонували продовжувати наукові заняття в домашньому кабінеті. Дивно, але в Москві М. Грушевський користувався повною свободою, міг працювати в архівах, бібліотеках, приймати знайомих.

Після перенесення столиці з Харкова до Києва, 4-го вересня 1934 року М. Грушевський, чи то сумуючи за колишнім життям, чи сподіваючись на нове ставлення влади до українства, звертається до В. Молотова, Голови РНК СРСР. Його лист зберігається в Державному архіві Російської Федерації. Уперше його опублікували в 1998 року в журналі «Отечественные архиви». Оскільки не тільки зміст листа, а й сам факт його існування невідомий широкому колу читачів, публікуємо повний текст послання:

Леонід МАЧУЛІН

«4-го вересня 1934 року. Москва. Погодинка, 2/3, кв. 102
Вельмишановний Вячеславе Михайловичу!

Ось вже четвертий рік живу я приневолено в Москві, відірваний від Києва, у якому я налагодив було свою наукову роботу, позбавлений можливості її вести, відчуваючи всілякі незручності і прикrostі морального і навіть матеріального характеру. Моє київське академічне утримання витрачається на податки, ремонт київського будиночка – решток будинку нашої сім'ї, спаленого під час наступу Муравйова. Вони були повернені ВЦВК після мого прибуття з-за кордону за наукові заслуги і тепер обернулися на важкий тягар, що поїдає моє утримання, і є джерелом постійних гризот з огляду на всілякі «ущільнення» в Москві. У цьому київському житлі, ціною великих для мене витрат, мені все ж таки вдалося обладнати порівняно пристойну квартиру і зібрати сяку-таку бібліотеку (третю за рахунком, тому, що полишена у Львові мені недоступна, а зібрана в Києві до революції загинула з усіма колекціями під час згаданої пожежі будинку). А зараз, витрачаючи своє утримання на збереження цього київського помешкання, я змушений тулитися в Москві з дружиною і донькою, старшим науковим працівником Української академії наук, які допомагають мені, з причин ослаблення мого зору, в двох маленьких кімнатах, сирих, нездорових, гамірних, зовсім непридатних для наукової роботи, без меблів, без найнеобхідніших книг. Моє опальне становище стало наслідком того, що зв'язки з академічною базою фактично відмерли, хоча звання академіка за мною зберегли. Українська академія і Українське державне видавництво припинили друк моїх праць і видань; видання вже завершені – не були випущені в світ і вилучені з обігу; розпочате друкування праць припинене й розібране, хоча пройшли всі інстанції й були схвалені до друку. Більше того, навіть за випущені раніше книги мені й доньці не виплачується гонорар: за видавництвом «Пролетарія» - державним видавництвом України – вже четвертий рік

залишається борг, за власними його ж підрахунками, на сьогодні він складає понад 9 тисяч карбованців. Раніше, бодай потроху і з перервами платили, а з минулого року (останнє одержання було у вересні 1933-го. М. Г.) зовсім відмовляються платити, що заганяє мене в досить — таки скрутне становище!

Навряд чи такі репресії і злигодні є баченням уряду. Навряд чи припинення дослідницької роботи відповідає баченню соціалістичного будівництва. Я все життя своє присвятив вивченню історії України. Великий курс її доведено в пресі до 1657 р. (дев'ятий том вийшов перед моїм арештом взимку 1930/1931 р.), я працював у той час над X томом, присвяченим найбільш інтересним рокам, 1657–1665, епосі соціального розшарування. Маркс переписував у свої записні книжки те, що міг знайти про неї в старій монографії Костомарова (Костомаров Н. И. Бунт Стеньки Разина. СПб., 1859. М. Г.). Історія української літератури у зв'язку з культурною і соціальною історією обірвалася на VI томі на першій половині XVIII ст. За нинішніх умов я не можу вести систематичної наукової праці і взагалі історична праця фактично припинилася за ці роки, я кажу про історію України: вона залишається в Україні незадовільному стані, зокрема з другої половини XVII – XVIII і XIX ст., не досліджені науково навіть настільки, що можна було б написати ґрунтовний підручник. Ті, хто навчає, і ті, хто навчається, позбавлені запасів науково перевірених фактів. Я чув від президента Української академії наук, що президія заслуховувала листа начальника червоноармійської частини, розташованої на Україні, з наріканнями, що червоноармійці Українського округу не мають можливості ознайомитися з фактичною історією найбільш цікавих для них епох історії України. Адже для того, щоб партійні популяризатори могли скласти книги для широкого використання, потрібен критично перевірений запас фактів. Нині звертається серйозна увага на засвоєння фактів власне історії і історії літератури, рано чи пізно відчується гостра потреба в науково підготовленому

матеріалі, але зразу його не отримати: треба підготувати завчасно, а тепер робота припинилася. Мені закінчується 68 років, я вже не довго залишатимусь працездатним, якщо й проживу; не має смислу відсторонювати мене від наукової праці, допоки я ще можу її вести, тому що замінити мене буде нелегко. Я випустив під своєю редакцією понад 300 випусків і томів наукових публікацій в галузі українознавства, перевернув купи архівних матеріалів. Вважався найбільшим знавцем в галузі українських історичних дисциплін, покійний Покровський висунув мою кандидатуру в цій галузі й у Всесоюзну академію наук і в міжнародний комітет (Comite International des Scienses Historiques). Тепер українська історіографія в цій організації ніким не представлена, мої зв'язки зі вченими колами розірвані, все це створює зайві підстави для різних небажаних чуток. Не наважуюся забирати у Вас час довгою писаниною. Якщо зацікавитесь, мій двоюрідний брат Георгій Іполитович Ломов може розповісти Вам і про негаразди, які спіткали мене, і про мою працю, і про моє становище. Немилість, якої зазнаю я, є або помилкою або «профілактичним заходом», доцільність якого досить сумнівна. Коли я повертався з-за кордону в 1924 році за запрошенням Української академії наук, я орієнтувався на національну програму Леніна. У зарубіжній українській пресі я мотивував своє повернення впевненістю в подальшому розвитку і піднесенні української культури в радянській Україні, під керівництвом цієї програми я накреслив план своєї наукової діяльності. Цим накликав на себе різке засудження і випадки націоналістичних кіл, що я залишився вірним своїм планам. Мене завжди знали як противника орієнтації на Польщу і Німеччину, це завдало мені багато неприємностей в минулому, я рішуче відмовлявся від будь-яких компромісів з німецькою окупацією в 1918 р., не погодився навіть увійти в Українську академію, організовану тоді ставлениками гетьмана під німецьким протекторатом, і на цій позиції ні з Польщею і Німеччиною, а з соціалістичним

Радянським Союзом я залишився на всі наступні часи. Повернувшись до радянської України в 1924 році, я чимало попрацював на її культурній ниві і ця праця посприяла тому тяжінню до радянської України, яке стало помічатися серед зарубіжної української інтелігенції наприкінці 1920-х р. (справа Союзу визволення України). За ці роки, 1924-1930, під моєю редакцією вийшло понад 80 книжок з історії, історії літератури, фольклору і історії культури України, в тому числі декілька томів моєї «Історії України» й «Історії української літератури», і вони вважалися цінними досягненнями радянського будівництва. У 1928/29 р. я за рекомендацією громадських організацій УРСР був обраний членом Всесоюзної академії наук. Діяльність моя цілковито орієнтувалася на соціалістичне будівництво Союзу РСР, я був відомий усім як прибічник цієї орієнтації. Лайка «критиків» не змінює цієї уяви про мене, якщо ж змінилася позиція правлячих кіл або їхня тактика щодо українського питання, що неминуче в діалектиці розвитку, за це не повинні страждати люди, що сумлінно орієнтувалися на інтереси соціалістичного будівництва, оскільки вони раніше висвітлювались. Бути в очах націоналістів мучеником за українство від радянського уряду внаслідок досить тривалої і всім відомої праці для українського визвольного руху не тільки мені обідно, і, взагалі, безглуздо, але й самому будівництву не на користь.

Насмілюсь сподіватися, що Ви, вельмишановний Вячеславе Михайловичу, як глава радянського уряду не полишите поза увагою моє звернення і не помітите моєї вини якщо я сказав щось недоладне од переконання, що дослідницька праця моя потрібна і намарне пропадає мій час і сили, даремно я мучусь зі своєю сім'єю замість продуктивної наукової праці. Тому я звертаюся до Вас в ім'я «освоєння минулого» зі щирою поштивістю академік Михайло Грушевський».⁴⁵

Грушевському замість квитків до Києва видали путівку

---

45. Письмо историка М.С. Грушевского В.М. Молотову (публ. Е.Н. Никитина) // Отечественные архивы. 1998. № 3. С. 94-98.

для лікування «серцевої хвороби» в фешенебельний санаторій для вчених у Кисловодськ, де він вже бував раніше. Але в жовтні 1934 року в нього на шиї утворився карбункул і 68-літній старий опинився на лікарняному ліжку. Чому місцевим лікарям довелося вдаватися до операції і чому проста операція з карбункулом закінчилася смертельним наслідком — незрозуміло, але 25 листопада, там же, в лікарні Грушевський помер. У конференц-залі, куди його доставили з вокзалу, з небіжчиком прийшли попрощатися сотні киян. На мітингу на Байковому цвинтарі від урядової комісії виступив його давній політичний опонент В.Затонський. Його промова була стислою, зате доволі повчальною. Передовсім у ній прозвучала теза, що М.Грушевського можна віднести до числа видатних національних істориків, але буржуазного напрямку. Вчений брав участь у визвольному русі, наголосив В. Затонський, за що переслідувався самодер-жавством. Він «підривав ідеологічні засади російського царизму», але з позиції буржуазії. Не «забула» Радянська влада й того, що в 1917 році голова Центральної Ради боровся проти «робітничо-селянської України» і тільки після її розгону одійшов від «активної участі в громадянській війні».

Щоб врїзалось у помку другим «блудним синам» в Україні і за рубезем, Затонський стверджував, що тільки незаперечні успіхи, досягнуті радянською владою на всіх фронтах соціалістичного будівництва, переконали М.Грушевського знайти в собі сили відмовитися від «своїх соціологічних теорій, які привели його на шлях боротьби з диктатурою пролетаріату».

Чи знав перший президент України про голод 1932-1933 років? Чи розумів колишній президент на що приречена Україна – у тім числі і з його вини? Втім, запитання, здається, риторичні. Якби М. Грушевський був здатний осягати розумом реальний стан речей, а не той, що він вибудовував у своїх мріях, міг доходити до вірних висновків, то доля УНР була б зовсім іншою. Проте, як відомо, хід історії йде так як йде...

* * *

Після того, як до управління державою прийшли «кухарки» на чолі з недовченим семінаристом-каторжанином, народне господарство СРСР почало розвиватися не за внутрішніми законами ринку, а так, як вимагала партія. План складався, природно, виходячи з ідеологічних міркувань, а не можливостей. Народне господарство лихоманило, радянський народ потерпав од злигоднів. Ленін був цинічним і впертим, але Сталін перевершив його! Після затвердження плану першої п'ятирічки (індустріалізації), він вимагав його виконання будь-якою кількістю людських життів.

Повернувши часи воєнного комунізму на початку 30-х років, Сталін впровадив колективізацію і продрозверстку. Колгоспи, можливо, були зручною формою господарювання на просторах нечорноземної смуги Росії. Але для України вони не підходили, як не підходять вузькі штани чолові'язі вагою в сотню кілограмів. Українське селянство, (йому і за царя жилося не так вже й сутужно), у роки НЕПу змогло в найстисліші строки відродити зруйноване війною господарство, забезпечити хлібом внутрішній ринок і дати можливість державі продавати його за кордоном.

Вірогідно, що нове керівництво країни глибоко жалкувало з приводу вже реалізованого ним же «передвиборчого» гасла «Землю – селянам!». Селянин, як власник землі, виявився ще й власником вирощеного ним хліба. А це означало, що стосунки між селянином і радянською владою необхідно було налагоджувати на взаємовигідних засадах і хліб купувати за економічно виправданими цінами. Та щоб купувати, потрібно було спочатку виробляти щось необхідне селянину і продавати йому. Але на такий «складний» для більшовиків план потрібен був час, бажання і загалом інші економічні закони. І тоді держава в особі Сталіна вирішила «усупільнити» землю в колгоспи, щоб купувати хліб за ціною, яку встановить вона сама...

Голод в 1932–1933 роках, на думку ряду дослідників, не був наслідком недороду. Просто на ці роки припало реформування багатовікового способу сільсько-господарського виробництва: перехід від одноосібництва до колективності. Кожна реформа, як відомо, веде до дезорганізації старого, звичного характеру відношень у виробництві (або суспільстві) і неминуче супроводжується падінням рівня виробництва (пониженням рівня життя, деградацією морально-етичних устоїв і т.п.)

Зроблене компартією в сільському господарстві УРСР у 1929–1931 роках було настільки швидким, кардинальним, стрибкоподібним змінами, безжалісною ломкою, що навіть психологічно сприйняти всі зміни селяни не могли. Одна справа – війна, у неї свої закони. Але в мирний час відбирати землю...

Не були готові освоїти в стислі строки нові методи господарювання ні селяни, ні керівники – їм потрібно було підвищувати свій рівень знань, вчитися швидко вибудовувати скільки-небудь ефективні колективні взаємини (організовувати, підпорядковуватися, підкорятися, виконувати) і т.п.

Ще одним прикладом «господарювання» більшовиків може служити введення на початку тридцятих років спеціальних магазинів, де комуністична партія в особі держави продавала городянам за завищеними (!) цінами хліб відібраний у селян. 28-го лютого 1933 року за умов голоду і карткової системи Політбюро ухвалило рішення розгорнути в Москві, Ленінграді і Харкові вільний продаж хліба в спеціальних хлібних магазинах – Торгсінах.

Поступово такі магазини були відкриті і в інших містах. Другого жовтня 1933 року Сталін поцікавився у Кагановича як ведеться торгівля хлібом. Той, виправдовуючись, рапортував: «... продают меньше намеченного отпуска хлеба. <...> Причин тут несколько: во-первых, торговая сеть развернута недостаточно, как правило в одном районе города магазинов много, а в другом крайне мало. Во-вторых, плохие поставки хлеба. В-третьих,

плохое качество хлеба, особенно это относится к провинциальным городам. В-четвертых, вероятно, сказывается поступление нового хлеба, это особенно касается юга. Сообщают, что на рынках в украинских городах пуд муки доходит до 30 рублей, а хлеб в наших магазинах стоит дороже. После приезда Микояна мы обговорим все вопросы, которые выплывают из указанных фактов. Очень прошу до этого времени часу прислать свои указания».⁴⁶

16-го жовтня 1933 року Мікоян направив членам Політбюро записку у якій вказав, що на 1-е жовтня поточного року вільна торгівля хлібом велася в 145 містах і після 1-го жовтня відкриється ще в 15-и містах. За цей час з початку відкриття (з березня 1933-го) до 1-го жовтня було продано 335 тис. тонн пшеничного і житнього хліба на 950 млн. крб.⁴⁷

* * *

Так розпочиналися реформи Сталіна. Тема книги не дозволяє відхилитися й заглибитись у вражаючі цинізмом «партійні заходи» тих літ. Порівняння багаточисельних фактів переконує: до початку 1930-х років у Сталіна визрівав якийсь план реформування стосунків з Україною в розрізі перетворення СРСР з федеративної держави в унітарну, де все більше обмежувалися можливості національного облаштування. Як тут не пригадати репліку Сталіна Скрипнику: «Припинити гратись в уряд і республіку!».

...Коли в 1918 році В. Леніну стало зрозуміло, що націоналістичний» Київ з наскоку не візьмеш, він прийняв рішення про місцезнаходження уряду Радянської України в губерньському місті Харкові. Трете за економічною потужністю місто в царській Росії мало необхідні для цього умови: зручне транспортне сполучення з Москвою (з 1869

---

46. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д.916. Л. 31, 92.

47. АП РФ. Ф. 3. Оп. 43. Д.46. Л. 2-5.

р.), статус історичного центру Слобідського краю, банківську структуру, певний набір комунальних служб і т.п. І хоча по суті Харків ніколи не належав до чисто пролетарських міст, як наприклад Юзівка чи Катеринослав, хоч у Харкові були досить сильні позиції меншовиків і бундівців, на столицю переможця-пролетаріату він підходив. Москва й Пітер теж не були пролетарськими центрами, а Київ – тим паче. Харків влаштував В. Леніна ще й тому, що не дивлячись на свою родослівну ще з козацьких часів, місто чомусь мало міцний імунітет до українства. Населення його збиралося «з миру по нитці», за двісті п'ятдесят років сформувалося своє обличчя – торгівельне (переважно). Та й за духом Харків був вірним Росії. По-перше, тому що за всю свою історію не знав іншої держави. По-друге, що не кажи, а Москва все-таки багато корисного зробила для нього. Десятиліттями козацький Харків звільнювався від різноманітних податків, через сто років із закуткової фортеці перетворився на центр намісництва і губернії. Це дозволило проводити ярмарки, збагачуватися місцевому люду. Залізниця з'єднувала його з усією Росією. Розташований на перехресті торгових і міграційних потоків, на кордоні західної осілости і східного кочівницького способу життя Харків не міг не бути толерантним – таким його створила сама історія.

Коли у 1917-1919 роках Ленін побачив, що Київ чинить досить серйозний спротив більшовикам, що він не підкориться навіть коли більшовики візьмуть владу, що з національно-визвольним рухом ще довго доведеться мати клопіт, вождь хитро підійшов до розв'язання українського питання – він лишив нове державне утворення духовного і культурного центру. «Вийнявши душу» з радянської України, полишивши її без історичної столиці – Києва, В.Ленін здійснив «трепаначію черепа» українському народу. Тим самим він назавжди убезпечив РРФСР від втрати України.

Що ж до Й. Сталіна... Ще в час перебування

«профільним» Наркомом, того аж надто дратувало «українське питання». Він і за життя В. Леніна мав відмінну від вождя точку зору на розв'язання національних проблем – ще революційнішу, але не міг її «продавити». Через десять років по смерті вождя, одна тільки Україна на неосяжних просторах СРСР залишалася «нездужою» в національному розумінні. Так само як в безплатній радянській медицині лікарі лікували наслідки, а не причини захворювання, так і Сталін надумав «вилікувати» Україну сильнодіючим препаратом – силою, не бажаючи вдаватись до «терапії» національної свідомості, яка вимагала тривалого часу. Коли він налагодив роботу партійно-державної номенклатури до цілодобового виконання волі вождя, Сталін розпочав «свою гру». Закріпившись в радянському Харкові, Сталін поставив на мету більшовизацію Правобережної України. Він зібрався доопрацювати те, що залишалось незакінченим в революцію. Так трапляється, коли той, хто програє, вимагає повторити «все спочатку» з надією відігратися. Програвши «в лоб», Ленін розпочав нову партію, зробивши Харків ферзем. Сталін, дограючи партію за вождя й боячись, що ленінська національна політика в Україні приведе його до пату, образно мовлячи, дістав з кишені парабелум і мовив: «Гратимемо за новими правилами!».

* * *

Вельми досвідчений політик Йосиф Сталін був чудовим стратегом – через 15 років висхідні умови «гри» вже були іншими. Одні вже лежали в сирій землі від «Дону до Сяну», другі були розпорошені по закордонню. Треті, в тому числі загони УНА-УНСО, стараннями партійної пропаганди закарбувалися у свідомості радянських людей з незнищеним клеймом «недобитих махновців-петлюрівців», а іменник «націоналіст» у словнику радянського українця ототожнювався зі словом-лайкою. Тих, то чинив спротив на СЛОВАХ, звинувачували в

націоналізмі, посяганні на державні засади і тут же піддавали арешту. Тих, хто чинив спротив МИСЛЕННЯМ, спершу вивозили, а затим вирішували що робити далі. Викликає подив, що навіть при таких масштабах пропаганди, при такій жорсткій роботі репресивної машини, в СРСР усе ще залишалися ті, хто ладен був виступити проти режиму зі ЗБРОЄЮ в руках. У відповідь на «більшовизацію» села тільки в січні-березні 1930 року в СРСР відбулося 2200 збройних виступів (!) з участю майже 800 тисяч селян (!) та ще 500 виступів по Україні. Розвиток протистояння відбувався по наростаючій.⁴⁸ Повстало, практично, селянство на всій території країни – в Білорусії, Центрально-Чорноземній області, на Нижній і Середній Волзі, Північному Кавказі, в Сибіру, на Уралі, в Московській, Ленінградській, Західній, Іваново-Вознесенській областях, в Криму й Середній Азії. А всього, за даними ОГПУ, за січень-квітень 1930 року нараховувалося 6117 виступів, в них взяли участь 1 755 300 повстанців! Окрім відкритих повстань, ширився терор – приховане протистояння. Так, тільки в березні 1930 року і лише в Україні було зареєстровано 521 теракт – а скільки з них не зареєстровано?⁴⁹

І хоча у відповідь на селянські хвилювання різко активізувалася репресивна діяльність спецслужб – чисельність ув'язнених в таборах зросла майже втричі – зі 180 тисяч осіб (1930 р.) до 510 тисяч (1934 р.), Сталін явно був наляканий повідомленнями з місць про масові зловживання і наростаючий спротив селянства. 2-го березня 1930 року вождь публікує в газеті «Правда» статтю «Головокруженіє от успехов» (укр. «Запаморочення від успіхів») з критикою «перегинів». У статті головна відповідальність за помилки допущені в ході колективізації покладалася на місцевих партійних працівників,

---

48. Івницький Н.А. 1995. Голод 1932-1933 годов: кто виноват? // Голод 1932-1933 годов. – М. Госкомитет РФ по высшему образованию. – 1995. - С. 43-66.

49. http://www.duel.ru/200306/?6_5_1

звинувачених в «головотяпстві». Натиск на селянство було послаблено, почався відтік з колгоспів. Ступінь колективізації, який на той момент сягав 57% усіх дворів, у квітні впав до 38%.⁵⁰ Публікація статті Сталіна дала свого роду індульгенцію на масовий вихід селян з колгоспів зі своєю худобою. Оскільки годувати її було нічим, та й загроза нової хвилі колективізації продовжувала залишатися, селяни приступили до масового вирізування худоби. На початок осені 1932 року в колгоспах СРСР налічувалося 62,4% селянських господарств. На кінець 1933 року в результаті голодних років і репресій Україна втратила до 10 мільйонів чоловік.⁵¹

Побоюючись реставрації національно-визвольного руху, а також з метою відновлення робочої сили, Сталін прийняв рішення «розрідити» населення УРСР до безпечної щільності корінної нації. 31-го серпня 1933 року було утворено Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР. За особистим розпорядженням Сталіна в Україну цілими ешелонами переселили десятки тисяч людей. Через місяць, 12-го жовтня 1933 року Каганович доповів:

«Дорогий т. Сталін.

1) Ви запитували, яке оперативне завдання ми дали переселенському комітету на 1933 р. Ми йому дали завдання в кінці серпня організувати переселення на початок 1934 р. на Кубань і Терек 10 тисяч чоловік, разом з попередніми завданнями всього 14 тисяч сімей і на Україну (степ 15-20 тисяч сімей). На днях після приїзду т. Муралова, ми викликали його і в результаті бесіди переконалися, що допоки у них триває вербування у воїнських частинах, але на місці у них поки що нічого не підготовлено. Ми дали йому доручення практично відпрацювати це питання в цілому: визначити точки переселення, послати людей для забезпечення житлом і всім

---

50 <http://www.km/ru/magazin/view.asp?id=EE6DAA2AEF9B4472F9CCD31C447FBC511>

51. Левко Лук'яненко. Маршал Жуков і українці у другій світовій війні. – Київ. ВД «Козаки», 2006. – С.16.

необхідним устаткуванням, підготувати графік відправлення з точними датами, забезпечити харчування і т.д. <...> Можливо, доведеться організувати вже розпочате з деяких районів Середньої Волги *стихийне* (виокремлене мною – Л.М.) переселення. Це доведеться обговорити». ⁵²

За місяць до «з'їзду переможців», 25-го грудня 1933 року зам. Голови ВПК при РНК СРСР таємно доповідав начальнику ГУЛАГу ОГПУ тов. Берману про перевиконання плану по переселенню:

«ВПК при РНК СРСР при цьому супроводжує презведення № 38 про переселення в Україну за станом на 28-е грудня ц.р. Одночасно ВПК при РНК СРСР повідомляє, що поданий план переселення виконано на 104,76%. Всього переселено 21856 колгоспних господарств, 117 149 чоловік, 14879 коней і 38705 голів різної худоби (до числа останніх входять телиці, свині і вівці). <...>

1. На 28-е грудня 1933 року відправлено 329 ешелонів, 21856 господарств, 117149 членів сімей, 14879 коней, 21896 корів і 38702 голів різної худоби.

2. План перевезення колгоспників на Україну закінчено, виконано на 104,7%». ⁵³

* * *

Одночасно Сталін займається в Україні «кадровою політикою». У липні 1932 року він пише Л. Кагановичу і В. Молотову: «Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю й опортуністичним нутром, і Косіор своєю гнилою дипломатією (в ставленні до ЦК ВКП) і злочинно-легковажним ставленням до справи – погублять врешті Україну. Керувати нинішньою Україною не під силу цим товаришам. Якщо поїдете на Українську конференцію (я на цьому наполягаю) – вживіть там усіх заходів, щоб

---

52. РГАСПИ.Ф. 17. Оп. 3. Д. 930. Л.8.

53. ПДАНГ СССР. Ф. 3675, оп.1, ед. хр. 3, л. 56.

переламати настрої працівників, ізолювати плаксивих і гнилих дипломатів (не дивлячись на особи) і забезпечити справді більшовицьке рішення конференції. У мене склалося враження (можливо, переконання), що доведеться зняти з України обидвох – і Чубаря, і Косіора. Може я помиляюсь. Але ви маєте можливість перевірити цю справу на конференції». ⁵⁴

Таким чином, Сталін висловлює вголос свої плани стосовно кадрової чистки українських керівників. Для цього начебто є підстави – керівництво не справляється з сільським господарством. У половині липня 1932 року Сталін продовжує розмірковувати: «Справи з Україною, як видно, кепські. Замінити Косіора можна було б лише Кагановичем. Інших кандидатур не помітно. Мікоян не підходить: не тільки для України – він не підходить навіть для Наркомпостачу (безрукий і неорганізований «агітатор»). Але направляти зараз Кагановича на Україну не можна (недоцільно!): ослабимо секретаріат ЦК. Доведеться перечекати певний час. Що стосується Чубаря, то його можна поки що залишити і подивитися, як він працюватиме». ⁵⁵

Окреслена ним думка починає жити самостійно й тепер Сталін перебуває під її впливом. Через два місяці, 11-го серпня 1932 року, Сталін вже без хитань заявляє Кагановичу: «Найпосутніше зараз – Україна. Справи на Україні – нікудишні. Погано по партійній лінії. Розповідають, що в двох областях України (здається, в Київській і Дніпропетровській) близько 5-и райкомів висловилися проти плану хлібозаготівлі, вважаючи його нереальним. В інших райкомах справи обстоять, як стверджують, не краще. На що це скидається? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоби керувати районами, Косіор весь час лавірував між директивами ЦК ВКП і вимогами райкомів й ось долавірував до ручки.

---

54. РГАСПИ Ф.558. Оп. 11. Д.470.Л.1. Подлинник. Машинопись.

55. РАСПИ.Ф.81. Оп.3. Д.99.Л.167-174. Автограф.

Правильно казав Ленін, що людина, яка не має мужності в потрібний момент піти супроти течії – не може бути справжнім більшовицьким керівником. Погано по лінії радянській. Чубар – не керівник. Погано по лінії ГПУ. Реденсу не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можна втратити (виокремлення моє – Л.М.). Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) відшукається не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, зрештою – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршають, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (й поза) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не помічає цих небезпек. Так далі продовжуватися не може.

Необхідно:

а) забрати з України Косіора і замінити його Вами з залишенням Вас секретарем ЦК ВКП(б);

б) услід за цим перевести на Україну Балицького на пост голови українського ГПУ (або ПП України, оскільки посади голови ГПУ України, здається, не існує) з залишенням його замом голови ОГПУ, а Реденса призначити замом Балицького по Україні;

в) через декілька місяців після цього замінити Чубаря другим товаришем, скажімо, Гриньком або кимось другим, а Чубаря призначити замом Молотова в Москві (Косіора можна призначити одним з секретарів ЦК ВКП(б);

г) поставити собі за мету перетворити Україну в найстисліший строк у справжню фортецю СРСР, у дійсно зразкову республіку. Коштів на це не шкодувати.

Без цих і подібних ним заходів (*господарське і політичне управління України*, в першу чергу – її прикордонних районів і т.п.), повторюю – *ми можемо втратити Україну*. (виокремлення моє – Л.М.)

Що Ви думаєте з цього приводу?

За цю справу треба взятись пошвидше, – негайно, після приїзду до Москви.

Привіт! Й. Сталін». ⁵⁶

А як, власне, міг думати Каганович, найближчий підручний вождя? Він думав тільки в тому руслі, що й Сталін. 16-го серпня 1932 року Каганович відповідає:

«а) Я цілковито і повністю згідний з Вашою оцінкою стану справ на Україні. Біда в тому, що серед частини активу питання про заготівлю, їхні міркування про невиконання плану переросли в питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, безперспективність, розгубленість і формальне виконання «обов'язку» – ось головні бацили, які роз'їдають зараз частину активу, зачіпаючи «трішки» (укр. не дуже) й верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не лише в середній ланці, а й нагорі. Я вважаю, що незалежно навіть од оргвисновків, настав момент, коли ЦК ВКП(б) має офіційно в політичному документі дати оцінку і закликати організацію до рішучого перелому. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не беруть, вважаючи її почасти вимушеною. Таке офіційне політичне рішення ЦК виправить значну частину активу швидко, і легко полегшило б загальне виправлення становища на Україні. Ви також маєте рацію, пов'язуючи питання з міжнародним становищем, з діяльністю Пілсудського і граничній небезпеці такого самопливного стану парторганізації і слабкою ідейною войовничістю з гнилизною і безпринципністю. Мені самому було жаль дивитися на український актив під час присутності на їхній конференції.

б) Що стосується питання заміни Косіора, то я згоден, що він виявив велику слабкість і недоліки. Як керівник надвеликої організації в партії він спростив завдання

---

56. РГАСПИ Ф. 81. Оп. 3. Д. 99. Л. 144-151. Автограф.

керівництва. Чи можна його виправити? Мені важче судити, ніж Вам. Може бути, якщо взяти його поміцніше в [...] нам'яти боки, він би, можливо, запам'ятав урок, але, звичайно, становище на Україні зараз таке складне, що часу не вистачить на навчання.

в) Питання про мою персону. Можу сказати таке: маючи пристойний досвід в розстановці і призначенні кадрів, аналізуючи стан речей, я усвідомлюю, що, очевидно, іншого виходу немає. Мені, звичайно, легше приступити до справи прямо, бо знаю країну, економіку і людей. Правда, люди вже не ті, полишав їх другими, трішечки зіпсувалися, мабуть, добре змінилися внаслідок «м'якості» і легкості управління за принципом «не зобижай» і взаємної амністії. Це, між іншим, один з моментів, що псують настрої, знову починати спочатку з людьми на тій же Україні! Але, т. Сталін, Ви настільки широко та ясно поставили питання з точки зору інтересів партії, що ніяких серйозних хитань не може бути. І, насамкінець, Ви маєте не тільки офіційне політичне, але й товариське моральне право розпоряджатися тим, кого Ви сформувавши як політичного діяча, тобто, мною, Вашим учнем. [...]

е) Очевидно, подумати доведеться ще й про інших працівників, про свіжу кров (хоч трохи) для України.

Відтак, дозвольте на цьому закінчити. Тисну міцно руку.
Ваш А. Каганович. Привіт т. Молотову». ⁵⁷

* * *

Через декілька місяців до України була направлена «свіжа кров» – команда «відповідальних партпрацівників» на чолі з Павлом Постишевим. Як працювалося «команді Постишева» наочно демонструють доповідні записки Й.Сталіну від Менделя Марковича Хатаєвича – 1-го секретаря Дніпропетровського обкому з 1933 року. Зверніть увагу – керівник обласної парторганізації УРСР через

---

57. РГАСПИ. Ф. 558. Оп. 11. Д.740.Л.153-160. Автограф.

голову прямого керівництва доповідає «союзному» вождю – ніби так і треба!

«[Не пізніше 20-го лютого 1933 року]

ЦК ВКП)б) тов. Сталіну

Коли я їхав до Дніпропетровська, я знав, що їду в найважчу область на Україні, але становище тут виявилось набагато важче, ніж я уявляв. За 15 днів, не дивлячись на дуже різку з мого боку постановку питання про боротьбу за насіння, не дивлячись на дуже сильний натиск з боку Обкому, ми досягли украй мізерного зрушення у справі засипки насінневих фондів. [...] Причини цього вкрай незадовільного стану з засипкою насінневого фонду криються як в небоєздатності, крайній млявості і неповороткості парторганізацій Дніпропетровської області, в украй повільній їхній розкачці, в невмінні швидко переключитися, перебудувати роботу так і в тому, що хліба в області, особливо в південних її районах, справді небагато. [...] Треба б широко застосувати репресії до ряду районних керівників, але немає у мене впевненості, що вони будуть на користь. Надто вже забагато й без толку застосовувалися тут в Дніпропетровській області репресії за останні 4-и місяці. [...]

Кількість заарештованих по області перевершила перед 1-м лютим 25 тисяч (*у тім числі більше тисячі членів партії*) (виокремлення моє – Л.М.). У районних арештантських приміщеннях творилося щось жахливе описом. Арештанти стояли в неопалюваних приміщеннях (у сараях), тісно тулячись один до одного, вони не могли навіть присісти. На один кв. метр площі припадало трое-четверо заарештованих. Заарештовував будь-хто, кому хотілося: не тільки кожен міліціонер, не тільки уповноважений по заготівлі, але й листоноша, й уповноважений якої-небудь Вукопкниги. Значний відсоток становили арештовані люди, яких не слід було арештовувати, а справжні вороги, саботажники вислизали з-під арешту. Нам довелося створити спеціальні комісії (до 150-ти комісій), які невідкладно відбули в райони, переглянули всіх заарештованих

і понад 25% негайно відпустили.

Повертаючись до питання про насіння, я ще раз мушу сказати, що, не дивлячись на всі наші зусилля, справа у нас іде досить погано. З усіх 3400 колгоспів, що налічуються у нас в області, тільки в 200-ох колгоспах (6,5%) насінневий фонд засипано повністю. [...] Дуже погано в нас весною йтимуть справи з палим. Через 10-15 днів вже почнеться бездоріжжя, а пального ми на базах маємо менше 10% потреби на весняно-польові роботи і ніякому посиленню завезення за лютий поки що немає місця. Наші сигнали по даному питанню і звернення до всіх українських і союзних інстанцій ніяких результатів не дали.

Становище з кадрами взагалі в мене надто важке. Як обласний апарат, так і районні – вкрай слабкі. Щоби швидше витягти Дніпропетровську область з нинішнього важкого становища, необхідно надіслати сюди справних людей як для зміцнення районів, так і для зміцнення обласного апарату. ЦК КП(б)У надав мені в цьому поки що дуже малу допомогу, всього кілька працівників, а потрібно набагато більше. Я душе прошу допомогти Дніпропетровській області справними працівниками. Необхідно прислати сюди, шляхом відбору, чоловік 60 справних перевірених працівників для використання їх на керівній районній роботі не тільки в якості секретарів райпарткомів і голів РВК, але й на посади заоргів і завкультпропів РПК, зав.Рай ЗО і т.д. Цю допомогу людьми просимо надати нам з боку ЦК ВКП(б), бо Харків дати нам таких людей не зможе.

З ком. привітом: М. Хатаєвич». ⁵⁸

* * *

«Відрядження» М. Хатаєвича і других «відповідальних

---

58. АП РФ. Ф.3. Оп.61. Д 794.Л. 58-67

партпрацівників», направлених в Україну, закінчилося трагічно.⁵⁹ Весною 1938 року майже весь керівний склад Дніпропетровського обкому піддали жорстоким репресіям. М.М. Хатаєвича 09.07.1937 р. заарештували, 27.10.1937 р. засудили до смертної кари після звинувачення в причетності до контрреволюційної терористичної організації. Розстріляний у Москві. У 1956 році реабілітований і поновлений в партії.⁶⁰

На тлі драматичних подій в Україні, Сталін ухвалює рішення про переведення столиці з Харкова до Києва. Налагоджуючи роботу нового партійно-державного апарату так, щоб він працював не гірше, ніж у Російській імперії, Й. Сталін багато чого переробляв по-новому на свій лад. Нерідко з'ясовувалося, що це нове – було відкинутим царським. Взагалі, звільнення від нав'язливої ідеї світової революції навело нового вождя більшовиків на думку відбудувати СРСР за зразком і подобою Російської імперії. З тією лише різницею, що правлячий експлуататорський клас замінювався партійно-державним апаратом (номенклатурою).

А далі його думки потекли вільніше, розкутіше. Побачивши себе Червоним імператором у скромних межах Російської імперії, він вирішив запопасти Київ. Підкорити Правобережжя і залишити Київ з тисячолітньою історією – значить визнати його «націоналістичним горішком», нескореною фортецею. Та й Харків вже не відтінював величі сталінських планів по перебудуванню радянської України. Належало назавжди розквитатися з національно-визвольним рухом, який не полишав вождя у спокої. Навіть розправившись з М. Скрипником і позбавившись інших «дрібних націоналістів» Сталін не відчував повного задоволення.

---

59. Стисла інформація ще про деяких осіб, які мають відношення до теми книжки наводиться в Додатку.

60. Биографический энциклопедический словарь – М., Вече. 2000.

Розпочавши похід на Київ, Червоний імператор у власних очах, напевне, поставав таким собі призбирувачем земель Російської імперії. А там кому знати – проживи Сталін ще з десяток років, він би й Київ переніс в столицю СРСР! І це не авторські фантазії. Троє російських імператорів – Олександр I, Олександр II і Микола II плекали плани перенесення столиці імперії до Києва. Кожен з них готувався здійснити це, але усім їм щось заважало. Останній раз плану Миколи II зашкодив фатальний постріл у Столипіна в Київському оперному театрі.⁶¹

Подібний план зміцнення саморозвалюваної радянської імперії пропонували й М.С. Горбачову. Логіка «порадників» проста. Москва, як столиця СРСР, вимушена «відволікатися» на різноманітні різного роду «міжнаціональні» проекти на шкоду справі будівництва самодостатньої Росії. Щоби Москва не асоціювалася з імперською владою, а була лише символом Росії і російської державності «... було б корисно столицею СРСР, допоки такий існує, проголосити яке-небудь місто. <...> Можна загальною столицею обрати якесь не надто велике, але з ушанованою історичною традицією місто в одній з неросійських республік. Наприклад, Львів!».⁶²

---

61. Окара Андрей. Миф Киева как «Града небесного»: история и футурология // Контраст. №7 (25). 17.03.2006.

62. Роман Евдокимов-Вогак. Российская государственность // Российское зарубежье в год тысячелетия Крещения Руси. – М., Столица. 1991.

ГЛАВА 2.2 . XII З'ЇЗД КП(Б)У

З'їзд українських «переможців». Голод на будовах індустріалізації. Позаплановий виступ П. Постишева на XII з'їзді КП(Б)У. Створення комісії з переведення столиці. Плутанина з датами й ініціаторами. Фінансовий і матеріальний еквівалент політичного рішення. Приготування Києва до прийому центральних органів. Версії справжніх причин переведення столиці. Хроніка переміщення.

18-го січня 1934 року, о шостій годині вечора в приміщенні театру Державної опери на вулиці Римарській, 21, розпочав роботу XII з'їзд українських комуністів. Він відбувся за тиждень до сумно відомого XVII-го з'їзду радянських більшовиків. Настав другий рік другої п'ятирічки. В Україні – голод, про це пишуть газети в багатьох країнах світу. На з'їзді про голод – ані слова. Тільки – «проривний стан сільського господарства». У доповіді люди не згадуються, тільки одне суціль безлике господарство. І голод химерний – мруть, головним чином, селяни, жителі сіл, але не міст. У містах – просто нестача продовольства. Напередодні по Україні пройшли репетиції з'їзду – обласні партконференції. Харківську відкрив секретар обкому тов. Постишев (по сумісництву секретар ЦК КП(Б)У), присланий в українську столицю з Москви для підкріплення.⁶³

Разом з П. Постишевим до Харкова прибули М. Попов, В. Балицький та інші «відповідальні партпрацівники». Минув рік і «московській команді» треба було показати свою роботу. Саме показати. Напередодні, 10-го січня 1934 року, республіканська газета «Пролетарій» на розвороті надрукувала великими літерами резюме: «Харківщина стає передовою областю Радянської України, всього СРСР!

---

63. 10-14 січня 1934 року працювала об'єднана 2-а обласна і 4-а міська партконференція. П. Постишева було призначено Постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

Приміщення Опер, де відбувся останній у Харкові з'їзд КП(б)У

Перемоги Харківської області – перемоги більшовиків Харківщини на чолі з кращим соратником тов. Сталіна – П.П. Постишевим». Окозамилювання несусвітнє: Сталін не міг не знати справжнього стану справ, а народу не було що «показувати» – він на своїй шкірі відчув отой «стан справ». То для кого ж призначався цей спектакль? Скоріше за все – для себе. Більшовикам хотілося переконати самих себе, що у них все гаразд. Такою була «технологія» комуністичного будівництва.

В архівах зберігся документ, який на ті часи не міг потрапити на сторінки газети – лист секретареві ЦК КП(б)У П. Постишеву від секретаря низового осередку: «Харківський паровозний завод проводить промислове будівництво. Недавно на будові не вистачало людей. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 23.09. 1933 р. зобов'язувало забезпечити будову людьми, внаслідок цього ми маємо на будові 3097 чоловік і 500 чоловік прибудуть найближчим часом за рознарядкою Наркомюста. Отримуючи робочу силу, райконтра 6-го тресту не отримувала

Перша шпальта головної газети ще столичного «Пролетарія»
19.01.1934 р.

і не отримує хлібного і продовольчого пайка. Зараз на будові 1097 осіб – робітників без хліба, хліб купується за комерційною ціною, на це немає ні коштів, ні дозволу. Звернення до Наркомпостачу СРСР і до Облнаркомтяжпрому не дало ніяких позитивних результатів. Просимо посприяти в отриманні хліба для вказаної кількості робітників». ⁶⁴

Якщо хліба не вистачало на передових будовах країни, тоді що ж відбувалося по селах? З високих трибун ніколи не говорили правди. Між рядками в доповіді П. Постишева читаємо, що у всіх бідах винен покійний *нарком освіти* М. Скрипник: «Безнастанне більшовицьке керівництво і величезна допомога з боку ЦК ВКП(б), геніальні вказівки тов. Сталіна забезпечили бойову перебудову керівництва КП(б)У, зміцнення її революційної пильності, мобілізаційності і на її основі найсерйозніші успіхи на всіх ділянках соціалістичного будівництва Радянської України – невід’ємної частини великого СРСР. Завдано нищівних ударів по класовому ворогу, розгромлені петлюрівсько-махновські недобитки, націоналісти, викрито новий націо-

64. ЦГАО України. Ф.1, оп. 20, ед.хр. 6472, л. 150.

налістичний ухил, очолюваний Скрипником. Це дало можливість ліквідувати проривний стан сільського господарства України». ⁶⁵

За традицією, що вже склалася, на початку роботи з'їзду передали привітання товарищу Сталіну: «Тобі, кращому з ленінців, вождеві і вчителеві світового пролетаріату, мудрому теоретику більшовизму, натхненнику й організатору наших перемог – перше слово і перший бойовий привіт конференції більшовиків Харківщини. Десять років минуло від дня смерті Леніна. Біля домовини Ілліча ти поклявся від імені всієї партії і Комуністичного Інтернаціоналу високо тримати ленінський прапор і довести до кінця справу, якій Ленін віддав усе своє життя...» ⁶⁶

Кращий з ленінців згорнув НЕП, переглянув ленінську політику з національного питання, а ще через два роки, в 1936, у своїй, «сталінській» конституції викреслив тезу про перемогу світового пролетаріату, ліквідував ленінські премії... Тим не менш, комуністи вже звикли до оковамилювання. За десять років вони вже не бачили, де кінчається правда і починається брехня. Або боялися. Усі – одного...

Прийнявши привітання, з'їзд ухвалив порядок денний з шести питань:

- «1. Доповідь ЦК ВКП(б) – доповідач товариш Косіор.
2. Звіт ЦК КП(б)У – доповідач товариш Постишев.
3. Звіт Ревізійної комісії – доповідач товариш Гаврилов.
4. Звіт ЦК КП(б)У – доповідач товариш Сухомлин.
5. Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва – доповідач товариш Чубар.
6. Вибори». ⁶⁷

Про переведення столиці – жодного слова. Чому? Адже це питання не могло виникнути спонтанно, в дискусіях

---

65. Пролетарий. 11 янвря 1934. – С.2.

66. Там само. С. 2.

67. XII съезд коммунистической партии (большевиков) Украины 18 -23 января 1934 г. Стенографический отчет. – Партиздат. Харьков, 1934. – С.10.

під час роботи з'їзду. Можливо, з факту переведення столиці керівництво партії хотіло бачити якесь «робоче» рішення.

До 10-х роковин від дня смерті Леніна, 21-го січня 1924 року, XII з'їзд КП(б)У схвалює рішення свого Політбюро перенести українську столицю до Києва. На ранковому засіданні відповідно до порядку денного планувалося обговорення звіту центральної контрольної комісії. І раптом, головуючий на відкритті ранкового засідання говорить:

«Вегер (голова). Товариші, дозвольте вважати, що засідання з'їзду продовжується. Слово для пропозиції має товариш Постишев. (Оплески).

Постишев. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про переведення столиці України із Харкова в Київ і це своє рішення подає на затвердження з'їзду КП(б)У. (Оплески). Товариші, ухвалюючи це рішення, ЦК керувався такими міркуваннями.

По-перше, у нас промислові райони значно зміцніли. Створено області, що полегшує керівництво цими районами з боку ЦК.

По-друге, ми повинні міцніше попрацювати над районами Правобережжя, щоб швидше піднести основні сільськогосподарські райони, які знаходяться там, а для цього нам треба пересунутись туди ближче. Ми всі більше уваги приділяли найбільшим промисловим центрам, а тепер треба посилити увагу саме до тих районів, які знаходяться на Правобережжі, щоб двинути їх уперед...

По-третє, ми тепер — на базі успіхів в галузі індустріалізації і колективізації — маємо величезні досягнення в галузі національно-культурного будівництва на Україні.

Але, щоб ще швидше і вище підняти справу національно-культурного будівництва, треба, знов таки, пересунутись ближче до Правобережжя і урядові, і ЦК нашої партії.

І, нарешті, ми тепер розгромили націоналістичну контрреволюцію. Тому ми повинні більше зайнятися справою зміцнення і вирощування своїх кадрів з українських робітників і селян. Ми повинні тепер – і маємо для цього всі можливості – підняти всю Радянську Україну, в тому числі і особливо найважливіші сільськогосподарські райони, розташовані на Правобережжі, на небувалу височінь, зробити Радянську Україну дійсно квітучою, розгорнути ширше справу більшовицької українізації і рушити небувалими темпами вперед справу будівництва національної по формі і радянської по змісту культури.

Все це разом узяте зобов'язує нас до того, щоб ми пересунулись ближче до Правобережжя, а столицею України зробили Київ, який є природним географічним центром України. Нехай не сподіваються вороги наші, уламки націоналістичної контрреволюції, що Київ ще являє для них запасне «містечко», а більшовики, мовляв, туди бояться їхати. Треба і цей останній козир вибити з їхніх рук.

Ось рішення, яке прийнято ЦК КП(б)У і схвалено ЦК ВКП(б). Я оголошу його:

«Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, створення областей, які полегшують керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидшого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації – перенести столицю України в місто Київ, що є її природним географічним центром.

Строк переїзду – осінь 1934 року». (Оплески).

Голова. Чи будемо відкривати дебати на пропозицію

«Перша ластівка» про перенесення столиці до Києва.

товариша Постишева? (Вигуки з місць: «Не треба»).

Чи є бажаючі висловитися в цьому питанні? Немає.

Тоді дозвольте проголосувати пропозицію товариша Постишева. Прошу голосувати мандатами. Отже, пропозиція приймається одноголосно.

Слово в дебатах має товариш Мілх».⁶⁸

А далі як нічого не сталося почалося обговорення доповіді Сухомлина...

На жаль, ми не маємо документів (мемуарів, спогадів, листів і т.і.), які висвітлювали б неофіційне обговорення переведення столиці в кулуарах з'їзду і за його межами. Між тим, якщо таке обговорення й мало місце, то зовсім не таким, як скажімо, на XXIII або на XXIV з'їздах КПРС. Розпочиналися масові репресії, партійний народ вже зрозумів правила гри і вважав за краще тримати язика за зубами. Якщо ЦК ухвалив рішення – що тут обговорювати? Одностайно!

В архіві КП(б)У зберігається «Постанова Політбюро ЦК КП(б)У, протокол № 146 від 18 січня 1934 р.».⁶⁹ Отже, рішення ухвалено 18-го січня, в перший день роботи з'їзду. Можливо, глибокої ночі, після його урочистого відкриття.

68. Там само. С. 262-263.

69. ЦГАОО України. Ф.1, оп. 20, ед. хр. 6419, л. 1

Леонід МАЧУЛІН

Чому П. Постишев повідомив з'їзду тільки через три дні? Чому повідомлення на з'їзді оголосив Павло Постишев, секретар ЦК КП(б)У, а не Станіслав Косіор – генеральний секретар ЦК КП(б)У? Можливо, вже тоді Сталін готував українським комуністам нового генерального секретаря?

Далі, чому повідомлення зроблено саме 21-го січня, а не 19-го або 20-го, зразу ж після відкриття? Мабуть, хотіли до десятиліття кончини піднести засновнику першої у світі радянської держави гідний подарунок...

* * *

З датою переведення столиці все більш-менш зрозуміло – з істориками завжди можна домовитися, яку з трьох відзначати: 18-е січня – постанова Політбюро, 21-е січня – схвалення з'їздом рішення Політбюро, чи 22-го січня, коли документ було надруковано у відкритій пресі.

Не все очевидно з мотивами переведення української столиці. Згрупуємо їх таким чином:

1. Тому що зміцніли основні промислові райони України.
2. Були створені області як адміністративно-територіальні одиниці.
3. З метою наблизити уряд і партапарат до найважливіших сільськогосподарських районів України.
4. З метою подальшого національно-культурного розвитку і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації.

Розглянемо ці мотиви послідовно. *Пункт перший*, не витримує критики хоча би тому, що столиця держави – не фігура ферзя на шахівниці, щоб пересувати його тільки тому що десь «зміцніло», а десь «ослабло». Хіба що в тому випадку, коли більшовики хотіли здаватися послідовними – адже вони у 1918 році повернули уряд до Харкова, щоб зміцнити промислові райони Донбасу... На 1934 рік транспорт, вугільну промисловість, машинобудування і т.п. на Лівобережжі було не тільки відбудовано, але й розвинуто. Логічно, що настала черга зайнятися піднесенням сільсько-

господарського Правобережжя. Ось тільки незрозуміло, для чого кожного разу у «відсталі» райони переносити столицю республіки? Щоб міністри працювали «на місцях»?

Пункт другий також звучить непереконливо. Ще 1-го серпня 1925 року ВУЦВК ліквідував адміністративний поділ на губернії і ввів округи – за кількістю краєвих парторганізацій. Але практика показала, що управління укрупненими адміністративними одиницями утруднене при існуванні бюрократичного партійно-державного апарату. Відтак 2-го вересня 1930 року ВЦВК ліквідував округи і вдався в іншу крайність – поділив Україну на 500 (!) районів. Розуміється, управління з Харкова усіма п'ятьмастами районами було неможливим на тому рівні комунікацій і прагненні Центру до тотального контролю. Природно, партійно-державна машина почала буксувати, люди – красти, саботувати, чиновники – працювати у напівсилі і т.д. На XVII з'їзді партії ВКП(б) у січні 1934 року С. Косіор «визнав» помилку: «Товариш Сталін ще тоді, перед ліквідацією округів, нас застерігав, що з керівництвом такою великою кількістю районів, як на Україні, ми не справимося і що чи не краще було б створити на Україні області. Ми тоді по суті відмовилися від цієї пропозиції товариша Сталіна, запевнили ЦК ВКП(б), що самі <...> без областей справимося <...> і цим завдали великої шкоди справі <...> Ви знаєте, що коли появилася прорив у сільському господарстві України, у нас на Україні були створені області».⁷⁰

Адміністративний поділ удосконалили ще в 1932 році – ввели обласне розмежування. Водночас були розукрупнені великі райони з тим, щоб мати можливість при кожній хоч якоюсь мірою адміністративній одиниці створити партвідділи. Так, у Харкові й області, для прикладу, до 1933 року налічувалося 64 райони, а стало 77 (!). При цьому, в залежності від чисельності населення, в 36 з них був

---

70. ХУІІ съезд ВКП(б). 26 января – 1 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – Партиздат. М., 1934. – С. 198.

введений другий секретар райкому. Керувати стало легше, це й зрозуміло, але яка різниця керувати Одеською областю з Києва чи з Харкова?

Пункт третій: з Києва до сільськогосподарських районів Правобережної України ближче, ніж від Харкова. Це правда. Та хіба держчиновники і партійні працівники їздили на сільгоспроботи? Якщо введення областей стало таким ефективним, то чи треба було переводити столицю...

Пункт четвертий – найважливіший і найближчий до істинної причини переведення столиці. Але сказано про це скоромовкою, ніби «взагалі», в розрахунку на те, що на нього не звернуть особливої уваги. Між тим, якраз «більшовицька українізація на базі індустріалізації і колективізації» Правобережжя й була частиною плану Сталіна у реформуванні стосунків з Україною.

Так само, як індустріалізація на Лівобережжі істотно збільшувала чисельність пролетаріату, що став головним носієм більшовизму, так і колективізація Правобережжя, за задумом вождя, покликана була породити сільського носія більшовизму – колгоспника. Не лише породити, але й довести його чисельність до перевищеної над односібником, перетворити його на слухняне знаряддя в руках партпрацівника. Цей процес було названо «більшовицькою українізацією» сільськогосподарських районів Правобережжя.

Відомі, як мінімум ще *дві неофіційні версії* переведення столиці. Справа в тому, що в Харкові на початку 1930-х років доволі інтенсивно розвивалися галузі народного господарства, які мали відношення до оборони СРСР. Це важка і середня промисловість, це НДІ і засекречені лабораторії. У Харкові «на оборонку» досить плідно працювала наука. Одночасно тут, як у столиці, перебували посольства і консульство, навчалася чимало іноземних студентів. Присутність у місті іноземців не могла не турбувати керівництво СРСР. При очевидній для Сталіна війні, що наближалася, Харкову, як і в 1914-му була відведена роль одного з центрів воєнної промисловості

1 травня 1934 року на головній площі Харкова пройшов останній військовий парад. Оборонна промисловість, НДІ та лабораторії на довгі десятиріччя зробили місто майже закритим.

країни. Харків потрібен був Радянському Союзу як місто працююче на оборонку, отже, – засекречений, а не столичний. І саме тому ця версія переведення столиці доволі спокійно обговорювалася в партійних і побіляпартійних колах тодішньої столиці. Не виключено, що це дійсно був один з найвагоміших аргументів на користь переведення столиці. Але, можливо, означену версію запустили аби відволікти тодішню «еліту» від ідеологічних мотивів.

Ще одна з неофіційних версій: рішення Сталіна в переведенні столиці було пов'язане з його бажанням наблизити центральні органи до західних районів України. По-перше, вже тоді, мовляв, велась прихована підготовка до війни з Німеччиною і столиця республіки нібито мала знаходитися в своєму історичному центрі. По-друге, Київ міг претендувати на Західну Україну ще з часів ЗУНР. «Територіальні претензії» Харкова до Польщі поставали б, звичайно, не дуже переконливо. Дана версія в якійсь мірі

перегукується з офіційною – перевести столицю України в її «природний географічний центр». Сказано чесно, побільшовицьки. По-перше, географічний, а не історичний центр, по-друге, географічний – значить поближче до Західної України...

* * *

21-го січня Політбюро ухвалило ще одну постанову – про створення спеціальної урядової комісії по переведенню столиці до Києва. На протоколі не вказано час засідання Політбюро. Можливо, вона була ухвалена вже після повідомлення П. Постишевим цієї інформації на з'їзді. Оскільки все пройшло гладенько Політбюро «зрушило» далі...

«Протокол № 1 від 21.1.1934 р.

Питання, що пов'язані з переводом столиці України до Києва.

1. Для розробки плану переведення центральних органів і установ з Харкова до Києва, організації переїзду і керування новим будівництвом у Києві, що пов'язане з переводом столиці України – утворити урядову комісію в складі тт. Балицького (голова), Порайко (заступник голови), Василенко (заступник), Дубового, Полякова, Михайліка, Рекіса, Шелехеса, Карлсона, Войцехівського, Коцюбинського, Затонського, Друскіса, Бойка, Туровського.⁷¹

2. Доручити фракції президії ВЦВК оформити склад комісії в радянському порядку з тим, щоб завтра (22.01.1934) опублікувати в пресі.⁷²

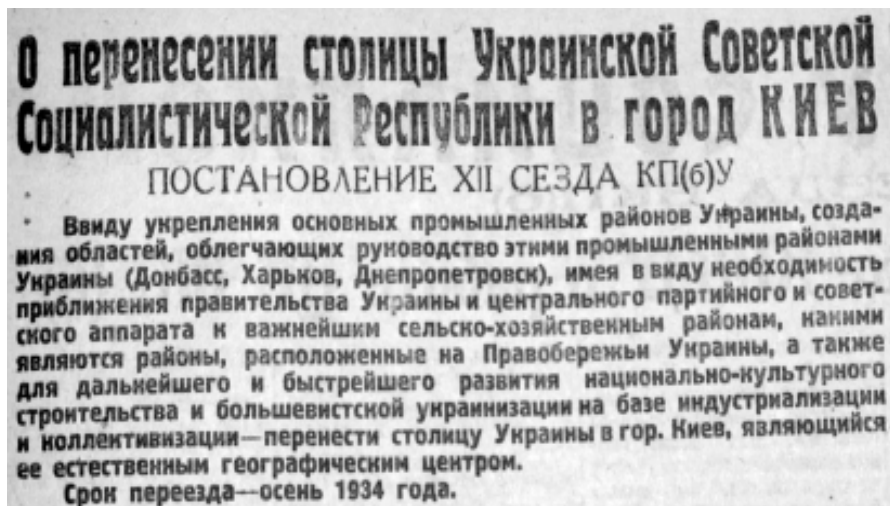
Якщо не заглиблюватися в деталі і подробиці переїзду, то все в «операції «Х» виглядало просто: комісія готує приміщення в Києві для уряду і Політбюро, у визначений час усі кому належить, дружно сідають в поїзд і переїжджають у нову столицю і там наступного дня

---

71. 17 березня 1934 року до складу комісії було введено начальника Південної залізниці тов. Зоріна.

72. ЦДАО України. Ф. 1. Оп. 20. Од. зб. 6419. Л. 2.

Газета «Пролетарій» від 21.01.1934 р.

приступають до роботи. Насправді все відбувалося як у тому прислів'ї: швидко казка розповідається та не швидко справа посувається.

Для початку наведемо один з кошторисів тільки єдиного об'єкта переміщення: «Кошторис №3 адміністративно-господарської частини штабу Українського Воєнного Округу на потрібну кількість коштів на перевезення майна штабу і управління УВО, комскладу і їхніх сімей:

1. На необхідну кількість пакувальних матеріалів – 57930 крб.;
  2. На відправку майна – 104131,5 крб.;
  3. Те ж у Києві – 145164, 50 крб.;
  4. Те ж на перевезення комскладу і вільнонайманих – 203350 крб.;
  5. На виплату підйомних і добових – 701045 крб.;
  6. Залізничні квитки вільнонайманам і їхнім сім'ям – 28095 крб.;
  7. Оргвитрати – 15000 крб.
- УСЬОГО: 1309716 карбованців.

Підйомні виплачуються у розмірі тримісячної 50-процентної надбавки до зарплати на час проживання в Києві до приїзду домашніх речей.

Леонід МАЧУЛІН

До від'їзду – 232 вільнонайманих, 464 члени їхніх сімей і 232 дитини».⁷³

«Усього» 1 мільйон 309 тисяч 716 карбованців тільки по одному кошторису (якщо є № 3, отже, їх було, як мінімум, ще два) лише одного об'єкта переміщення. До переведення було намічено 58 центральних установ і до семи тисяч співробітників. Таким чином, не маючи повної інформації про кошторис переведення столиці, все ж можемо припустити обсяг суми тільки за статтею «запакував-завантажив-розвантажив-розпакував», як мінімум складе 100 мільйонів карбованців.

Ще дві суми впливають з протоколу №1 засідання урядової комісії від 19-го лютого 1934 року. Відповідно, 50 і 36 мільйонів було заплановано витратити тільки в 1934 році на розвиток комунального господарства і житлове будівництво у Києві:

«Протокол №1. Засідання урядової комісії у справах переїзду до міста Києва від 19-го лютого 1934 року. Голова – тов. Чубар В. Я. Присутні: тов. Косіор, Любченко, Якір, Порайко, Коцюбинський, Поляков.

Слухали:

1. Про обсяг капітальних робіт по комунальному господарству міста Києва 1934 року та його фінансування.

Постановили:

Встановити загальний обсяг капіталовкладень у комунальне господарство Києва на 1934 рік у розмірі 49 мільйонів 450 тис. крб. замість установленого за попереднім планом у розмірі 18 мільйонів 150 тис. крб.

Для забезпечення фінансування цього плану робіт і ліміту капіталовкладень, перевести з плану капітального будівництва міста Харкова 14 мільйонів 050 тис. крб., з будівництва оперного театру зняти 5 млн. крб., з республіканського будівництва вагоноремонтного заводу – 1 млн. крб., Одеська область – 1 млн. крб., разом 24 тис. 050 млн. крб. Просити ЦК ВКП(б) і Союзний уряд

---

73. ЦДАО України. Ф.1. Оп. 20. Од. зб. 6419. Л. 5

збільшення капіталовкладень на капітальне будівництво по Донецькій області у розмірі 5 млн. крб. Провести за рахунок союзних коштів відповідно зміни до плану капіталовкладень на комунальне господарство в обласному розмірі...

2. Про житлове та адміністративне будівництво по місту Києву в 1934 році.

Визначити обсяг додаткового житлового будівництва, крім встановленого, в сумі 36 млн. 800 тис. крб. Просити ЦК ВКПб дозволити будівництво Будинку спеціалістів на 200 квартир, призначеного до будівництва у 1936 році у Харкові, перенести до Києва.

Встановити розмір власних коштів уряду шляхом перерозподілу кредитів, асигнувань до продажу своїх будинків у місті Харкові в сумі 16 млн. 800 тис. крб., а 20 млн. крб. Просити ВКПб асигнувати додатково».⁷⁴

Але додаткові витрати – лише частина проблем, з якими зіткнулося керівництво України при організації переведення столиці. Врешті-решт на кону ВКПб стояла «більшовизація» Правобережжя України й оцінити її в мільйонах було неможливо. У політиці, так само як і в мистецтві, бувають цілі, які неможливо оцінити в грошовому еквіваленті. Для переведених з Харкова центральних установ намічалось звільнити в Києві 30 будинків за рахунок виведення ряду ВНЗів і ущільнення (термін-то який!) місцевих установ. В архіві знайшовся такий вельми цікавий документ – термінова урядова телеграма з Москви: «Харків – Косіору, Чубарю, Скализі. Категорично прошу призупинити переселення Київського ветеринарного інституту до закінчення учбового семестру». Підпис – Шефлер, дата – 23-є березня 1934 р.⁷⁵

Відповідь Косіора Шефлеру надійшла через тиждень (зі збереженням знаків пунктуації оригіналу): «Без самого серйозного переселення, зокрема ВНЗів, ми переїхати до

---

74. ЦДАО України. Ф.1. Оп.20. Од. зб. 6421. Л. 20.

75. ЦДАО України, Ф.1, Оп. 20. Од.зб. 6419. Л. 15.

Києва не зможемо. Щоби переїхати на початку липня ми мусимо площу підготувати зараз. Це немислимо без порушення життя ВНЗу. Ветеринарні кадри ми цінуємо не менше вас і вживаємо заходів, щоб переселення відбувалося максимально безболісно, але ждати закінчення навчального року не можемо, бо це означало б відкладати переїзд до зими, а ми зобов'язані забезпечити керівництво жнивуванням, хлібоздачею, осінньою сівбою вже з Києва».⁷⁶

І хоча Шефлер того ж дня терміновою телеграмою-відповіддю наполегливо прохав відмінити виселення Ветеринарного інституту, запущену машину спинити вже було неможливо.

Скарги на виселення, переселення, ущільнення від київських ВУЗів і установ надсилалися не лише в Москву, але і в Харків, розуміється. Скаржилися, в основному, директори і ректори, дуже зрідка – прості кияни. Урядова комісія вишукувала способи одночасно втиснути в нову столицю більше половини установ і більше семи тисяч людей. Тим більше, що за первісним планом переведення мало здійснюватися у дві черги: перша червень-серпень, друга вересень-листопад. Незабаром настало скорочення строків переїзду урядових установ, що вимагало перегляду планів і прискорення темпів робіт.

Комісія планувала вивести з Києва 9 вищих навчальних закладів, 12 технікумів, ліквідувати Прими-

---

76. ЦДАО України. Ф.1. Оп. 20. Од. зб. 6419. Л. 17.

слову Академію, Інститут Наргоспобліку і перемістити в межах міста 10 вищих навчальних закладів. Життя скоригувало плани. Декотрі, як Ветеринарний інститут, шукав «зв'язків» у Москві, у когось приміщення виявилось «непридатним» і т.п. Фактично, при здійсненні першої черги було переведено з Харкова до Києва і в другі міста 5 ВНЗів, 2 технікуми й один науково-дослідний інститут. Ліквідовано (за опір?) два ВНЗи й один технікум. Переміщено в межах міста Києва 12 ВНЗів.

Крім того, в порядку «ущільнення» було переміщено в межах міста 25 місцевих установ, зайнято 7 клубних приміщень і два музеї.

За цими цифрами – не зафіксовані статистикою страждання киян, мовчазні прокляття на адресу уряду і більшовиків. На жаль, в архівах «протестних» документів не знайшлося, а газети того часу, зрозуміло, подібні матеріали друкувати не могли.

... А що ж Харків? Був засмучений «втратою», чи радів отриманню свободи? Безперечно, місто в перспективі багато втрачало в плані першочергового фінансування містобудівництва, розвитку комунального господарства, постачанні продовольством за вищою категорією. Але люди здобули більше – свободу, хоча й умовну, але свободу від безперервного психологічного тиску. Як було насправді – документально встановити не вдалося. По-перше, тому, що «найстаріший» інтерв'юер народився 1922 року. По-друге, це було покоління вже «радянських людей». По-третє, до втрати столичного статусу Харкова харків'яни, можливо, поставились так же як і до його набуття – індіферентно ...

Тоді, в 1934-му, Харків, звичайно, ледь-ледь розбагатів. Навзамін багаточисельних бюрократичних урядових установ, місто отримало кілька ВНЗів, додаткову площу для своїх потреб, у тому числі – житло. Урядова Комісія присвятила не одне засідання питанню використання звільнюваних площ адміністративних споруд. Частину їх

передали місцевим установам для вимушеного розширення площ, частину ВНЗам, переведеним сюди з Києва. Вже 2-го лютого 1934 року через десять днів після обнародування рішення, Харківська міськрада ухвалила постанову №12 «Про взяття на облік і порядок заселення приміщень, звільнених у зв'язку з переведенням столиці України в Київ». У ньому чітко написано: «Згідно постанові Урядової Комісії по переведенню столиці в місто Київ від 22-го січня 1934 року президія Харківської міської Ради постановляє:

1. Всі установи, організації, окремі особи, які звільнюються у зв'язку з переведенням столиці в місто Київ, адміністративні, житлові та інші приміщення в місті Харкові, зобов'язані негайно повідомити про це в Харківську міськраду.

Примітка. Усі здані на облік міськради приміщення опечатаються представниками останнього. Відповідальність за цілісність печатки і збереження приміщення покладається на відповідні домоуправління і комендантів будинків, а там де такі відсутні з огляду на повне звільнення приміщень – на районні ради.

2. Усі адміністративні, житлові і другі приміщення в місті Харкові, звільнювані у зв'язку з переведенням столиці в Київ, можуть бути зайняті лише через Харківську міськраду за планом, затвердженим урядовою комісією по переведенню столиці в місто Київ.

Примітка. Усі договори між організаціями і окремими особами, укладені на право заняття і використання зазначених приміщень, вважати не дійсними.

3. Заборонити до особливого розпорядження здійснювати будь-який обмін житлоплощі в Харкові.

4. Установи, організації і особи, які зайняли приміщення з порушенням пунктів 2 і 3 в указаній Постанові, крім притягнення до відповідальності підлягають негайному виселенню в адміністративному порядку як захоплювачі.

5. Винні в порушенні вказаної постанови караються штрафом у розмірі 100 карбованців або примусовими роботами до одного місяця або арештом до 14 днів».⁷⁷

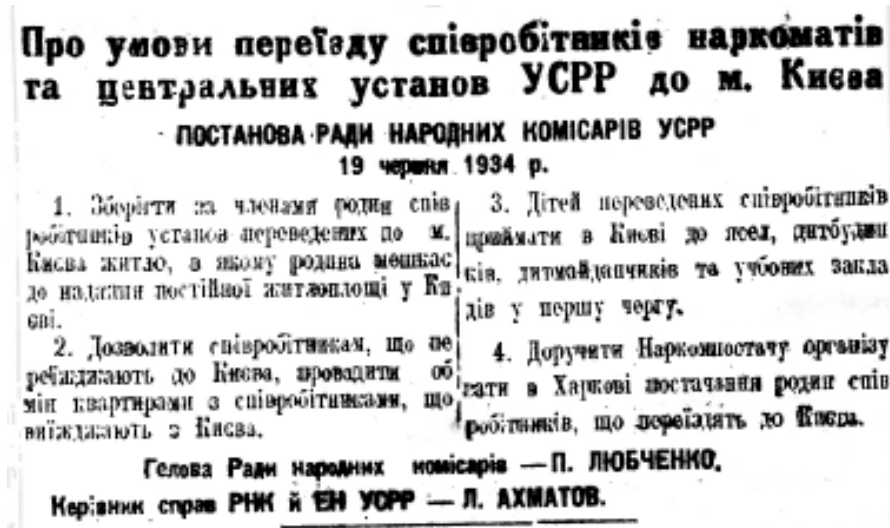
* * *

А ось у Києві проблем з житлом малося не менше, ніж з адміністративними площами. Для створення необхідного житлового фонду Урядова Комісія намітила провести низку заходів, в тому числі – нове житлове будівництво. У зв'язку зі скороченням строку переїзду, комісія використала найефективніший з них – ущільнення і реквізицію дачно-санаторного фонду. Для організації роботи по ущільненню при Київській міськраді був створений так званий «Міськбуд» у складі тт. Колтунова (міськрада), Саніна (ГПУ) і Скульського (Облміліція). Оскільки при виконанні «заходів» виникали проблеми з незгідними, до складу трійки ввели міського прокурора. Аналогічно при райрадах були створені районні трійки у складі представників ради, житлоспілки і міліції.

У перші ж дні вилучення житлоплощі «трійки» зіткнулися з кричущим фактом: ніхто з киян не бажав ущільнюватися добровільно! Скандали, сльози, шантаж, ігнорування і т.п. – аж до хабарів ! Довелося на підмогу «трійкам» додати 50 чоловік активу з числа мобілізованих міським парткомом. Спротив киян виявився настільки шаленим, що на допомогу міліції і партактивістам виділили ще й червоноармійців зі зброєю від командування 14-го корпусу. До прибуття уряду в Київ в порядку ущільнення було відібрано десь до 2500 кімнат. Але «трійки» перестаралися і значна частина вилученої житлоплощі пізніше була замінена – її якість не завжди відповідала необхідним умовам проживання Високопосадових Осіб. Ще частину житла вилучили з готельного фонду: для ЦК КП(б)У і ВУЦВКа – готель

---

77. ЦДАО України. Ф.1. Оп. 20. Од. зб. 6419. Л. 109.

«Марсель»; для Раднаркому – готель «Жовтень»; для штабу УВО – готель «Спартак»; для ГПУ – приміщення колишнього готелю по вулиці Воровського, 2. Після відповідного відсіву приміщень дачно-санаторного фонду Києва, зайнятих санаторіями, дитячими установами і т.п., комісія намірилася використати 1200 кімнат. Але втрутилася ВУСПС, вона мала там свої інтереси, і окремі будинки відпочинку були захищені від «реквізиції», внаслідок цього фонд скоротився до 853 кімнат. Із залишеного числа розподілено для установ першої черги – 476 кімнат. Решту житла дачно-санаторного фонду визнали як «зовсім непридатного» для житла «урядовців» і зняли з обліку. Навіть таких рішучих кроків до часу переїзду житлом було забезпечено 40-45% складу працівників, включених в список на переїзд до Києва. Тих, кому «не повезло» (а може й навпаки?) розмістили в готелях. Судячи з того, що Урядова Комісія рекомендувала Політбюро ЦК КП(б)У дозволити Наркоматам і Центральним установам за рахунок своїх коштів придбавати квартири для наркомів (керівників установ) і їхніх заступників, в готелях були розміщені високопосадові особи, яких не влаштувало житло за якістю. Можливо – не в центрі. Можливо – мала площа. Можливо – не такі сусіди, і т.д.

ГЛАВА 2. 3. ПРОВОДИ І ЗУСТРІЧ

Підготовка Харкова до від'їзду уряду. Утаємничення і швидкість переведення столиці. Сценарій провідів на залізничному вокзалі. Радянський Київ зустрічає центральні органи 101 пострілом.

Тільки-но завершився XII з'їзд КП(б)У, як у Москві 26-го січня розпочав роботу XVII з'їзд ВКПб, який ще до відкриття отримав визначення «з'їзд переможців!». Від України в обговоренні виступили (послідовно) П. Постишев, М.Хатаєвич, О. Шліхтер, Г. Петровський і тільки потім С.Косіор і В.Чубар. Порядок надання слова і послідовність виступів українських керівників – показник «прихильності» вождя. Отримавши в Москві напуття, керівництво КП(б)У розпочало активну підготовку до переведення в Київ центральних органів. Для нього це була ще одна перевірка на здатність керувати Україною, комуністами, в найстисліші строки розв'язати немислимої складності завдання.

* * *

Услід за українським керівництвом до від'їзду з Харкова став готуватися і персонал, який обслуговував «нових радянських». Не минуло й місяця після ухвали рішення про переведення столиці, як заступник Наркома освіти А. Хвиля вже все «продумав» (зі збереженням орфографії оригіналу): «Перенесення столиці України до міста Києва вимагає значного підвищення рівня мистецького обслуговування Києва. Виходячи з цього народний комісаріат вважає за потрібне:

1. Перевести до Києва театр «Березіль». Державний театр ім. І. Франка залишити в Києві, зміцнивши акторським складом.

2. Реорганізувати київську оперу, зміцнивши її керівними та артистичними силами за рахунок інших оперових

театрів. Треба негайно призначити на директора Київської столичної опери тов. Яновського Я. Я. – директора Харківської опери. Головним диригентом – заслуженого артиста Басовського та головним диригентом Лапицького з тим, щоб вони негайно розгорнули потрібну перебудовчу роботу. З метою збереження належного художнього рівня Харківської опери треба залишити головним диригентом народного артиста республіки Маргуляна та притягнути до роботи як диригента видатного майстра Германа Адлера.

3. Щодо російського драматичного театру. В Києві можна залишити існуючий там драматичний театр, потрібно лише частково зміцнити склад групи.

4. Перевести до Києва Харківський єврейський театр, а Київський перевести до Харкова.

5. Польський державний театр, який постійно працює в Києві, після певного зміцнення акторським складом може забезпечити потрібний для столиці художній рівень і може залишитися в Києві.

6. Київський театр для дітей так само потребує значного зміцнення акторським складом за рахунок інших ТЮГів.

7. Харківський симфонічний оркестр під керівництвом Германа Адлера залишити в Харкові. В Києві треба організувати с початку 1934 року окремий симфонічний оркестр.

Накреслені міроприємства вимагають додаткового асигнування в розмірі 1 мільйон 500 тис. на переустаткування та ремонт київських театрів та 2 млн. 200 тис. додаткової дотації театрам на перебудовчий період. Своєчасне відкриття майбутнього сезону київськими столичними театрами вимагає негайно розгорнення всіх накреслених заходів, бо інакше майбутній сезон буде під загрозою зриву, як в термінах його початку, такі головне в мистецькій якості його роботи. Прошу затвердити намічені міроприємства та потрібні асигнування». ⁷⁸

---

78. ЦГДАО України. Ф.1. Оп. 20. Од. зб. 6421. Л. 11.

Услід за урядом та політбюро в новій столиці почали концентруватися й «мізки нації» – наукова і творча інтелігенція. Хто з нехиттю, хто з примусу, а хто і з великим задоволенням. Газета «Комуніст» від 23 червня 1934 року в статті «Недалеке завтра» непрямо підтвердила мусовані тоді в Харкові балачки: «А що буде далі, коли це буде не столиця, а обласне місто? Чи й далі так міцно, так повнокровно буятиме тут життя? Чи не втратить місто того чудового вигляду, до якого вже звикли «харківчани» (так в оригіналі – Л.М.) і який зараз вражає чужинців, що в один голос визнали Харків за одне з найпрекрасніших міст у Європі?».

Павло Постишев на першотравневій трибуні. В 1934 році таке вітання рукою ще не вважалося нацистським.

Звичайно, запитання носили риторичний характер, оскільки відповіді були затверджені в Політбюро ЦК. Але сьогодні, через 75 років, ми маємо визнати, що ніколи після 1934 року Харків не знав (поки що) такого злету творчого духу, творчого горіння, не досягав висот в точних та інших науках як у свій столичний період. І все ж, що не кажи, але в статусі столиці є її приємна складова – стосовно можливостей у цілому. Звичайно, окремі вчені НДІ і виробничі ділянки досягали видатних результатів і в наступні роки, але в цілому Харків вже не був таким пишнотним як у двадцяті роки, коли його вважали 16-м за величиною містом у Європі і 18-м в Америці.⁷⁹

Київ, разом зі статусом, отримав, у першу чергу, необмежене фінансування на розвиток. Тож питання: «Хто ж виграв від переведення столиці – Харків чи Київ?»

---

79. Пролетарий, 10 янв. 1934.

– звучить чисто риторично. Навіть у Радянському Союзі, де всі фінансові потоки стікалися до Москви, все-таки значна їх частина осідала в республіканських столицях. Крім того, є непідвладні економіці і законодавству закономірності, коли в столицях осідає ще й позаоблікова частина різноманітних обігових коштів.

Чи був готовим Київ до того, щоб отримати столичний статус? З *документів* (див. Додатки) видно, що Київ у 1934 році не був готовим до цього – так само як і Харків у 1918-му. У Києві до 21 січня нічого не знали про рішення Політбюро. Місто жило буденним життям – як звичайне губернське місто, як і десятки обласних центрів України і не помишляв стати радянським центром «Київської Русі».

Між іншим, у 1934 році Київ за своєю суттю ще не був радянським, якими на той час стали Ленінград, Москва, Харків... Йому ще належало стати таким. Але Київ без особливих зусиль став радянським. Чому? Чому центр національно-визвольного руху практично одразу став «радянським»? Може саме тому, що «самостійності», а не «федеративності» хотіли *тільки* лічені відсотки населення – «націоналісти»? Так само як радянською Україною хотів бачити *тільки* не чисельний загін більшовиків?

* * *

Незважаючи на повідомлення в газетах, переїзд готувався в обстановці утаємниченості. У всякому випадку, гриф «таємно» бачимо на всіх протоколах засідання Урядової комісії. Дивна таємничість, треба сказати. З одного боку, до переїзду готувалися до десяти тисяч людей – і таємно. З іншого, в центральній і місцевій пресі за перше півріччя 1934 року, нічого на тему переведення столиці, окрім пропагандистських реляцій, не повідомлялося. Коли в Києві почали працювати «райтрійки», в місті виникла справжня паніка. Дійшло до того, що багато хто почав складати речі у валізи, мовляв, у киян в масовому порядку відбирають житло, а корпуси

Один з цієї «трійки» (зліва направо: С. Косіор, П. Постишев, Й. Сталін) на святковому колажі газети – автор ідеї перенесення столиці. Не виключено, що ним був П. Постишев.

інститутів готують під центральні установи з Харкова. Намагаючись погасити паніку, у Жовтневому районі Києва обнародували плани перспективного будівництва. Мовляв, Київ лише виграє від переведення столиці, дивіться, скільки всього буде збудовано! Працівника райради негайно притягли до суду за розголошення державної таємниці (!), а рештки накладу районної газети оперативно вилучили... Окрім таємничості, вражає і швидкість

переведення. 18-го січня 1934 року офіційно була прийнята ухвала Політбюро, 21-го січня її затвердив з'їзд, а вже через п'ять (!!!) місяців, 23-го червня 1934 року керівництво України сіло в поїзд. П'ять місяців для організації переїзду – це неймовірно швидко. Можна, звичайно, припустити, що до цього масштабного заходу готувалися заздалегідь, а в січні 1934 року лише дали відмашку. Проте документи засвідчують – «фізичне переміщення» сталося саме в зазначені строки.

Стосовно «орієнтовної» дати переїзду – осені 1934 року. На думку обивателя остаточна дата могла прояснитися тільки після повної підготовки Києва до приймання центральних органів. З'ясовується, ні! Не дивлячись на публічну заяву про переведення столиці восени 1934 року, партійне керівництво знало точну дату ще за декілька місяців до переїзду! Ось протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 12-го квітня 1934 року.

«Присутні: тт. Демченко, Мусульбас, Порейко, Карлсон, Сапов, Федяєв, Краукліс, Загер, Саратіков, Соколов. Слухали: про організацію проводів Уряду. Постановили:

1. Зобов'язати Харківський міський партійний комітет (ХМПК) 22-го червня 1934 року на всіх заводах, в цехах і на фабриках провести бесіди серед робітників про переїзд Уряду до Києва.

2. У центральних і обласних газетах 22-го червня присвятити сторінку питанням переїзду Уряду до Києва. 23-го червня присвятити газети (цілий випуск – Л.М.). 23-го червня лінії радіо, кіно, фото відзначити день переїзду Уряду. Зобов'язати РАТАУ забезпечити всю обласну, районну, заводську пресу відповідними матеріалами про переїзд Уряду.

3. Зобов'язати ХМПК 23-го червня після закінчення робіт організувати 30- хвилинні мітинги на підприємствах з участю членів Уряду.

4. 23-го червня скликати урочисте засідання Пленуму Харківської міськради, присвячене переїзду Уряду в нову столицю.

Доручити тов. Саратікову відкрити засідання Міськради о 5 годині 30 хвилин і закрити о 7-й вечора. <...>

5. Для участі в проводах Уряду організувати делегацію робітників у кількості 15000 осіб, вишикувавши їх від будинку Муссурі до вокзалу, де проїжджатиме Уряд.

6. Будинки міста, особливо на головному маршруті, від ЦК по вулицях К. Лібкнехта (сьогодні вул. Сумська – Л.М.), Свердлова і К. Маркса прикрасити прапорами, транспарантами, гаслами, а на пероні вокзалу вивісити червоні стяги . <...>

7. На вокзальній площі виставити почесний караул з 3000 робітників і розмістити делегації робітників харківських підприємств 5-7 тис. чоловік.

8. На привокзальній площі вважати за необхідне провести мітинг з виступами від імені Уряду т. Петровського, т. Демченка від імені Харківської області. Зобов'язати тов. Симоненка радіофікувати трибуну.

9. <...>

10. Для керівництва мітингом, демонстрацією і організованими делегаціями робітників, організувати спецтрійку у складі Айзенберга, Петрова і Берковича із залученням тт. Левковича, Резнікова, Зеленського, Брандта, Генкіна, Бібікова, Буценка і Ільківського.

11. На перон допустити делегації робітників кількісно 500-600 чоловік.

12. <...>

13. Доручити т. Соколову відпрацювати порядок від'їзду машин від Міссурі, порядок посадки в поїзд і встановити, кого допускати до проводів»..⁸⁰

* * *

Мешканцям міста стало відомо про дату від'їзду центральних органів з Харкова 23-го червня 1934 року. Майже день в день за сім років до початку війни з

---

80. ЦДАО України. Ф.1. Оп. 20. Од. зб. 6419. Л. 44.

Німеччиною – дивовижний збіг! Зворушливе прощання з гаряче любимими ЦК й Урядом було проведене відповідно до протоколу – як і планувалося. «Стрункі корпуси гіганта – турбінно-генераторного заводу – прикрашені пурпуровими полотнищами гасел <...> На залитому асфальтом і сонцем майданчику біля заводу – вантажівка з прикріпленими на бортах прапорами і лозунгами, вона служить за платформу-трибуну. З цієї трибуни голова завкому Пантюхов відкриває багатолюдний мітинг,

Урядовий поїзд в дорозі

УРЯДОВИЙ ПОЇЗД (Співачер «Машиніста»). Це дивовище звулка, привіт, прощальні вигук, спілка з такою швидкістю проїжджає до нової столиці пролетаріат Харкова свій уряд і ЦК КП(б)У. Усі в поїзді привітають до візків. З мостів, путепроводів, з мілон і дахів будинків, з залізничних нагорбків дивлять зітхання пролетарів і пролетарок. Хустки всіх фарб маюють у повітрі.

Від Харкова до Полтави поїзд веде промислово-ударник - машиніст в 20-річчя стажем бездоганної роботи, член партії тов. Яценко, а від Полтави до Києва – старий висококваліфікований машиніст - ударник із стажем понад 25 років тов. Смирноченко.

Дисується ніч. Поїзд перш за у темряву, але й зона не сниться пролетарів Полтави, які зустріли урядовий поїзд чудово освітленими і ліквідованими вокзалом, музиком і пожежниками, свіжими букетами. Тут так, в оточенні тисячок тисяч пролетарів Полтави, проїжджають у т. Петровський, Масіор, Посташин і Любченко. О першій годині зночі робітничка Полтави розминають квітки і дають змогу поїздові продовжати свій шлях.

Швидко минають короткі години зітхання нові. На сході заплеманється заграва червоного сонця. П'ята година ранку. Станція Лубки. Верхом стоїть почесна партія. Прозоруч і зворуч вокзалу тисячі квітоспівачів і робітників. Мідь оркестру прорізає свіже раннє повітря.

За годину ст. Гребінка. Болгоспичка григорівської сілради, Перетинського району, Мирошниченко і Рагушова підносять Г. І. Петровському хліб-сіль і колоски залученого жита. Вони обіцяють до останньої зернини зібрати свій урожай і свято виконати свої зобов'язання перед пролетарською державою.

Поїзд уже на термі Київщини. Перша зупинка в Борині. Гавалімі діти оточують вагони, стріляють адіквальний апарат Семодіохропінки. В руках у тт. Посташева, Петровського, Балчицького нові квіти, вже з садів і ланів Київщини.

Наближається Київ, в повітрі чути дикання могоутнього Дніпра.

С. ПОМЕВОЙ.

присвячений переїзду ЦК КП(б)У і Уряду УРСР до Києва. Довго невщухаючими аплодисментами і вигуками «Привіт найстійкішому більшовику і чекісту!» зустрічають турбогенераторники тов. Балицького, коли той піднімається на імпровізовану трибуну. <...> Він розповідає, як трудящі Києва запозичують досвід харків'ян, змагаючись за перетворення нової столиці в зразкове місто. <...> Робітниця тов. Руденко вручає тов. Балицькому великий розкішний букет квітів:

– Це тобі, як стійкому більшовику і залізному чекісту, від наших робітниць, – зворушливо каже вона. <...> Гримить «Інтернаціонал».. З рук в руки передаються ще з запахом типографської фарби листівки заводської

Харків'яни прощаються з політбюро та урядом.

газети «Турбіновелетень». Мітинг закінчився. Турбогенераторці шикуються в колони і під звуки маршу оркестру рухаються до вокзалу – проваджати ЦК КП(б)У і Уряд УСРР».⁸¹

* * *

Ніхто не сумнівався в тому, що всі питання, пов'язані з переведенням столиці до Києва українське керівництво «проговорювало» зі Сталіним. Це засвідчує і лист С. Косіора в Москву за тиждень до від'їзду – 16-го червня 1934 року: «Москва, ЦКВКП(б) – т. Сталіну. 23-го червня ЦК КП(б)У і Уряд УСРР відбувають з Харкова. 24-го червня вже будемо в Києві. Переїзд Уряду вважаємо за необхідне облаштувати урочисто. У Харкові перед від'їздом проведемо розширений Пленум Міськради зі спеціальними делегаціями заводів. У Києві буде організована зустріч Уряду з робітниками на вокзалі. У день приїзду організуємо засідання Міськради або спеціальну коротку сесію ВУЦВК з участю делегацій колгоспників Київської, Чернігівської, Вінницької областей. Відповідно виступлять члени Уряду, представники робітників і колгоспників. Окрім того, просимо дозволу організувати в Києві, з нагоди прибуття Уряду,

---

81. Пролетарий. 24 июня 1934.

У ніч з 23 на 24 липня 1934 року столиця Радянської України переїхала до Києва.

24-го червня військовий парад з участю наявних військ частин Київського гарнізону».⁸²

Так, справді любили більшовики ставити спектаклі. Начебто народ безмежно любить їх і не знає, де їх посадити і чим нагодувати. Ні, нагодувати все-таки нагодували, а стосовно посадити...

23-го червня 1934 року передовиця «Правди» розхвалює українське керівництво і непрямо вказує на приховані мотиви переведення столиці: «Завтра уряд УРСР прибуває до Києва – нової столиці Радянської України. Точно і в строк виконано рішення XII з'їзду КП(б)У і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету <...> Київ, одне з найстаріших міст Радянського Союзу (виокремлення моє – Л.М.) віднині стає центром соціалістичного будівництва радянської України. Переїзд уряду до Києва <...> факт великого міжнародного значення. У «харківський» період своєї історії радянська Україна пройшла яскравий шлях великих історичних перемог. <...> Перенесення столиці з Харкова до Києва відкриває нову сторінку в історії радянської України. <...> Націоналістична контрреволюція на Україні намагалася протиставити Київ Харкову. Ці сліпі банкрути не бачили, як народжувався і зростав новий радянський Київ. Київ <...> став значним індустріальним

82. ЦДАО України. Ф.1. Оп. 20. Од. зб. 6419. Л. 33.

Харків — столиця червоного диктатора

Керівництво країни на Київському вокзалі. 24 липня 1934 року.

Керівництво країни приймає парад перед корпусом Опері 24 липня 1934 року.

центром, центром середнього машинобудування і легкої індустрії. Виросло і зміцніло його пролетарське населення. Київ повинен стати і стане достойною столицею пролетарської України. Хіба не смішними постають жалюгідні потуги недобитків націоналістичної контрреволюції, які продавали і продають себе різним контррозвідкам буржуазних країн, виношують нові імперіалістичні плани проти СРСР, розглядають Київ і Правобережжя України як плацдарм збройної боротьби проти СРСР. Перенесення столиці в Київ говорить про величезну могутність Радянського Союзу, про приреченість цих намагань, про разючу відсіч, яку відчують всі «пани», які ще не зрозуміли, що Україна – невіддільна частина великого Радянського Союзу».⁸³

З переведенням столиці до Києва Україна дійсно стала радянською в повному значенні цього слова. У тому ж номері описаний сценарій зустрічі: «Завтра вранці до перону київського вокзалу підійде поїзд, на якому прибудуть до нової столиці члени Політбюро ЦК КП(б)У і уряд Радянської України. Історичну дату – 24-е червня 1934 року – пролетарії Києва відзначать новим трудовим піднесенням, організують виробничі походи, візьмуть на себе конкретні зобов'язання. <...> Таких зобов'язань від окремих ударників, бригадирів, цехів, заводів – сотні. Нова столиця набирає радісного святкового вигляду. На головному фасаді вокзалу яскраво горять величезні літери гасла: «Радянська Україна – невід'ємна частина СРСР». Під керівництвом художників і декораторів завершується спорудження великої урядової трибуни. Споруди, вітрини магазинів, трамваї прикрашені яснобарвними лозунгами, портретами вождів, величезними панно. Перед корпусом опери завершується спорудження другої великої трибуни. Впродовж останніх днів по Києву рухалися валки підвід з квітами і декоративною зеленню. Завершені роботи по

---

83. Пролетарий. 24 июня 1934..

озелененню вулиць. Висаджено сотні дерев, у десятках скверів – барвисті килими квітів. Увечері місто залите вогнями десятків прожекторів. <...> Завтра об 11-30 ранку парад частин Київського гарнізону. На площу героїв Перекопу будуть виведені стрілецькі, артилерійські і мотомеханізовані частини.

Парад прийматиме голова ВУЦВКу тов. Петровський. <...> Київський обвиконком і міськрада, задовольняючи масові клопотання трудящих Києва, оголосив 24-е червня загальним вихідним днем для всіх підприємств і установ міста. Увечері на стадіоні Динамо ім. тов. Балицького відбудуться урочисте засідання міськради, присвячене переїзду ЦК КП(б)У і Робітничо-Селянського уряду в нову столицю України. Після Пленуму в парку і садах, в робітничих клубах і театрах, на Дніпрі відбудуться масові гуляння. Особливо велике святкування готується на Дніпрі. Будуть проведені масові спортивні змагання. Торжества транслюватимуться по радіо»..⁸⁴

Святкування 24-го червня відбулося, як і було повідомлено в газетах. У радянський час відхилення від сценарію суворо каралося, аж до смертної кари включно.

Коли до дебаркадера вокзалу підійшов урядовий поїзд, пролетарський Київ салютував 101-м пострілом. Ці постріли прогрімали над містом як нагадування святковому натовпу про постріли Дніпровської військової флотилії, яка полишала Київ у 1919 році. Лідер київських більшовиків Полупанов тоді пообіцяв: «Київ стане радянським!» – і слова більшовики дотримали. Поблизу вокзалу були встановлені «тріумфальні ворота» – київських більшовиків (чи Політбюро ЦК КП(б)У?) все ще терзав комплекс неповноцінності. Повернення центральної влади в «географічний центр» України вони облаштували якнайпомпезніше... На стадіоні «Динамо» зібралось близько 40 тисяч киян – по заздалегідь розробленому

---

84. Там само.

Леонід МАЧУЛІН

сценарію київські заводи прислали точно розраховану кількість робітничих делегацій.

На урочистому засіданні голова київської міськради тов. Петрушинський повідомляє важливу новину: «Трудящі Києва добилися перетворення міста з попівсько-міщанського в пролетарське... Тепер наше завдання... перетворити Київ у передовий індустріальний центр». Як повідомляли газети, величезний стадіон не зміг умістити всіх бажаючих бути присутніми і тому по всьому місту біля рупорів гучномовців тисячі трудящих слухали виступ тов. Любченка: «Переведення столиці України в Київ є виразом зростаючої нашої могутності. Вірні лєнінському ЦК ВКП(б) і великому вождєві міжнародного пролетаріату тов. Сталіну, більшовики України під керівництвом ЦК КП(б)У на чолі з т.т. Косіором і Постишевим ведуть трудящих усієї України від перемоги до перемоги. Радянська Україна – незламний форпост нашої великої батьківщини СРСР – буде зростати й міцніти на страх ворогам і на радість трудящим цілого світу»...

ПІСЛЯМОВА

Книжка завершена, автор отримав відповіді на всі запитання. Але чому ж залишився осадок? Може тому, що написана книга породила інші запитання, на які ще треба шукати відповіді?

Перша Українська Народна Республіка (УНР) була утворена і втрачена «федералами» – прибічниками федерації з Росією. А якби більшовики не допомогли федералам? Яким шляхом розвивалася б Україна «самостійна»?

Друга Українська республіка (з 1991 р.), утворилася так, як і перша – теж завдяки розпаду, але цього разу вже «радянської імперії». Україна майже стала «самостійною». Майже... Бо вже більше 20 років «самостійники» все ніяк не можуть подолати залишки більшовизму.

Чому?? «Самостійники» слабкі, чи український народ «не такий»? А що як і вони втратять владу? Якщо не федерали і не самостійники, – тоді що буде далі?

І якщо одного разу, на новому витку історії, не доведи Господи, все повториться – то на чиєму боці опиниться Харків? Чи він знову стане столицею? І чиїм вкотре буде Київ?

Запитань без кінця і краю...

ДОДАТКИ

Додаток 1.

УРЯДОВА КОМІСІЯ ПО ПЕРЕВЕДЕННЮ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ В М. КИЇВ.

ЦІЛКОМ ТАЄМНО

ДОПОВІДЬ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДОВОЇ КОМІСІЇ

тов. Косіору С. В.

Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 21-го січня 1934 р. для розробки планів переведення Центральних органів та установ з Харкова в м. Київ, організації переїзду і керівництва будівництвом в м. Києві, пов'язаних з переведенням столиці України, була утворена Урядова Комісія в складі 19-и осіб. При визначенні конкретних заходів у справі здійснення поставлених завдань, Урядова Комісія виходила з наступних передумов:

1. Розміщення переводжуваних в м. Київ Центральних установ і Наркоматів унаслідок стислих строків переїзду було накреслено виконати шляхом використання наявних приміщень в м. Києві, за рахунок ущільнення, переміщення місцевих установ і виведення з м. Києва ряду ВНЗів.

2. У зв'язку необхідністю розміщення в Києві до 7 тисяч осіб працівників переводжуваних установ, основний упор у справі створення житлового фонду було взято на ефективніші за строками методи, як-то: проведення ущільнення в м. Києві, використання дачно-санаторного фонду, частини готелів тощо.

3. Обсяг житлового будівництва в м. Києві на 1934 р. був накреслений з урахуванням наявних коштів, відпущених Урядом, забезпеченості і можливості в частині

будівельних матеріалів, постачання і транспорту, з тим, щоб у найкоротший строк створити за рахунок будівництва додатковий житловий фонд.

У зв'язку з цим Урядовою Комісією був накреслений конкретний план робіт і донесений до Політбюро ЦК КП(б)У, рішення якого від 18-го лютого лягли в основу практичної роботи Урядової Комісії.

РОЗМІЩЕННЯ УРЯДОВИХ УСТАНОВ У М. КИЄВІ

За попередніми даними, які є в розпорядженні Урядової Комісії, було орієнтовно накреслено переведення 58-и Центральних установ, для яких передбачалося звільнити в м. Києві 30 споруд за рахунок виведення з м. Києва ряду ВНЗів та ущільнення місцевих установ.

Накреслені за початковим планом варіанти розміщення Урядових установ у процесі подальшої роботи піддавались значному уточненню. Переведення в м. Київ Центральних установ і Наркоматів, у відповідності з рішенням Політбюро, було розділене на дві черги, з них першочергово передбачалося перевести – 30 установ (строк червень-серпень), і в другу чергу – 35 (строк вересень-листопад). Подальше скорочення строків переїзду Урядових установ вимагало перегляду розроблених планів і прискорення темпів роботи Урядової Комісії.

За попередніми планами розміщення першої і другої черги, Урядовою Комісією було намічено й затверджено Раднаркомом України переведення з м. Києва – 9-и вищих навчальних закладів, 12-ти технікумів, ліквідацію Пром-академії, Інституту Наргоспобліку і переміщення в межах Києва – 10-и вищих учбових закладів.

У процесі здійснення плану розміщення установ першої черги Урядовою Комісією було виведено з м. Києва в м. Харків та інші міста 5 ВНЗів, 2 технікуми і 1 Н.Д. інститут, ліквідовано 2 ВНЗи і 1 технікум, і переміщено в межах Києва 12 ВНЗів. Крім того, для вивільнення решти приміщень, які першочергово підлягали зайняттю Урядовими

Леонід МАЧУЛІН

установами, за рахунок ущільнення місцевих організацій та установ, було переміщено в межах м. Києва – 25 місцевих установ, зайнято 7 клубних приміщень і переміщено 2 музеї.

Значні труднощі у справі вивільнення приміщень для Наркоматів і установ виникли через наявність великої кількості приватних мешканців, для виселення яких потрібно було створити спеціальний переселенський фонд.

У процесі роботи по забезпеченню у визначений строк розміщення установ першої черги, Комісія зіштовхувалася з рядом труднощів, а подеколи і з прямою протидією заходам по зайняттю тієї чи іншої споруди.

Для керівництва в роботі по переведенню апаратів Наркомату та установ Урядовою Комісією була розроблена і роздана відповідна інструкція.

Персональні списки працівників, визначених для переведення в м. Київ, розглядалися і затверджувалися Урядовою Комісією після ретельної перевірки дійсної потреби в переведенні даної кількості працівників по кожному Наркомату окремо.

Для розробки планів і регулювання перевезень залізницею як установ, що належало перевезти, так і будівельних матеріалів для будівництва в м. Києві, була створена транспортна комісія під керівництвом тов. Зоріна.

У відповідності з затвердженою Урядовою Комісією кількістю працівників, які підлягали переведенню в м. Київ з установами першої черги, було розроблено точний план перевезень і складена заявка на необхідний рухомий состав. Спільно з Дирекцією південної залізниці було розроблено точний графік подачі составів для перевезень в м. Київ працівників і майна.

В результаті проведеної підготовчої роботи, переїзд установ, а також перевезення вантажів було здійснено організовано, у суворій відповідності з точно затвердженим планом.

У цілому в м. Києві розміщено на 01. VII ц.р. 30 Централь-

них установ і Наркоматів, переведених за планом першої черги, з загальною кількістю працівників 4495 осіб.

Усі переведені в м. Київ Центральні установи і Наркомати вже розгорнули свою роботу.

Урядова Комісія окремо розглянула питання про порядок використання звільнюваних в м. Харкові установами і Наркоматами площ адміністративних споруд. У відповідності з отриманими заявками, як місцевих установ, що потребують розширення площі так і переведених з м. Києва в м. Харків ВНЗів, спільно з Міськрадою був розроблений план використання звільнюваних площ.

Здійснення означеного плану тимчасово загальмовано до остаточного затвердження плану другої черги і пов'язаної з цим необхідності переведення додатково з м. Києва в м. Харків ряду ВНЗів і установ.

ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ

Для створення в м. Києві необхідного житлового фонду, виходячи з орієнтовних припущень про кількість переводжуваних працівників, Урядова Комісія ухвалила провести такі заходи:

а) ущільнення в Житлокоопах м. Києва в розмірі 2500 кімнат;

б) використання дачно-санаторного фонду 1000 кімнат;

в) розбронювання до 500 кімнат, що знаходяться на обліку по броні;

г) зачистка міста від неблагонадійного елемента, що може дати до 500 кімнат;

д) використання завершеного і частково перехідного будівництва в житлобудкоопах, що могло б дати до 150 квартир;

е) проведення нового житлобудівництва і надбудов над існуючими спорудами.

У процесі здійснення раніше намічених планів, у зв'язку зі скороченням строків переїзду першої черги і непередбаченими труднощами, довелося обмежитися в

основному з найбільш ефективними з них, а саме проведенням ущільнення і використання дачно-санаторного фонду.

29-го березня 1934 року. Президія ВУЦВКу затвердила Постанову про порядок здійснення ущільнення житлової площі в місті Києві.

Для організації роботи по ущільненню Урядова Комісія створила при Київській Міськраді Міськтрійку в складі тт. Колтунова (Міськрада), Саніна (ГПУ) і Скульського (Облміліція). У подальшому до складу трійки було введено Міськпрокурора. При райрадах були організовані районні трійки у складі представників Райради, Райжитлосоюзу і Райміліції. На цю ж комісію було згодом покладено завдання безпосереднього надання житлоплощі за планом затвердженим Урядовою Комісією.

Виходячи з наявності житлоплощі в м. Києві, об'єднаної Житлокооперацією, було розроблено план здійснення вказаного ущільнення, за яким Житлокоопи за розверсткою мали бути виділити для фонду Урядової Комісії – 3000 кімнат. Урядова Комісія 31-го березня скликала спеціальну нараду з участю голів Житлокоопів і керівників будинками м. Києва, на якій роз'яснили мету і порядок ущільнення, після чого районні трійки вручили кожному Житлокоопу план ущільнення і відповідні інструкції.

Досвід перших днів роботи показав, що Райтрійки неспроможні самі забезпечити проведення необхідної роботи по вилученню житлоплощі, внаслідок цього на допомогу Райтрійкам було виділено 50 чоловік активу з числа мобілізованих Міським Партійним Комітетом і Командуванням 14-го корпусу.

З метою прискорення темпів проведення робіт по вилученню житлоплощі і збереження вже звільнених кімнат, Урядова Комісія запропонувала всім Наркоматам і Центральним установам першої черги відрядити до м. Києва спеціальні бригади, на які згодом і була покладена вся робота по житлофонду. Це значною мірою пришвид-

шило хід робіт і дало можливість до 1-го червня ц.р. вилучити в м. Києві в порядку ущільнення 2500 квартир.

У відповідності з затвердженим планом зазначена кількість кімнат була надана Наркоматам і установам першої черги.

Слід відзначити, що частина отриманої шляхом ущільнення житлоплощі була використана для міських потреб, а вивільнені окремі студентські гуртожитки в основному використані для потреб переселення.

Кількість вилучених кімнат не завжди відповідала необхідним умовам придатності для проживання. Значна частина такої житлової площі в процесі роботи була замінена.

Крім того, Урядова Комісія закріпила за основними Центральними установами для розміщення прибуваючих працівників готелі:

- а) за ЦК КПБ і ВУЦВКом – гот. «Марсель»;
- б) за Раднаркомом УРСР – гот. «Жовтень» ;
- в) за штабом УВО – гот. «Спартак»;
- г) за ГПУ УРСР – замість готелю виділено приміщення колишнього готелю (вул. Воровського №2).

У відповідності зі вказівками Політбюро ЦК КП(б)У від 18.02. ц. р., за Урядовою Комісією мав би бути закріплений весь дачно-санітарний фонд м. Києва. Після відповідного відсіювання приміщень, зайнятих санаторіями, дитячими закладами і т.п. Урядова Комісія намітила залишити за дачним фондом 1200 кімнат.

За наполяганням ВУСПСу окремі будинки відпочинку, взяті на облік Урядовою Комісією, були звільнені від використання, внаслідок цього фонд скоротився до 853 кімнат.

Із зазначеного фонду було розподілено для установ першої черги – 476 кімнат. Решту кількості кімнат дачно-санаторного фонду, яка в основному складалася з приватновласницьких дач, у значній мірі абсолютно непридатних для проживання працівників, і частину їх необхідно зняти з обліку.

По Житлобудкоопах м. Києва, які мають понад 50%

Леонід МАЧУЛІН

готовності забудов на 01.04 ц.р., Урядовою Комісією було закріплено 30% відбудованої житлоплощі, що складає 108 квартир. Із зазначеного числа броні на кінець 1934 року можна буде використати приблизно 70 – 75 квартир. Ці квартири розподілені між Центральними установами (ЦК КП(б)У, РНК, ВУСПС і ГПУ УРСР).

За планом Урядової Комісії установи першої черги за рахунок джерел ущільнення і дачно-санаторного фонду забезпечені кімнатами в обсязі 40 – 45% по відношенню до списочного складу переведених до м. Києва працівників. За такого низького процента забезпечення житлоплощею установ керівний склад Наркоматів і Центральних установ (Наркоми і їхні заступники), у більшості своїй залишаються без квартир і вимушені мешкати в готелях. Внаслідок цього постає необхідність невідкладно вирішити питання надання житлоплощі вказаній категорії. Найбільш прийнятною формою був би дозвіл Наркоматам і Центральним установам за рахунок своїх коштів придбання квартир для Наркомів (Керівників установ), їхніх заступників і закріпити з цією метою 1–2 житлових будинки.

БУДІВНИЦТВО

Обсяг житлового будівництва в м. Києві на 1934 рік був затверджений Раднаркомом УРСР в кількості 3008 квартир. Урядова Комісія звернула особливу увагу на керівництво будівництвом здійснюваним у зв'язку з переведенням столиці. План цього будівництва складає 1855 квартир з загальною сумою капіталовкладень 34.240.000 карбованців.

Керівництво будівництвом Урядова Комісія здійснювала через будівельну підкомісію у складі тт. Петрушанського (Голова), Письменного, Полякова, Латсона. Робочим апаратом будівельної підкомісії був будівельний відділ Київської міськради. Слід відзначити непідготовленість забудовників, будівельних організацій, а також постачальних організацій до здійснення програми житлового будівництва

м. Києва на 1934 рік. У значного числа забудовників не мало своєчасно підготовлених проектів і кошторисів, внаслідок чого в цьому відношенні будівельні організації значно підтяглися. Тим не менше становище до цього часу залишається не зовсім задовільним. Так за даними обстеження проведеного будівельним відділом Міськради на головних Урядових будовах на 01.07. ц.р. було забезпечено:

1. Технічними проектами – 62%
2. Робочими кресленнями повністю – 12%
3. Робочими кресленнями частково – 62%
4. Виробничими кошторисами – 62%
5. Проектами організ. робіт – 9%

На ряді об'єктів проектів немає і роботи по них ще не розпочаті (ЦК КП(б)У, ВУСПС, Держплан, ВУКБ, Держбанк, Наркомос та ін.). Там, де технічні проекти є, немає робочих креслень і будівництво ведеться, як правило, паралельно з виготовленням техдокументації (Наркомфін, РНК та ін.). В результаті такого становища, проектування погіршується і зволікається, а в процесі здійснення самого будівництва доводиться, поза сумнівом, виконувати ряд переробок, які зволікають строки і удорожчають вартість будівництва.

Урядова Комісія через Міськраду виконала роботу по виявленню і раціональному розподілу ділянок, з тим, щоб не порушуючи плани будівництва міста, забезпечити інтереси Наркоматів. Відведені ділянки освоюються надто важко, оскільки вільних під забудову майданчиків майже немає і в більшості ділянки відводяться шляхом знесення існуючих споруд, що пов'язане з необхідністю надавати виселеним мешканцям житлову площу. У зв'язку з тим, що збільшену в порівнянні з минулим роком програму житлового будівництва виявилось неможливим доручити повністю місцевим будівельним організаціям (Київжитлобуд і Київкомунбуд) і переведеному з м. Харкова Укрцивільбуду, значна частина будівництва здійснювалася відомчими будорганізаціями (РНК, ГПУ, Штаб УВО, ЗАГОТСТО, НКЮ, Головніліція, ГЛАВДОРУП).

Слід відзначити нерівномірність у розподілі завантаження між будівельними організаціями: так, при недовантаженні Київжитлобуду, Укрцивільбуд взяв на себе, безсумнівно, непосильну програму робіт. Усі будівельні організації не забезпечені більш-менш достатніми обсягами обігових коштів.

Кількість робочої сили, зайнятої на Урядових будовах, на даний момент доведена до 25 000 осіб. У зв'язку зі значним розгортанням робіт у 3-му кварталі, постає питання про додаткове завезення робітників, особливо кваліфікованої частини (штукатури, теслі, паркетники і т.д.)

Здійснене прикріплення будівельних організацій до цегельних заводів і правильний розподіл наявних ресурсів, з урахуванням дійсного розгортання будівництва, дало можливість забезпечення поточного будівництва цеглою.

У постачанні будівництва місцевими матеріалами – вапном, крейдою й алебастром, особливих перебоїв не спостерігалось. Значно важчий стан з фондованими матеріалами, які весь час жорстко лімітують будівництво. Виділені фонди конче недостатні. Необхідно відзначити відсутність маневрування в розподілі будматеріалів і, як результат, одні організації омертвляють свої обігові кошти і затоварюються непотрібним на даний час матеріалами, між тим, як інші організації відчувають гостру потребу в цих матеріалах. Виділені фонди збутовими організаціями реалізуються незадовільно. У другому кварталі, як видно на таблиці, справа виглядала таким чином . <...>

Постачальні організації не тільки недовиконують затверджену для Києва норму, а ще й часто самочинно змінюють норми окремим споживачам, збільшуючи відпуск одним організаціям за рахунок зменшення фондів іншим. Так, наприклад, Українське відділення Союзбудпостачу, недодало в другому кварталі ряду організацій 424 тонни цементу, в той же час збільшило норму другим на 293 тонни. Лісопостачзбут, наприклад, зменшує виділені фонди всілякими способами, аж до заліку в рахунок фондів усіх лісоматеріалів, які вивозяться

організаціями за рахунок самостійних заготівель.

Такий стан постачання фондowanими матеріалами, безсумнівно, тяжко позначається на виконанні будівельного плану.

Порівняно благополучно організовано постачання паливом, фуражем для автогужового транспорту і пайками для робітників, хоча протягом кількох місяців виділялася тільки частина справжньої потреби. Разом з тим, в результаті обліку першочергових проблем з усіх місцевих умов, перебоїв у постачанні будівництва не відчувалося.

Забезпечення урядового будівництва залізничним транспортом Урядова Комісія здійснювала: на Півд-Зах. залізниці через будівельну підкомісію в м. Києві, а на решті доріг через транспортну підкомісію в місті Харкові. Якщо перевезення виділених фондів і заготовлених матеріалів забезпечується залізницями з різною клієнтурою в більш-менш точних розмірах, то зовсім незадовільно ідуть справи з наданням урядовим будовам платформ для вивезення ними ж заготовленого лісу. Платформи розподіляються у відповідності зі вказівками Лісопостачзбуту, який виділяє для потреб урядових будов мізерну частину потреби. Так, наприклад, у липні місяці за поданою заявкою на 1049 платформ Лісопостачзбут надав лише 225 платформ, тобто 21%.

Якість робіт, як правило, не зовсім задовільна. Постанова РНК СРСР від 23.03.34 р. «Про поліпшення якості житлового будівництва» реалізована не всіма будівельними організаціями. Не дотримується і відповідна собівартість будівництва і вже зараз не викликає сумнівів перевищення загальновстановлених лімітів, хоча відсутність затверджених кошторисів не дає можливості точно встановити ці дані. Норм і розцінок не всі дотримуються: кваліфікованим робітникам гарантується денний заробіток 20-25 карбованців; на будівництві Держбанку, наприклад, переплата за теслярські роботи складає 48%, а за мулярські – сягає 100%; на зведенні першого будинку спеціалістів виплата здійснюється за

середньо-відрядним заробітком; на будівництві споруди Наркомфіну роботи здаються акордом. Беручи до уваги ці обставини, Урядова Комісія дала тверду директиву на неухильне дотримання норм і розцінок.

Питаннями праці на переважній частині забудов не займаються. Унаслідок цього низька ущільненість дня кваліфікованих робітників і в той же час постійний надлишок чорноробів.

Наявні механізми, підйомники, розчиномішалки, циркулярки, вузькоколійки використовуються недостатньо. Урядова Комісія виявила можливість отримати для м. Києва значну кількість механізмів. Проте будівельні організації до цього часу не реалізували цих можливостей.

Продуктивність праці недостатня. Наприклад, кладка цегли в середньому на одного муляра складає 600 штук при нормі 1200.

Впровадження соціалістичних методів і форм праці недостатнє; ударництвом і соцзмаганням охоплено не більше 50% працюючих; обліку ударництва і соцзмагання майже немає.

Стан техніки безпеки – малозадовільний.

Побутові умови робітників-будівельників – на неналежному рівні. За першим списком робітники (не всі) забезпечуються тільки хлібом, м'ясо і жири відсутні. Київ-нархарч до сих пір не налагодив громадського харчування будівельників і цю справу доводиться організовувати будорганізаціям, які несуть на цьому значні збитки.

Гуртожитків замало і вони не повністю устатковані.

З метою забезпечення нормального ходу будівництва необхідно:

1. Встановити крайній строк представлення проектів – 1 серпня ц.р.

2. Зобов'язати всі будівельні організації продумати графік робіт так, щоб зосередити переважаючі ресурси на об'єктах з найбільш високим процентом готовності, не допускаючи незавершеного виробництва.

3. Розподіл фондів здійснювати з урахуванням дійсного

стану будов.

4. Забезпечити в III кварталі повну реалізацію виділених фондів, зобов'язавши залізниці надати необхідну для підвезення фондованих і заготівельних матеріалів кількість вагонів і платформ.

5. Виділити будівельним організаціям необхідні обігові кошти у відповідності з постановою РНК СРСР від 26.6.1933 р.

6. Включити будівельних робітників м. Києва в перший список постачання, не лише по хлібу, але й по інших продуктах (жири, м'ясо).

7. Зобов'язати всі планові, регулюючі, постачальні організації і забудовників розпочати підготовку до будівництва 1935 року.

ІНШІ ЗАХОДИ

30-го січня 1934 року Урядова Комісія скликала м. Києві широку нараду архітектурних сил, на якій були дані настанови і вказівки стосовно розробки проектів майбутнього Урядового Центру в м. Києві. З представлених 6-ти проектів ЦК КП(б)У був прийнятий за основу проект з позначенням Урядового Центру на території колишнього Михайлівського монастиря, який було запропоновано додатково доопрацювати. В даний час ведуться роботи по підготовці до очищення майданчика під будівництво майбутнього Урядового Центру.

Після ознайомлення зі станом і благоустроєм міста, Урядова Комісія розглянула і дала відповідні вказівки по плану робіт, накреслених Міськрадою, в частині освоєння відпущених Урядом коштів на проведення заходів по благоустрою і шляхових роботах в м. Києві.

На момент переїзду Уряду, Уповнаркомзв'язку забезпечив підведення телефонного зв'язку до всіх урядових установ першої черги. Введена в дію Урядова АТС. Триває робота по переведенню в друге приміщення до 1.VIII. ц.р. міжнародної станції. Забезпечено прямий зв'язок з

Леонід МАЧУЛІН

областями Харків-Вінниця-Чернігів. Подальша робота по встановленню зв'язку з рештою областей продовжується. Наркомтяжпром СРСР прийняв замовлення на виготовлення в IV кварталі АТС для м. Києва. До 1-го серпня закінчується розробка проекту і розпочнеться будівництво нового Поштамту.

РОЗМІЩЕННЯ УСТАНОВ ДРУГОЇ ЧЕРГИ

У відповідності зі вказівками Політбюро ЦК КП(б)У з числа намічених раніше на переведення в другу чергу Урядових установ – затверджено до переведення 22 установи і віднесено до переведення в третю чергу 14 установ.

План розміщення Урядових установ і Наркоматів другої черги в м. Києві додається.

Для розміщення установ другої черги Урядовою комісією намічено перевести з м. Києва наступні ВНЗи: Інститут шляхів сполучення (НКПС), Фарм. Інститут, Всеукраїнську школу ПВО, Н.Д. Авіа дизельний Інститут – в м. Харків і Госп. Мат. Технікум шляхів сполучення (НКПС) в м. Одесу. До переведення в м. Київ за другою чергою намічається – 2254 працівника.

За встановленою раніше нормою забезпечення житлоплощею, потреба в житлоплощі наразі складає – 1024 кімнати. Крім того, необхідно забезпечити для розширення шкільного фонду м. Києва виділення 250 кімнат, і для переселень, а також створення невеликого резерву житлофонду – 150 кімнат. Таким чином, загальна потреба в житлоплощі в другій черзі складає – 1424 кімнати.

Для створення житлофонду необхідно провести наступні заходи, накреслені Урядовою комісією:

а) провести подальше ущільнення по Житлокоопсах в м. Києві в кількості не менше 500 кімнат, і по приватно-власницькому сектору – не менше 100–120 кімнат.

б) використати рештки дачно-санаторного фонду, звільнювані по закінченню літнього сезону в приміщеннях будинків відпочинку в кількості 300 кімнат.

в) недостаючі 500 кімнат треба отримати за рахунок:

1. Виведення з м. Києва Гірничо-геологічного інституту – в Зінов'євськ, Інвалідного технікуму – в Новгород-Сіверськ або Шостку, Текстильного інституту – в Полтаву, Технікуму Каучуконос.

2. Виведення з м. Києва ряду господарських установ (так, наприклад, трест Дніпросплав в м. Черкаси, трест Укрдерево в м. Чернігів, трест Свиновод в м. Житомир та ін.)

Разом з тим, необхідно максимально залучити і санкціонувати ініціативу Наркоматів і Центральних установ у справі придбання необхідної житлової площі.

За умови втілення в життя зазначених вище заходів, Урядові установи і Наркомати другої черги будуть забезпечені необхідними адміністративними приміщеннями і житловою площею для переводжуваних працівників.

За директивами Урядової комісії РК Міліцією УРСР була проведена робота по зміцненню революційного порядку в м. Києві.

Довідка про результати виконаної роботи додається.

*Голова Урядової комісії В. Балицький.
Відповідальний секретар Письменний.
13 липня 1934 р. м. Київ*

Додаток 2.

**ДОДАТОК ДО ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ
ПО РОЗДІЛУ «ЖИТЛОВИЙ ФОНД» ВІД ПІДКОМІСІЇ
ПО ЖИТЛОВОМУ БУДІВНИЦТВУ УРЯДОВОЇ КОМІСІЇ**

За попередніми заявками наркоматів і установ першої групи підлягають переведенню в м. Київ орієнтовно 7500 штатних працівників. Якщо врахувати можливе відсіювання при розгляді урядовою комісією списків особового складу цих установ приблизно в розмірі 20-25%, то кількість працівників з тих, хто підлягатиме переїзду складе орієнтовно десь 6000 осіб без сімей.

Виходячи з мінімальної тимчасової норми одна – пів кімнати на працівника з сім'єю, потребу в житловому приміщенні необхідно визначити приблизно в 9 тис. кімнат. За попередніми розрахунками Київської міськради, що вимагають проробки і подальшої перевірки, наявна житлова площа в м. Києві може бути надана за рахунок таких джерел:

- Часткове ущільнення населення в межах норм, встановлених ЦВК СРСР, що дасть орієнтовно 1500 кімнат.
- Забезпечення виконання рішення урядової комісії про заборону зайняття вивільнюваної в м. Києві житлоплощі внаслідок поточного вивільнення площі дасть орієнтовно 500 кімнат.
- Переселення з міста в приміські райони установ, а також очищення міста від не благодійного елемента, що орієнтовно дасть 500 кімнат.
- Розблокування частини квартир, що належали вибульцям з міста Києва працівниками (усього на обліку до 1 тис. кімнат), що дасть приблизно 500 кімнат.
- Часткове використання перехідного будівництва по місту Києву 1934 року.
- Повністю закрити за урядовою комісією споруджу-

вані будинки – всього приблизно 450 кімнат.

– Забезпечити виділення в розпорядження урядової комісії 20% у всіх знову відбудовуваних будинках міста Києва, що дає приблизно до 200 кімнат (за існуючим положенням у розпорядження міськради передається лише 10%).

Одночасно для успішного закінчення перехідного будівництва необхідно здійснити ряд заходів у справі надання допомоги по закінченню будівництва в 1934 році. Вирішити питання про передачу іншим організаціям і установам окремих будівництв, розпочатих у 1934 році, але законсервованих з огляду на відсутність коштів, матеріалів і т.п. Вказані заходи дозволять до 1-го жовтня 34 року представити в розпорядження урядової комісії орієнтовно 3700 кімнат, унаслідок чого розрив з потребою в житлоплощі складе близько 5000 кімнат.

Покриття відсутньої житлоплощі може бути найкращим способом здійснено за рахунок проведення і закінчення до жовтня 1934 року нового житлового будівництва. Деякі центральні установи і Наркомати вже подали до Урядової комісії заявки на проведення житлобудівництва. Проте, враховуючи обмаль часу до строку переїзду, або значних труднощів при здійсненні будівництва, внаслідок чого будівництво може бути незавершеним вчасно, виникає необхідність провести ряд тимчасових заходів для забезпечення розміщення працівників урядових установ до моменту переїзду. Ці заходи зводяться до наступного:

а) проведення надбудов над домами в місті Києві 700 будинків або будівництво стандартних будинків;

б) для тимчасового розміщення працівників центральних установ необхідно використати також фонд готелів. Усього в Києві функціонує 12 готелів з 50% навантаженням користування. Крім того є ряд колишніх готелів (30), нині зайнятих під житлові будинки, гуртожитки і т.п. Комісія планує:

1. Закріпити в місті Києві п'ять готелів: «Марсель», «Інтернаціонал», «Гранд-отель», «Спартак» і «Жовтень», а також запропонувати міськраді відповідну кількість

готелів відкрити за рахунок використання приміщень колишніх готелів. «Марсель» закріпити за ЦК КП(б)У і ВУЦВКом, «Інтернаціонал» закріпити за Раднаркомом, «Гранд-отель» за КПУ УРСР, «Спартак» за штабом Українського Військового Округу, «Жовтень» закріпити для розміщення спеціалістів будівельних організацій Наркомгоспу, Ради народних комісарів і КПУ.

2. Запропонувати міськраді відповідну кількість готелів відкрити за рахунок використання приміщень колишніх готелів. Одним з найважливіших заходів з числа зазначених є надбудова існуючих споруд, так як 1) створюється додатковий житловий фонд у центральній частині міста; 2) утворюється шляхом надбудов постійний капітальний, а не тимчасовий житловий фонд; 3) будівництво здійснюється у значно полегшених умовах і прискорених строках завершення, тобто, відсутні земляні роботи, спрощена організація роботи, ефективні строки закінчення і т.п. 4) одним заходом вирішується завдання архітектурного оформлення міста. Далі, з питання спорудження стандартних будинків необхідно відзначити такі моменти:

- для розташування комплексів стандартних будинків потрібні ділянки з чималою площею, які знаходяться на околиці міста, не освоєні комунальним благоустроєм і незручно зв'язані засобами сполучень з центром міста;

- виділення великого масиву кількості кваліфікованої робочої сили на некапітальне будівництво;

- крім того, для розміщення робочої сили необхідна побудова бараків одноступінної цінності будівництва по обсягу рівному будівництву нестандартних будинків. Економічна ефективність такого будівництва незначна. На особливу увагу заслуговує питання про якість стандартних будинків.

Отже, названі обставини необхідно враховувати при вирішенні питання про стандартне будівництво і надбудови.

Підкомісія вважає за необхідне покласти керівництво і проведення робіт по надбудовах в місті Києві на Наркомгосп, а по стандартному будівництву на Укржитлоспілку.

Додаток 3

**ДОДАТОК ДО ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ПО РОЗДІЛУ
«НОВЕ БУДІВНИЦТВО» ВІД ПІДКОМІСІЇ ПО
СТАНДАРТНОМУ БУДІВНИЦТВУ УРЯДОВОЇ КОМІСІЇ**

Питання про нове будівництво для розміщення урядових установ пов'язане з вирішенням питання про місце майбутнього уряду в місті Києві. У зв'язку з цим, підкомісією 29-го січня була скликана нарада представників архітектурно-планувального відділу за участю київських і харківських спеціалістів. На нараді прозвучали повідомлення про роботу виконану міськрадою. Підкомісія дала додаткові вказівки на розробку попередніх варіантів можливого розташування урядового центру в місті Києві з урахуванням наступних умов:

1. Урядовий центр повинен мати тісний зв'язок з основними міськими магістралями.
2. Територія відведена для центру повинна бути по можливості не освоєна комунальним центром для зниження собівартості споруд.
3. Розташування центру повинне бути пов'язаним з мінімальним знесенням існуючих споруд.
4. Передбачити зручний зв'язок центру з залізничними і річковими вокзалами.
5. Намагатися до розташування урядового центру в мальовничій частині Дніпра.
6. Врахувати перспективу подальшого розширення центру.

31-го січня 1934 р. на засіданні підкомісії була проведена нарада з представниками міськплану АБУ міськради, місцевих спеціалістів і представників Наркомгоспу, на якій були розглянуті представлення по розміщенню 5-ти варіантів майбутнього урядового центру. З представлених 5-ти варіантів підкомісія дійшла висновку запропонувати ОБУ приступити до поглибленого опрацювання трьох варіантів, розв'язання яких найбільше відповідає вису-

нутим вимогам. Перший – освоєння території від казарми понтонного батальйону до іподрому. Другий варіант в районі Липки і третій варіант на території колишнього Михайлівського монастиря. Стисла характеристика цих варіантів додається (див. Додаток №4 – Л. М.)

Поряд з уточненням проектів запропоновано виконати необхідні підрахунки, геологічне дослідження ділянок і представити ескізні проекти.

Усі ділянки, запроектовані для урядового центру, були оглянуті на місці підкомісією спільно зі спеціалістами, учасниками проектування. На даний час вказані три варіанти проектів розробляються і будуть представлені урядовій комісії в місті Києві. Враховуючи особливу важливість будівництва урядового центру, гостроту невідкладного розгортання цього будівництва, підкомісія вважала б за необхідне розв'язати такі питання:

а) залучити до проектування урядового центру міста Києва кращі архітектурні сили Союзу з можливим оголошенням конкурсу в стислий термін;

б) для розроблення проектів, представлених місцевими архітектурними силами, створити в Києві робочий апарат при АБУ під керівництвом високоавторитетних спеціалістів, виділених урядовою комісією;

в) після розгляду урядовою комісією проекту урядового центру підкомісія вважала б за необхідне провести широке обговорення проектів громадськістю. У відповідності з настановою, даною урядовою комісією, необхідно затвердити повний перелік об'єктів першочергового будівництва в поточному році як адміністративних, так і житлових споруд. <...>

Одночасно підкомісія вважає за необхідне покласти на певний апарат загальне оперативне керівництво і узгодження всіх питань будівництва по місту Києву, забезпечення фондів і розподіл будівельних матеріалів, використання робочої сили, транспорту і т. ін. У зв'язку з тим, що останнім часом помічаються ознаки ажіотажу стосовно набору робочої сили, технічного персоналу підко-

місія вважає за необхідне:

- а) суворо регламентувати перелік будівельних організацій, допущених до ведення будівництва в місті Києві;
- б) зобов'язати ВУК будівельників провести в місті Києві широку роз'яснювальну роботу серед будівельних робітників;
- в) обвиконкому видати обов'язкову постанову про притягнення до найсуворішої відповідальності осіб винних в порушенні організованого набору робочої сили, норм і розцінок.

Крім того, необхідно розглянути і затвердити положення про порядок закріплення ділянок для забудови і затверджених архітектурних проектів споруджуваних будівель.

Додаток 4

СТИСЛА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕСКІЗНИХ ДОЗВОЛІВ УРЯДОВОГО ЦЕНТРУ В М. КИЄВІ ЗА ВАРІАНТАМИ 1, 2, 3, 4, 5.

Варіант №1. Звіринецький

Позитивний показник – повна відсутність знесення існуючих будівель, мальовниче знаходження майданчика, зручний зв'язок з Лівим берегом, можливість розвитку без будь-яких знесень. Негативні показники: велика відірваність від міста і поганий зв'язок з ним. Необхідність створення нових підвідних магістралей вартістю, приблизно, 15 млн. 800 тис. карбованців, умови повного освоєння території наново з облаштуванням всіх споруд комунального благоустрою, незадовільний зв'язок з залізничним вокзалом, наявність на Звіринецькому майданчику нерозірваних снарядів після вибуху на складах у 1918 році.

Варіант №2. Печерськ з освоєнням території іподрому.

Позитивні риси: порівняно невеликі знесення, приблизно на 4 млн. карбованців, кращий зв'язок з Лівим берегом і з Дніпром, порівняно підготовлений майданчик, можливість архітектурного рішення центру. Негативні риси: безпосередня близькість до Червонопрапорного заводу, що створює задимлення району, необхідність створення магістралі або зручного зв'язку з містом вартістю приблизно в 9 млн. 960 тис. карбованців, наявність заводської залізничної колії, діючі міські магістралі, не зовсім зручний зв'язок з містом і вокзалами.

Варіант №3. Липки

Позитивні риси: наявність вільних крупних ділянок, стан комунального благоустрою, близькість до центру міста, ізолюваність від основних міських магістралей, мальовничість розташування на Дніпрі. Негативні риси: порівняно великі знесення – близько 5 – 7 млн. карбованців, незадовільний зв'язок з містом і вокзалами, через сильні схили підвдних вулиць в 13% необхідне спорудження нових шляхів, вартістю орієнтовно в 3 млн. карбованців.

Варіант №4. Площа героїв Перекопу, колишня Софійська площа

Позитивні риси: розташована в центрі міста, гарний зв'язок з усіма магістралями, ізолюваність від транзитного руху, наявність кращого в Києві комунального устрою, мальовничість розташування, гарний зв'язок з річковим і залізничним вокзалами, наявність великих споруд для тимчасового і постійного розміщення урядових установ. Негативні риси: великі знесення – орієнтовно на 10 млн. карбованців, необхідність відведення великої Житомирської магістралі, вимушеність знесення існуючого чималого скверу.

Варіант №5. Михайлівський майданчик. Територія колишнього Михайлівського монастиря

Окрім позитивних рис відзначених в Софійському майданчику, властивих також і цьому майданчику, слід додати порівняно незначне знесення – вартістю приблизно 5 млн. карбованців, найбільш мальовниче з усіх варіантів розташування. Істотною негативною рисою цього варіанту можна вважати знесення Михайлівської церкви та інших крупних споруд.

Примітка. З усіх названих варіантів запропоновано поглибити розробку 2, 3 і 5 варіантів.

Додаток 5

ДОДАТОК ДО ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ УРЯДОВОЇ КОМІСІЇ ПО РОЗДІЛУ «ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ»

У процесі роботи підкомісія зіштовхнулася з рядом інших питань, пов'язаних з роботою урядової комісії. Внаслідок цього підкомісія подає на розгляд урядової комісії проект пропозицій з таких питань.

1. Враховуючи недостатність просвітницької роз'яснювальної роботи з питань переїзду в місто Київ, внаслідок чого має поширення різного роду чуток, паніки серед населення. Необхідно місцевій партійній організації провести широку роз'яснювальну роботу серед робітничих мас і громадськості про значення переведення столиці і пов'язаних з цим заходів уряду.

2. Необхідно дати інтерв'ю в центральній київській пресі голови урядової комісії і періодично висвітлювати в пресі хід роботи і заходи урядової комісії по місту Києву.

3. Комісія вважає за необхідне заборонити членам урядової комісії без санкції голови урядової комісії давати які б там не було матеріали для преси про роботу урядової комісії.

4. З отриманих підкомісією матеріалів як центральних установ, Наркоматів так і окремих київських установ простежується прагнення дати не зовсім обґрунтовані і точні відомості. Для усунення цього і забезпечення отримання точних перевірених даних необхідно подати в пресі відповідне роз'яснення Наркомосу про притягнення осіб винних в наданні урядовій комісії недостовірних зведень.

5. Останнім часом до Києва приїздять багаточисельні комісії з різних установ і відомств, які займаються оглядом приміщень, ділянок і т.д., що заважає нормальній роботі місцевих органів, нервує працівників установ і позначається на роботі урядової комісії. Підкомісія вважає за необхідне заборонити всім Наркоматам і центральним установам направляти до міста Києва представників для вирішення питання переїзду без відому і санкції урядової комісії. Київською міськрадою ухвалена постанова про заборону огляду, отримання відомостей або планів приміщень і ділянок без відому міськради.

6. На виконання рішення урядової комісії харківським і київським облвиконкомаами опубліковані відповідні обов'язкові постанови про заборону зайняття без відому урядової комісії всієї звільнюваної житлоплощі. <...>

7. Разом з тим, практика роботи виявила необхідність дозволу Радам в певних, встановлених урядовою комісією межах, самостійно розпоряджатися житлоплощею для невідкладних поточних потреб. У зв'язку з переїздом урядових установ до міста Києва помічається прагнення окремих груп службовців до переведення з других міст до міста Києва на різноманітні роботи. Внаслідок цього необхідне рішення урядової комісії про заборону установам в місті Києві вести надалі до розпорядження прийом службовців з числа прибулих з інших міст.

8. З метою забезпечення можливості організації дитячих закладів у місті Києві, призначених для обслуговування дітей працівників урядових установ, необхідно доручити Наркомосу розглянути це питання і викласти свої мірку-

вання урядовій комісії.

9. У зв'язку з можливістю тимчасового залишення ряду сімей працівників урядових установ в місті Харкові, необхідно доручити Наркомпостачу опрацювати питання про порядок подальшого постачання полишених сімей.

10. У зведеннях, надаваних центральними установами і Наркоматами значна частина допускає набір необхідного технічного складу працівників в місті Києві. Для з'ясування справжньої можливості набору в місті Києві технічних працівників необхідно, щоб обвиконком опрацював і доповів урядовій комісії матеріал про наявні можливості в цій справі.

Одночасно необхідно проаналізувати питання про організацію курсів машинопису і стенографії.

11. Звертає на себе увагу антисанітарний стан будинків і вулиць, садиб тощо.

У ряді будинків, зайнятих установами або вузами, господарське управління будинками зосереджено у трьох-чотирьох комендантів – завгоспів, завдяки чому цілком відсутня відповідальність за будинок взагалі. Відсутнє елементарне дотримання, достатнє регулювання правил вуличного руху в місті. Підкомісія вважає за необхідне:

- порушити питання про приведення до належного санітарного стану і забезпечення подальшого утримання будинків, садиб і вулиць в місті Києві;

- вжити заходів до призначення однієї відповідальної особи за господарський і санітарний стан будинків у цілому:

- вжити рішучих заходів для врегулювання вуличного руху в місті у відповідності з існуючими правилами, положеннями.

Далі, по цілому ряду питань, пов'язаних з подальшою роботою урядовою комісією, складені завдання міськраді.

*Підписи в кінці Додатків до Доповідної записки:
Письменний, Ахматов, Шифман.
Лютий 1934 року, місто Харків.*

**ДОВІДКА ПРО РОБОТУ МІЛІЦІЇ ПО ЗМІЦНЕННЮ
РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПОРЯДКУ В КИЄВІ У ЗВ'ЯЗКУ
З ПЕРЕВЕДЕННЯМ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ**

У зв'язку з рішенням колегії КПУ УРСР про очистку міста Києва від кримінального, соціально-ворожого елемента і встановленню твердого революційного ладу, головне управління робітничо-селянської міліції України для проведення цієї роботи на початку лютого цього року до міста Києва відряджена група працівників на чолі з заст. начальника робітничо-селянської міліції Лея. До переведення столиці в Київ виконана така робота.

Боротьба зі злочинністю

На початку 1934 року у Києві спостерігалася велика кількість пограбувань і крадежів. У результаті заходів по очищенню міста від кримінального елемента, ліквідовано бандитсько-грабіжницьких угруповань – 22, злочинських зграй – 26, активно діючих злодіїв, грабіжників, аферистів, шахраїв-одинаків – 3758 осіб, з них засуджені до вищої міри покарання розстрілу – 28, ув'язнено в концтабори – 2035, засуджено на різні строки – 1695. Ці заходи мали відповідний вплив в розумінні зниження рівня злочинності про що свідчать такі дані по грабіжництву: в березні було 56, у квітні – 27, у травні – 11. Крадежів у березні було 456, у квітні – 286, у травні – 98. Поряд з цим значно зріс процент розкриття грабежів: у березні було 59%, у квітні – 71%, у травні – 73%.

Впровадження паспортного режиму.

Не дивлячись на те, що в 1933 році у Києві була проведена паспортизація, однак впровадження паспортного режиму з моменту закінчення паспортизації (серпень місяць) до лютого місяця проводилася украй незадовільно. У місті мешкала значна кількість

безпаспортних і відбувалося подальше засмічення за рахунок видалених безпаспортних в значній мірі осілих у приміських районах. Підсумком усіх здійснюваних заходів у цій боротьбі було досягнення вагомих результатів в очищенні міста Києва від соціально-ворожого неблагодійного кримінального елемента.

Особливо показові результати цієї роботи в порівнянні з попереднім періодом. Видалено з міста Києва у серпні-лютому – 4414 осіб, а за лютий-травень 1934 року – 20 043 особи, а з цього числа особливо злісні ув'язнені в концтабори – 4165 осіб. За цей же час у цілому по Україні засуджено і відправлено в концтабори близько 13 тис. осіб. Якщо врахувати, що з цього числа понад 4 тис. осіб припадало на місто Київ, що становить понад 30% від загальної кількості засуджених. Крім того в процесі впровадження паспортного режиму в місті Києві звільнено і передано в розпорядження урядової комісії 340 кімнат. З метою закріплення результатів по впровадженню твердого паспортного режиму і усунення умов, що сприяють подальшому засміченню міста Києва неблагодійним і соціально-небезпечним елементом КУРКМ (Київське управління робітничо-селянської міліції – Л.М.) УРСР порушило клопотання перед союзним урядом віднести 50-кілометрову зону довкола Києва до режимної паспортної місцевості і впровадження в цій зоні паспортизації в такому ж порядку, як і 100-кілометровій зоні довкола Москви і Ленінграда столиці СРСР і в 50-кілометровій зоні довкола Харкова – столиці УРСР. Це клопотання було задоволено постановою Раднаркому СРСР від 23-го березня ц.р. за № 607 і на цей день здійснена паспортизація і встановлено паспортний режим у десяти районах і в приміському районі Києва, які входять у 50-кілометрову зону навколо Києва. Як результат цієї роботи з 50-кілометрової зони навколо Києва видалено неблагодійного соціально-небезпечного елемента – 7775 осіб, з-поміж них – 488, особливо злісних, ув'язнено в концтаборах.

Вилучення безпритульного і соціально-паразитуючого елемента.

З метою очищення міста Києва за час з 25-го березня до 15-го червня цього року виконано такі роботи: вилучено дорослого бродячого елемента 6663 особи, з них направлено на роботу – 1965 осіб, направлено до соцзабезу – 463, лікарень – 312, за місцем проживання – 3594, ув'язнено в концтаборах – 439 осіб. Вилучено безпритульних дітей – 9159, з них відправлено до Охматдиту – 657 осіб, до Наросвіти – 4911, передано до дитбудинків – 3513, повернено батьками – 78 осіб.

Наведення санітарного стану в місті

Встановлення належного санітарного режиму в місті вимагало чималих зусиль внаслідок виняткової занедбаності міста Києва. У цьому напрямку вжиті наступні заходи: 1. Організовано інститут двірників, на 1-е лютого 1934 року у Києві налічувалося 1450 двірників, а на 15-е червня цього року в Києві їхня кількість зростає до 3875 осіб. Крім того, прибиральників площ і базарів – 300 осіб. Двірники зодягнуті в службову форму, поліпшені їхні матеріальні умови. Щоденно в місті відбуваються розводи двірників з метою інструктажу. В основному двірники зайняли належне місце в підтриманні чистоти у місті і наданні допомоги міліції. Крім того, виконані такі роботи: виявлено і ліквідовано незаконних звалищ – 64. З них вивезено сміття приблизно 9500 тис. тонн. Вивезено сміття з дворів 5 тис. тонн. З метою дотримання чистоти в місті проведена відповідна масова робота і до цієї справи залучена робітнича громадськість. На допомогу міліції були організовані депутатські бригади міської районної ради і Л. ком.

Проведено ряд нарад: – загальноміська конференція двірників; – чотири інструктивні наради двірників; – три наради керуючих будинками і голів житлових комітетів; – одну нараду виконробів забудов.

Поряд з масовою роботою по відношенню до несправних кербудів і комендантів житлокоопів за антисанітарію були вжиті такі репресії. Складено протоколів – 2484 на суму 36215 карбованців, притягнуто до примусових робіт – 626 осіб на 5288 днів, заарештовано в адміністративному порядку 72 особи на 447 днів, винесено громадських осуджень – 16.

Охорона революційного порядку

Для посилення революційного порядку в місті організовано дивізіон зовнішньої служби. У місті виставлено 102 пости, з них у центрі міста – 42, на околиці – 60. Найближчим часом кількість зовнішніх постів буде доведена до 180. З організацією дивізіону зовнішньої служби і виставлянням у місті постів спостерігається зниження хуліганства: у квітні було 44 випадки, в травні – всього 19. Постовими міліціонерами проведена велика робота по затриманню кримінального елемента на місці злочину.

Регулювання вуличного руху

Сформовано дивізіон регулювання вуличного руху, при цьому збільшена кількість постів регулювання вуличного руху до 20. Опрацьовані і видані нові правила вуличного руху і маршрути руху. Проведена конференція автобусно-таксомоторної і автовантажної бази міськкомунгоспу. Проведена загальноміська конференція керівників автотранспорту і обласна конференція всіх автопрацівників.

*Начальник робітничо-селянської міліції УРСР
Бачинський.*

ПЕРЕДОВА СТАТТЯ ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ», ОРГАНУ ЦК
КП(б)У, ВІД 22 СІЧНЯ 1934 РОКУ: «КИЇВ – СТОЛИЦЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ»

Постановою XII з'їзду КП(б)У столиця радянської України переноситься до Києва. Немає жодного сумніву в тому, що робітничий клас, колгоспники, всі трудящі України одноставно схвалюють і вітатимуть цей величезного політичного значення захід партії.

З Харковом якнайтіснішим образом пов'язана революційна боротьба робітничого класу України. Виняткове значення його в історії боротьби за перемогу пролетарської революції на Україні, в згуртуванні і організації її сил проти білогенеральської і петлюрівської контрреволюції, проти іноземних інтервентів. Як столиця нової соціалістичної України, він став її символом, гордістю, зразком більшовицьких темпів, нової якості праці.

Більшовики створили новий Харків – місто потужної машинобудівної індустрії, оволодіння і освоєння нової техніки, один з центрів могутнього розвитку і творення української радянської культури. З Харковом найтіснішим образом пов'язана боротьба партії і робітничого класу України за зміцнення диктатури пролетаріату, за першу більшовицьку п'ятирічку, за зміцнення непорушного зв'язку і братерської єдності трудящих України з трудящими всього СРСР. І недарма цей Харків – наш пролетарський Харків – так люто ненавиділи вороги. Недарма Єфремовим і всілякою націоналістичною поганню так тяжко було дихати в насиченій пафосом боротьби і більшовицькою енергією атмосфері пролетарського Харкова. Недарма й тепер український фашизм за кордоном, його недобитки всередині країни, захищаючись од безсильної злоби, скажено обгавкують пролетарський Харків.

Створений більшовиками цей новий Харків – надійна

пролетарська опора нашої партії, один з оплотів соціалістичної індустріалізації, буде жити, розвиватися і надалі на страх ворогам робітничого класу. Створення нового Харкова, стрімкий розвиток інших промислових центрів, передовсім на Донбасі і Дніпропетровщині, організація і зміцнення областей — набагато зміцнили керівництво партії. ЦК КП(б)У основними промисловими районами України. Минулий 1933 рік особливо виразно і яскраво показав цю величезну нашу силу і могутність. Проте, ні на мить не послаблюючи роботи в подальшому розгортанні індустріалізації, щонайперше на лінії розвитку чорної металургії, вугільної промисловості, машинобудування, і в подальшому всемірно розвиваючи і старі, і нові пролетарські центри, які вирости останнім часом, ми мусимо тепер значно посилити увагу до основних районів України, зокрема, до її основних сільськогосподарських районів, яким є райони Правобережжя.

Мова йде про те, щоб міцно підняти сільське господарство цих районів і щоб значно прискорити їхню індустріалізацію. Наближення до них столиці України матиме з цієї точки зору виняткове значення. Теж саме слід сказати і відносно подальшого розгортання національно-культурного будівництва, посилення темпів більшовицької українізації.

Перенесення столиці радянської України до Києва в розпал боротьби за план другої п'ятирічки означає нову величну віху на нашому історичному шляху. З Києвом пов'язані найяскравіші блискучі сторінки Жовтневої революції на Україні, героїчне повстання робітників Арсеналу на початку 1918 року проти Центральної Ради. Розташований у серці України її древнє місто, з яким пов'язані тривалі роки революційно-визвольної боротьби пригнічених соціально і національно українських трудящих — Київ постає віднині центром соціалістичного будівництва на Радянській Україні. Українська контрреволюція намагалася Київ протиставити Харкову. Не випадково так старанно висиджувала вона в ньому свої гнізда й організації. Голосінням за Києвом намагалася вона приховати

свій захарканий проституйований жовто-блакитний прапор, своє прислужництво імперіалістичним інтервентам. Не випадково Київ був і ще залишається одним з ласих шматків у всіх інтервенціоністських планах. Не вдалось! Доценту розбиті розрахунки ворога. Назавжди в минуле пішов Київ Шульгіних, Єфремових, Дурдуківських, Київ Печерської лаври. На основі переможного соціалістичного будівництва, очищений від націоналістичних наносів, наш Київ постає одним з провідних центрів Радянської України. Величезні капіталовкладення в реконструкцію і розвиток промисловості, транспорту, комунального господарства докорінним чином змінили обличчя Києва, сам його характер. Потужний центр середнього машинобудування, легкої індустрії, дуже важливої транспортної магістралі України, місто підготовки кадрів пролетарської інтелігенції – ось чим став радянський Київ з його більш ніж зі стотисячним загоном індустріальних пролетарів, які високо тримають героїчний прапор арсенальських червоногвардійців.

Незламним більшовицьким форпостом на стику з капіталістичним Заходом стоїть радянська Україна – складова частина СРСР «прообраз майбутнього об'єднання трудящих усіх країн в єдиному світовому господарстві» (Сталін). Керований ленінською партією робітничий клас, досяг гігантських перемог в соціалістичній реконструкції народного господарства України, остаточно ліквідував її колишнє колоніальне становище і на цій основі забезпечив переможне будівництво української культури – національної за формою і інтернаціональної за змістом. У боротьбі за це, за зміцнення і розвиток нової індустріально-колгоспної України, розгромили ми націоналістичну контрреволюцію, націоналістичний ухил, який змикався з нею. Але ворога ще не добито. У скаженій озлобі проти пролетарської диктатури і переможних розгорнутих нею соціалістичних перетворень України вражинські недобитки і далі чинять свою підлу справу, вдаючись до нових форм і методів спротиву нашому наступу. Посилюючи пильність,

безжально громлячи уламки контрреволюції, ми зобов'язані й надалі помножувати успіхи національної політики, нарощувати темпи більшовицької українізації. Ми мусимо швидко й рішуче рухати вперед виховання, ростити і висувати перевірені українські кадри з робітників і колгоспників. Цілком очевидне значення, яке має у цій справі перенесення столиці до Києва, наближення її до Правобережжя, де зосереджені основні маси українського населення і якому ми мусимо зараз надати особливу увагу. Постанова XII з'їзду КП(б)У означає ще один нищівний удар по націоналістичній контрреволюції. Зрештою, сам факт перенесення столиці Радянської України до Києва, в нинішній міжнародній обстановці є не тільки новим яскравим доказом послідовно здійснюваній в СРСР політиці миру, але стає найбільшою демонстрацією нашої незламної, колосально зростаючої сили і могутності, яка дає нам повну впевненість в наслідках можливих ускладнень.

Природний географічний центр України, Київ став місцем перебування уряду УРСР і ЦК КП(б)У, невдовзі стане зразковою столицею соціалістичної України, з іменем якої будуть пов'язані нові вирішальні перемоги робітничого класу і колгоспників у боротьбі за повну побудову соціалістичного суспільства. Як Харків був є й буде символом більшовицьких темпів індустріалізації, так і Київ стане символом нового, ще потужнішого розвитку соціалістичного будівництва на Радянській Україні. Він стане центром нового злету творчого ентузіазму робітничого класу і трудящих мас, подальшого бурхливого розвитку української радянської культури, на базі вже створеної потужної індустрії і колективізованого села, яке швидко прямує до заможного життя. У нерозривному зв'язку з усіма народами Радянського Союзу робітники й колгоспники України, під керівництвом партії Леніна-Сталіна в найкоротший строк піднімуть Радянську Україну на небувалу височінь, перетворять її на квітучу зразкову республіку великого СРСР.

Додаток 8.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО ОСІБ, ЯКІ МАЛИ ВІДНОШЕННЯ ДО НАБУТТЯ І ВТРАТИ ХАРКОВОМ СТАТУСУ СТОЛИЦІ

Артем (Сергєєв Федір Андрійович)

Народився 7 (19) березня 1883 року в с. Глебово Курської губернії. У 1892 – 1901 рр. навчався в Катеринославському реальному училищі, в 1901 – 1902 в Московському Технічному Імператорському Училищі (нині МВТУ ім. Баумана). У 1901 вступив до РСДРП, за революційну діяльність відрахований і заарештований. У 1902 році емігрував до Парижа, де навчався в Російській вищій школі суспільних наук, слухав лекції Леніна, мав зв'язок з анархістами. У 1905 році повернувся в Росію, працював машиністом, очолював більшовицьку організацію в Харкові, керував збройним повстанням. У 1908 заарештований, утік, очолював Пермський комітет РСДРП. У 1907 делегат 5-го з'їзду РСДРП, заарештований, спершу засуджений до відбування в Миколаївських арештантських ротах, пізніше до довічного заслання у Східний Сибір. У 1910 році втік через Корею і Японію в Австралію, там очолив союз російських робітників-емігрантів і профспілкову організацію. У 1912 році організував і був редактором російської соціал-демократичної газети «Ехо Австралії», був знаний під псевдонімом «Великий Том», отримав британське підданство.

У 1917 році повернувся в Росію, очолив більшовицьку фракцію Харківської Ради; у липні був обраний секретарем бюро Донецького обласного комітету РСДРП(б), згодом секретарем Харківського обласного бюро профспілки металістів. У жовтні – один з організаторів збройного повстання у Харкові і Донбасі. У жовтні 1917 року, на 1-му Всеукраїнському з'їзді Рад обраний членом ЦВК Рад України, народним секретарем у справах торгівлі і промисловості. У 1918 році – голова РНК і комісар народного господарства Радянської Донецько-Криворізької республіки,

член ЦК КП(б)У. У 1919 – голова Тимчасового уряду України. У 1920 – голова Донецького губвиконкому, член ЦК РКП(б). У 1920–1921 – секретар Московського ЦК РКП(б), а згодом голова ЦК Всеросійського союзу гірняків, член ВЦВКа. Загинув 24-го липня 1924 року під час випробування аеровагона, повертаючись з Тули до Москви. Похований на Красній площі в Москві у братській могилі. Був близьким другом Сергія Кірова і Йосифа Сталіна.

Сім'я. В Австралії в А. Сергєєва була дружина, піддана британської корони. Незважаючи на наявність проїзних документів, що оформив для неї чоловік, вона відмовилася їхати в охоплену війною Росію. В Харкові спочатку Артем жив за адресою вул. Ботанічна, 12, кв. 5. Пізніше з'ясувалося – у своєї майбутньої дружини – Єлизавети Репельської. Друга дружина: Єлизавета Львівна Сергєєва (Репельська), після смерті чоловіка була головним лікарем створеного нею протитуберкульозного санаторію поблизу Нальчика, головою Облздорову Кабардино-Балкарії, заступником директора авіаційного заводу, директором текстильної фабрики, начальником медичного управління госпіталями.

Син: Артем Федорович Сергєєв (5 березня 1921 – 15 січня 2008), генерал, прийомний син Сталіна, учасник Великої Вітчизняної війни. Перебував у полоні, втік, бав участь у партизанському русі. Після війни командував 9-ою дивізією ППО. Написав книгу в співавторстві з О. Глушиком «Беседи о Сталіне. Москва, «Кримській мост – 9Д» (2006 р.)

Увічнення пам'яті.

1921 – Бобровська вугільна копалина названа іменем Артема, згодом шахтарський виселок імені Артема став містом Артемівським – адміністративним центром Артемівського району Свердловської області.

1921 року – Катеринівський Рудник перейменованний на Артемівський Рудник, з часом – місто Артемівськ Перевальського району Луганської області.

1924 – місто Бахмут перейменоване на Артемівськ.

1924 – місто в Приморському краї назване на честь Артема.

1936 – хутір Павлівка – поселення при цукроварні поміщиці С.П. Дурново на Чутівщині, Полтавська обл., існував до 1925 року, згодом, як селище, отримало назву Артемівка.

1938 – виселок Єгоршино Свердловської області одночасно з отриманням статусу міста перейменований в Артемівський.

1939 – місто Ольховський Красноярського краю перейменоване в Артемівськ.

Чимало міст Донецької області носять вулиці, райони, школи імені Артема. Один з районів Луганська має назву Артемівського. У декількох містах України і Росії є вулиці Артема.

1967 – харківський письменник Р. Ф. Полонський написав твір «Товариш Артем», пізніше (1971) п'єсу «Артем повертається. Кілька днів з життя Ф.А. Артема».

1970 – вийшла п'єса А.А. Хазіна «Артем». Цього ж року була поставлена на сцені Ленінградського Державного Академічного Театру Драми ім. О.С. Пушкіна. Музику написав Караєв.

У Харкові в 1934 році був відкритий Парк культури і відпочинку імені Артема. На території стогектарного парку знаходилося старе кладовище, де поховані також і тисячі жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.

У Хімкінському районі Підмосков'я є санаторій ім. Артема.

У Кривому Розі 2-і шахти імені Артема (Артем-1 і Артем-2), парк культури і відпочинку імені Артема, будинок культури імені Артема, площа імені Артема.

Пам'ятники: 1924 – в Артемівську встановлено перший пам'ятник роботи І.П. Кавалерідзе; знищений гітлерівцями під час окупації; 1927 – встановлено пам'ятник у Слав'яногірську, автор І.П. Кавалерідзе; 1967 – встановлено пам'ятник у Донецьку; 1980-ті встановлено пам'ятник у Харкові перед ректорським корпусом ХІМЕСУ (нині Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. Петра Василенка). Для його встановлення було прибрано бюст В.В. Докучаєва, ім'я якого на той час носив інститут. 24 вересня 2014 року на хвилі знесення символів комуністичного режиму вночі невідомими пам'ятник Артему був звалений; статуя Артема роботи скульптора Івана Кавалерідзе у Святогорську; пам'ятник Артему в Донецьку: бюст у сквері Слави героїв громадянської війни в Луганську; пам'ятник Артему в місті Кривий Ріг.

Балицький Всеволод Аполлонович

Народився 27.11.1892 р. у м. Верхньодніпровську Катеринославської губ. у родині помічника бухгалтера Луганського патронного заводу. Українець, але з 1922 року в анкетах писав, що він росіянин. Член РСДРП(м) 1913-1915. Освіта 8 класів гімназії (Луганськ, 1912); 3 курси юрид. ф-та Московського ун-ту; вільнослухач Лазаревського інституту східних мов.

В армії закінчив Тифліську школу прапорщиків (1915); Прапорщик 114 запасного полку, Кавказький фронт (1917); гол. полкового комітету 114 запасного полку (1917). Сидів два місяці у в'язниці Кавказького корпусу 1917; товариш (заступник) гол. гарнізонної Ради солдатських депутатів, м. Тавриз, Персія 02.17. 1917; гол. Ради солдатських депутатів 10.1917 – 03.1918; на нелегальній роботі, Тавриз 1918; член комітету РСДРП(б) Гурії і Мегрелії 04.1918 – 07.1918; сидів 1,5 місяця у в'язниці грузинських меншовиків 1918; відряджений Кавказьким крайкомом РСДРП(б) до Москви, в дорозі був заарештований німцями, втік. В органах ВЧК-ОГПУ-НКВС відпрацював 18 років, більшу частину – в Україні. Від М. Скрипника отримав назвисько «Гільйотина України». Заарештований 07.07.1937 р., засуджений в особливому порядку 27.11.1937 до вищої міри покарання, розстріляний. У 1950-х роках у реабілітації відмовлено. Звання: комісар державної безпеки 1-го рангу з 26.11. 1935. Прирівнюється до армійського звання – генерал армії.

Нагороди: орден Червоного Прапора (Наказ РВР СРСР № 148) 1922; орден Червоного Прапора 07.09.26; орден Червоного Прапора 03.04. 30; орден Трудового Червоного Прапора УРСР 25.07.1931; знак «Почесний працівник ВЧК-ГПУ (V)» №30; знак «Почесний працівник ВЧК-ГПУ (XV)» 20.12.32. знак «Почесний працівник РСМ» 25.02.33; орден Червоної Зірки 14.02.36.

Ївга Богданівна (Євгенія Готлібівна) Бош

Народилася в м. Очаків Херсонської губернії (тепер Миколаївської області) 11 (23) серпня 1879 року в родині німця-колоніста Готліба Майша, який придбав значні земельні угіддя на Херсонщині. Мати – молдавська дворянка Марія Круссер. Три роки відвідувала Вознесенську жіночу гімназію. Під час навчання вийшла заміж за власника невеликої фургонної майстерні Петра Боша. Наприкінці 1890-х рр. познайомилася з соціал-демократами і занурилася в революційну роботу. У 1901 році вступила до РСДРП. Після II з'їзду РСДРП визначилася як більшовичка. Виховуючи двох дочок, Є. Бош займалася самоосвітою. На початку 1907 року розвелася з чоловіком і поселилась в Києві у своєї матері, вела підпільну революційну діяльність. З лютого 1911 року – секретар Київського комітету РСДРП(б), зав'язала листування з В. Леніним і Н. Крупською. У квітні 1912 року Є. Бош заарештували, позбавили громадянських прав і відправили на довічне заслання до Сибіру. Разом з іншим керівником київських більшовиків Г. Пятаковим, вона втекла через Владивосток до Японії, а потім переїхала до США, затим – до Швейцарії. На Бернській конференції закордонних секцій РСДРП Є. Бош і Г. Пятаков утворили опозицію Леніну, до складу якої входили М. Бухарін, Г. Криленко, О. Розмирович. Після загострення розбіжностей між керівниками ЦК РСДРП (головним чином в оцінці національного питання!) Є. Бош і Г. Пятаков переїхали до столиці Швеції (Стокгольм), а затим до столиці Норвегії – Христианії (Осло). Після Лютневої революції Є. Бош і Г. Пятаков намагаються організувати опозицію ленінському курсу на соціалістичну революцію – спершу в Петрограді, а потім – у Києві. Однак після Квітневої конференції РСДРП(б), на якій Є. Бош була делегатом, вона перейшла на ленінські позиції. На той час максимальної напруги досягає її конфлікт з секретарем Київського комітету РСДРП(б) Г. Пятаковим. Ідейні суперечки призвели навіть до розриву подружнього зв'язку. Щоправда, ця пара жила в цивільному шлюбі. У жовтневі дні Є. Бош у Вінниці, вона один з організаторів збройного повстання проти військ Тимчасового уряду. Це з її ініціативи в грудні 1917 року делегати-більшовики і

представники лівих течій ряду других партій полишили перший з'їзд Рад у Києві і переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами III Донецько-Криворізького обласного з'їзду Рад і провели 11-12 грудня «свій» з'їзд Рад. Після проголошення України радянською республікою, Є. Бош стала одним з членів ЦВКа України. 13 грудня 1917 року ЦВК приступив до формування виконавчої гілки влади – Народного секретаріату. До розбіжностей між «господарями» (харків'янами) і «чужинцями» (киянами) про норми представництва своїх прибічників додався брак кадрів відповідної кваліфікації українського походження. Врешті-решт зійшлися на тому, що претенденти на урядові посади повинні перш за все мати високі ділові і політичні якості і носити «по можливості, українські прізвища». Оскільки на посаду керівника уряду «справжнього українця» не знайшлося, було вирішено «главу Ради народних секретарів – не обирати». Однак, тут же постановили, що «народний секретар внутрішніх справ координуватиме роботу Народного секретаріату». Іншими словами, виконуючим обов'язки глави уряду повинен був стати Народний секретар внутрішніх справ. Саме таку посаду з 17 грудня 1917 року до 4 березня 1918 року обіймала Є. Бош. Вона також брала участь в роботі I з'їзду КП(б)У в Москві (липень 1918). Хвороба давала знати про себе все частіше й частіше і кожного разу надовше приковувала її до ліжка. Уряд не раз направляв Є. Бош на лікування до Грузії, Німеччини, Італії. Коли страждання од хвороби стали нестерпними, Є. Бош покінчила життя *самогубством* у Москві 5 січня 1925 року.

Гамарник Ян Борисович

Народився в єврейській сім'ї 21 травня 1894 року в Житомирі. Навчався в гімназії, закінчив її у 1913 році зі срібною медаллю. Переїхав до м. Малина Київської губернії і став репетитором. У 1914 році поступив до Петербурзького психо-неврологічного інституту, але через рік перевівся на юридичний факультет Київського університету. Тут познайомився з керівниками більшовицького підпілля в Україні М.О.Скрипником і С.В. Косіором, які мали на нього великий вплив.

Гамарник у 1916 році член РСДРП(б). Вів пропаганду на київському заводі «Арсенал». Після Лютневої революції 1917 року Гамарник увійшов у київський комітет РСДРП(б).

Після Жовтневої революції в Петрограді був заарештований разом з керівниками київських більшовиків. Звільнений після збройного повстання 31-го жовтня 1917 року. У 1918–1919 рр. на підпільній партійній роботі в Україні. У 1918 році прибув до Москви, познайомився з В. Леніним, був обраний до складу ЦК КП(б)У. Брав участь у придушенні заколоту лівих есерів. У 1918 році заступник голови Київської Ради. З 1919 року голова Одеського губкому партії. У тому ж році член РВР Південної групи військ 12-ї армії. У лютому 1920 року після розгрому денікінців, голова Київського губкому партії і Київського губвиконкому. З 1923 року голова Приморського губвиконкому, Дальревкому, Далекосхідного крайви-конкому. У 1927–1928 рр. перший секретар Далекосхідного крайкому партії. Плідно займався промисловою розвідкою Далекого Сходу, за його участю розроблявся і здійснювався 10-річний план (1926–1935) піднесення економіки краю. Підтримав українізацію півдня Далекого Сходу, там у різних районах мешкали від 60 до 80% українців. У 1928–1929 рр. перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. У 1929–1937 рр. начальник Політуправління РСЧА, одночасно відповідальний редактор газети «Красная Звезда».

У 1930 – 1934 рр. перший зам. Наркома у військових і морських справах СРСР Ворошилова і зам. голови Реввійськради СРСР. У 1934–1937 рр. перший зам. наркома оборони СРСР. Виступив на захист Тухачевського, заявивши Сталіну, що в його ставленні сталася помилка. 13 березня 1937 року призначений уповноваженим наркомату оборони СРСР при Раднаркомі РСФСР, а 20 травня – членом Військової ради Середньоазіатського військового округу. Член ВЦВК і ЦВК СРСР.

Гамарнику першим у Червоній Армії в 1935 році було присвоєно звання армійського комісара 1-го рангу, що прирівнювалося до армійського звання командуючого або генерала армії чи командарма 1-го рангу. На 14-му з'їзді обирався кандидатом в члени ЦК партії, на 15–17-му – член ЦК ВКП(б).

30 травня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Відсторонити Гамарника і Арнштама від роботи

в Наркоматі оборони і вивести зі складу Військової Ради, як працівників, що перебувають у тісному груповому зв'язку з Якіром, виключеним нині з партії за участь у військово-фашистському заколоті». 31 травня 1937 року Нарком оборони К.Є. Ворошилов віддав наказ повідомити Гамарнику, що перебував у себе на квартирі у зв'язку з хворобою, про рішення Політбюро, а також наказ народного комісара оборони про увільнення його з лав РСЧА. Зразу після їхнього відбуття, не очікуючи неминучого арешту, Гамарник застрелився.

6 серпня 1955 року звинувачення в антирадянській діяльності визнані необґрунтованими, а 07.10.1955 року його поновили в партії.

Нагороди: ордени Леніна і Червоного Прапора.

Сім'я. Дружина Гамарника засуджена до 8-и років тюремного ув'язнення (а потім ще до 10-ти), померла в 1943 році в таборі (за іншими даними – її розстріляли).

Дочка – Кочнева, Вікторія Янівна (нар. у 1924 р.). Після арешту батька відправлена в дитячий будинок. Інженер, до пенсії працювала в Міністерстві нафтопереробної і нафтохімічної промисловості СРСР. Сестра Марія була заміжня за єврейським поетом Хаїмом Йосифовичем Бяликом. Сестра Фаїна (р. 1910?) працювала лікарем Санітарного управління Кремля. Її викликали, коли Сталін знайшов мертве тіло дружини Надії Аллілуєвої, яка покінчила своє життя самогубством. Пізніше Фаїну Янівну репресували, вона провела в КарЛАГу 24 роки, однак їй пощастило вціліти. Сестра Богомолова-Гамарник Клара Борисівна (р 1905?). Член КППС з 1929 року. У 20-х роках працювала в бюро скарг Київської міської КК РСІ (Контрольна комісія робітничо-селянської інспекції), в 30-х роках – в Московському Комітеті КППС, в прокуратурі Московської області.

Затонський Володимир Петрович

Народився в сім'ї волосного писаря 27 липня 1878 року в с. Лисець, Ушицького повіту, Подільської губернії. У 1895 році сім'я переїхала до Кам'янця – Подільського. З 1898 по 1906 рік навчався в Кам'янець-Подільській гімназії. У 1905 році вступив

до РСДРП(м), меншовик; брав участь у революції 1905–07 рр. У 1912 році закінчив фізико-математичний факультет Київського університету (навчався з 1906 року, його двічі відраховували за участь у революційному русі). Викладав фізику в Київському політехнічному інституті. У 1915 році вступив у шлюб з Оленою Самуїлівною Краскіною, яка працювала лікарем в одній з київських клінік. Після Лютневої революції 1917 року порвав з меншовиками і в березні був прийнятий до РСДРП(б). У цьому ж році він стає членом, а з листопада головою Київського комітету РСДРП(б). Один з керівників жовтневого збройного повстання в Києві, член ревкому. У грудні 1917 року на Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові був обраний до складу уряду Республіки Рад і очолив Секретаріат (Наркомат) освіти. У березні 1918 року обраний головою Всеукраїнського ЦВКа. У квітні – липні 1918 року керував підпільними організаціями України, був членом т.зв. «повстанської дев'ятки». Член Оргбюро ЦК КП(б) України по скликанню 1-го з'їзду КП(б)У. З листопада 1918 року по січень 1919 року входив до складу Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З 27.06. 1919 по 17.05.1920 року виконував обов'язки члена РВР 12-ї армії Західного фронту РСЧА, одночасно в липні – грудні 1919 року був членом Зафронтового бюро ЦК КП(б)У, а з грудня 1919 року членом Всеукраїнського ревкому. У червні – серпні 1920 року був головою Галиційського ревкому. Затим послідовно членом РВР 12, 13 і 14 армій Південно-Західного фронту, пізніше членом РВР Південного фронту. Учасник придушення Кронштадтського повстання у 1921 році. У 1922-1924 і 1933-1938 рр. нарком освіти УРСР. У 1924-1925 рр. член РВР військ України і Криму, член РВР і начальник поліуправління Київського військового округу. У 1925-1927 рр. секретар ЦК КП(б)У. У 1927–1933 рр. голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УРСР. Обирався членом ЦК, членом ЦКК КП(б)У, членом Політбюро ЦК КП(б)У. На XV-XVI обирався членом ЦК ВКП(б), на ХУІІ – кандидатом у члени ЦК ВКП(б) (з 1934 р.) . Був членом Президії ЦВК СРСР, членом Президії ВУЦВК. Академік ВУАН (1929; з 1936 р. – АН УРСР) 3-го листопада 1937 року заарештований, 29 липня 1938 року засуджений до смертної кари: *розстріляний*.

Реабілітований 19 березня 1936 року.

Нагороди: орден Червоного Прапора.

Каганович Лазар Мойсеевич

Народився в єврейській родині в с. Кабани Київської губернії 22 листопада 1893 року. З 14-річного віку почав працювати в Києві на різних заводах, взуттєвих фабриках і в шевських майстернях чоботарем. Член РСДРП(б) з 1911 року. З початком Лютневої революції 1917 року керував Юзівським комітетом партії, був заступником голови Юзівської Ради робітничих депутатів. З травня 1917 року, перебуваючи на військовій службі, голова Саратовської військової більшовицької організації, член Саратовського комітету партії більшовиків. У червні делегований на Всеросійську конференцію більшовицьких військових організацій при ЦК РСДРП(б). Затим переїхав до Гомеля, де з вересня 1917 року працював головою Поліського комітету партії більшовиків. Керував Жовтневим переворотом у Гомелі. На III Всеросійському з'їзді Рад обраний членом ВЦВКа, до якого переобирався пізніше систематично. З січня 1918 року працював у Петрограді, а потім у Москві, Нижньому Новгороді, Воронежі, в Середній Азії, Ташкенті, Туркестані.

У 1922 році призначений завідувачем організаційно-інструкторського відділу, що став згодом організаційно-розподільчим відділом ЦК РКП(б). На XII з'їзді обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б), а з XIII членом ЦК РКП(б). З 1924 по 1925 рік – секретар ЦК РКП(б). З травня 1925 до липня 1928 року – генеральний секретар ЦК КП(б) України. Згідно з офіційною версією «очолював боротьбу з укр. націоналістами (Шумським та ін.), троцькістами і правими, керуючи індустріалізацією і піднесенням сільського господарства України». З 1928 по 1939 рік – секретар ЦК ВКП(б). З 1930 року – член Політбюро ЦК ВКП(б). Вважається одним з організаторів політичних репресій сталінського періоду. Як секретар ЦК і завідувач сільсько-господарського відділу ЦК у 1929–1934 роках безпосередньо керував «справою організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів і боротьбою проти організованого куркульством саботажу державних заходів».

З квітня 1930 по березень 1935 року – перший секретар Московського комітету ВКП(б). За успіхи в розвитку сільського господарства Московської області був нагороджений

Орденем Леніна.

На посаді голови Центральної комісії з чистки партії керував у 1933–34 рр. «чисткою партійних лав».. У 1934 – 1935 рр. голова Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б). У 1934 р. очолював Транспортний відділ ЦК ВКП(б), а згодом – транспортну комісію ЦК і РНК до призначення його в травні 1935 року Наркомом шляхів сполучення.

З 1935 до 1944 року – нарком шляхів сполучення СРСР. Нагороджений у січні 1936 року орденом Трудового Червоного Прапора. Ім'я Кагановича в 1935–1955 рр. носили Московський метрополітен, а затим, до 1957 року, станція «Охотний ряд»; перший радянський тролейбус мав на його честь марку «ЛК».

З 1937 року по сумісництву – нарком важкої промисловості, з 1939 нарком паливної промисловості, з 12 жовтня 1939 по 1940 рік – перший нарком нафтової промисловості СРСР. З серпня 1938 року одночасно – заступник голови Раднаркому СРСР. У 1942 році – член Військової Ради Північно-Кавказького, а затим Закавказького фронту. У 1942 – 1945 роках член Державного Комітету Оборони.

У 1946–1947 рр. – заступник голови Ради Міністрів СРСР, а з березня 1946 року одночасно – міністр промисловості будівельних матеріалів. У 1947 році – перший секретар і член Політбюро ЦК КП(б) України. З грудня 1947 року – заступник, а з березня 1953 року – перший заступник голови Ради Міністрів, з 1952 року – член Президії ЦК КПРС. У 1955–1956 рр. голова Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, а в 1956 – 1957 роках – міністр промисловості будівельних матеріалів СРСР. У 1957 році оголошений членом «антипартійної групи Молотова – Малюнкova – Кагановича», знятий з усіх постів і відправлений на дрібні господарські посади. У жовтні 1961 року виключений з КПРС.

Не дивлячись на багаточисельні звернення, в партії (на відміну від Молотова) – *непоновлений*.

Помер 25 липня 1991 року у віці 97 років. Похований на Новодівичому кладовищі.

Нагороди. Нагороджений 4 Орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. 5 листопада 1943 року йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Офіційна критика. У Радянській історичній енциклопедії, видання якої розпочате за Хрущова, наводиться така

характеристика дій Кагановича: «Величезної шкоди завдали найгрубіші помилки і перекручення, які могли виникнути в обстановці зростаючого культу особи Сталіна. Коли у неврожайному 1932 році на Північному Кавказі, Нижній Волзі і переважній частині України колгоспи не змогли виконати завдань хлібозаготівель, на Кубань була відряджена комісія на чолі з Кагановичем, яка вдалася до масових репресій партійних, радянських і колгоспних працівників, рядових колгоспників (примусове відбирання хліба, розпуск партійних організацій, масові виключення з партії, виселення населення ряду станиць у північні райони)»..

Квірінг Еммануїл Йонович

Народився у сім'ї волосного писаря 1(13).9. 1888 року в с. Новолипівка Саратовської губернії. Німець. Закінчив 5 класів школи, в 1912 слухач курсів у Санкт-Петербурзі, тут вступив до РСДРП(б). У 1913–1914 секретар фракції РСДРП(б) в Державній Думі. Неодноразово заарештовувався. У 1917 році голова Катеринославського комітету РСДРП(б), з грудня голова Катеринославської Ради. У 1918-1925 рр. член ЦК, а в 1918 член Закордонного бюро ЦК, у жовтні 1918 – березні 1919 року секретар ЦК КП(б) України, член Тимчасового робітничо-селянського Уряду України. Керував боротьбою проти УНР, Гетьманщини і Директорії в Україні. Був членом делегації під час підписання мирного договору з Польщею. У січні-липні 1919 року голова Ради народного господарства (РНГ) Української РСР. У жовтні 1919 – листопаді 1920 року член Чернігівського губернського ревкому, секретар Катеринославського губкому КП(б)У, голова губернської Ради Народного господарства (РНГ). У листопаді 1920 – березні 1921 року член української радянської делегації на переговорах з Польщею.

Після громадянської війни Квірінг на господарській, партійній і державній роботі. З 20.3. 1923 до 7.4.1925 перший секретар ЦК КП(б) України. У 1927-1931 рр. заступник голови Держплану СРСР, заст. наркома шляхів

Леонід МАЧУЛІН

сполучення СРСР. У 1932–1934 заст. гол. Комітету товарних фондів СТО СРСР. У 1932–1937 директор Економічного інституту Комуністичної Академії при ЦВК СРСР. З 1934 року знову заст. гол. Держплану СРСР, доктор економічних наук. 16 жовтня 1937 року заарештований, на допитах піддавався жорстоким катуванням, і 26 листопада *розстріляний* в будинку Військової колегії Верховного Суду СРСР. Тіло кремовано в Донському монастирі. 1956 року реабілітований і поновлений в партії.

Сім'я. Дружина – Є.Є. Квірінг (Гурова). Син – В.Е. Квірінг. Нагороди. Орден «Знак Пошани» 21.02.1936 р.

Косіор Станіслав Вікентійович

Народився 6 (18) листопада 1889 р. в м. Венгров, Седлецької губернії у сім'ї фабричних робітників. Поляк. У сім'ї було п'ятеро братів (за старшинством): Станіслав, Владислав, Йосиф, Казимир і Михайло. Четверо з них (окрім найменшого Михайла) стали революціонерами-підпільниками. У 1902 році після закінчення Сулинського заводського початкового училища, Косіор влаштувався слюсарем на Сулинський завод. У листопаді 1905 року взяв участь у заводських страйках. У 1907 році вступив до РСДРП і з 1908 до 1911 р. очолював Сулинську організацію РСДРП. У 1910 р. він створив гурток футболістів для прикриття підпільної роботи і цим завоював популярність серед мас. Чотири рази Косіора заарештовували на короткий час, а в 1911 році його в адміністративному порядку вислали до Катеринославської губернії. З 1912 до 1914 р. вів підпільну роботу в Харкові, Києві, Полтаві. Восени 1914 року був серед організаторів Київського комітету РСДРП(б), а після провалу – в Москві. У 1915 році його заслали на три роки в Іркутську губернію. Після Лютневої революції переїхав до Петрограда, де працював у партійній організації Нарвсько-Петергофського району, з тим був членом Петербурзького комітету більшовиків у Виконавчій комісії. У жовтні 1917 року комісар Петроградського Військово-революційного комітету. У період укладання Брестського миру примикав до «лівих кому-

ністів». Один з організаторів КП(б) України в 1918 році. З березня 1918 року народний секретар (нарком) фінансів України. У серпні 1918 року керував нелегальною партійною роботою в Україні, що була окупована німецькими військами. З листопада 1918 року до лютого 1919 року секретар Правобережного (Київського) обласного комітету КП(б)У. З травня 1919 до грудня 1920 р. секретар ЦК КП(б) України, в липні-грудні 1919 року очолював також Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. У 1920 році – командувач Кавтрудоармії, керував виселенням терських козаків з Гірської АРСР. З 1922 року по 1925 секретар Сиббюро ЦК РСДРП(б). Член ЦК ВКП(б) з 1924 року (кандидат з 1923). З 1925 по 1928 – член Оргбюро і секретар ЦК ВКП(б). З 1928 по 1938 р. генеральний (з 1934 р. перший) секретар ЦК КП(б)У. Один з зятятих організаторів сталінських репресій, пізніше й сам став їх жертвою. На думку деяких українських істориків, Косіор є одним з головних винуватців Голодомору в Україні 1932-1933 років. У 1930 році Косіор увійшов до складу Політбюро ЦК (кандидат з 1927 р.), член Президії ЦВК СРСР. На початку 1938 року його перевели до Москви на посаду заступника голови РНК, але без конкретних обов'язків. Йому висунули звинувачення в приналежності до так званої «Польської Військової Організації». 26 лютого 1939 року він був засуджений до розстрілу і того ж дня *розстріляний*.

Реабілітований 14 березня 1956 року.

Увічнення пам'яті. Ім'я Косіора носять вулиці і проспекти в ряді міст України і Росії: у Кривому Розі, Вознесенську, Дніпропетровську, Харкові, Грозному, Новошахтинську, Шахти тощо.

Нагороди: Орден Леніна (1935).

Любченко Панас Петрович

Народився 2(14) січня 1897 року в с. Кагарлик Київської губернії. У 1909–1914 навчався у Київській військово-фельдшерській школі. У 1915–1917 рр. лікувався і працював у Київському госпіталі. Після Лютневої революції активно влився в революційний рух. Увійшов до складу Центральної Ради, однак невдовзі потрапив у немилість і був заарештований.

Леонід МАЧУЛІН

Після звільнення червоноармійцями вступив до партії «боротьбистів». Член КП(б)У з 1918 року. Був членом Київської Ради робітничих депутатів (1917–1919). У 1920 – секретар Київського губпарткому КП(б)У, а з кінця 1920 року – начальник політвідділу 2-ї кінної армії. У 1921–1927 рр. голова Чернігівського губвиконкому, заст. голови Донецького губвиконкому, голова правління сільсько-колгоспної кооперації УРСР, голова Київського губвиконкому. На X з'їзді КП(б)У в 1927 році обраний секретарем ЦК. З 1933 року голова Ради народних комісарів УРСР. У 1937 році С. Косіор звинуватив П. Любченка в націоналізмі. За однією з версій, 29 серпня 1937 року вбив дружину і *застрелився сам*, за іншою – йому «допомогли» співробітники НКВС. Розповідають, що він завчасно знав про наближення смерті і в останньому зверненні до соратників сказав такі слова: «Стара Малоросія була царською колонією, а тепер, завдячуючи революції, Україна є незалежною державою, що перебуває у федеративному союзі з Росією. Пам'ятайте це і стійте на цьому».

Реабілітований 1965 року.

Сім'я. Дружина Марія Крупеник.

Увічнення імені. Іменем Любченка Афанасія (Панаса) в 1977 року названа куца вуличка поблизу метро «Либідська».

Петровський Григорій Іванович

Народився у сім'ї кравця і пралі 23 (4 лютого) 1878 року в м. Харкові. У родині малось троє дітей. Батько помер, коли Петровському сповнилося три роки. Провчився два з половиною року в Харківській семінарії. З 11-ти років працював у мостових майстернях залізниці, у п'ятнадцятирічному віці поступив на металургійний завод в м. Брянка Катеринославської губернії. У 1897 році долучився до Катеринославського «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу», з 1898 року член РСДРП. У 1905 р. секретар Катеринославської Ради робітничих депутатів і член страйкового комітету. Потрапив до в'язниці в 1900, 1903 рр. У тривалій еміграції не

перебував (лише декілька місяців у Німеччині, 1906 р.).

У 1912 році токар маріупольського заводу «Провіданс», Петровський був обраний депутатом IV Державної Думи від робітничої курії Катеринославської губернії. У січні 1913 року кооптований в члени ЦК РСДРП. У жовтні 1913 року був представником Соціал-демократичної робітничої фракції Думи. Офіційний видавець газети «Правда». У листопаді 1914 року заарештований і в лютому 1915 року засуджений на довічне заслання в Туруханський край з позбавленням усіх майнових прав.

Після Лютневої революції призначається комісаром Якутії і головою місцевого комітету громадянської безпеки. У липні 1917 року керівництво партії направляє його на Донбас, член Катеринославського губернського комітету РСДРП(б), гласний міської Думи і голова її більшовицької фракції. Член Передпарламенту.

Петровський був другим радянським наркомом внутрішніх справ (17(30).11.1917 – 30. 03. 1919 гг.). У 1918 р. брав участь у переговорах з німцями при підписанні Брестського миру.

Голова Всеукраїнського ЦВК з 28.11.1918 по 03.1938 рр. (з перервами). Голова Всеукраїнського революційного комітету (11.12.1919 – 19.02.1920 рр.). З боку України підписав Договір про утворення СРСР і став одним зі співголів ЦВК СРСР. Був також головою Всеукраїнського ЦК «незаможних селян» (немайнових селян), у 1920 – 1923 рр. обіймав відповідальні пости в Комінтерні.

Після прийняття нової Конституції 1936 року, яка затвердила нову систему Рад, обраний депутатом Верховної Ради СРСР I скликання (1937–1946) і перемістився на посаду заступника голови Президії Верховної Ради СРСР з 17.1.1938 по 31.5.1939). У 1939 році був підданий критиці за потурання «ворогам народу» з числа керівників України і знятий з усіх посад. Трохи раніше були заарештовані декілька членів сім'ї Петровського. У 1940 році директор Музею Революції Федір Самойлов (у минулому депутат-більшовик IV Думи) влаштував його своїм заступником по адміністративно-господарській і науковій частині. У Музеї Петровський трудився до самої смерті. Помер 9 січня 1958 року. Урну з прахом вмуровано в Кремлівську стіну на Красній площі Москви.

Нагороди: Орден Леніна (двічі), орден Червоного Прапора,

орден Трудового Червоного Прапора (тричі).

Увічнення імені. Місто Дніпропетровськ (у 1926 році було перейменоване на м. Катеринослав). Парк імені Петровського – в Миколаєві, в Білій Церкві і т.д. В СРСР Харківський велосипедний завод носив ім'я Петровського, заводи імені Петровського є у Дніпропетровську, Києві, Нижньому Новгороді і т.д. Вулиці Петровського є в мм. Харкові, Кам'янець-Подільському, Антрациті, Луганської обл. і т.д. Село Петровське у Сватівському районі Луганської обл. і т.д.

Попов Микола Миколайович

Народився в сім'ї вчителя 24.12.1890 р. в Кутаїсі. Навчався в Харківському і Московському університетах (не закінчив). У 1906 році вступив до РСДРП, меншовик. Провадив партроботу на Владикавказі, у 1908-1909 секретар Харківської організації РСДРП. У грудні 1911 року заарештований і відправлений на заслання.

У лютому 1917 року повернувся до Харкова. У 1919 році прийнятий до РКП(б). У 1921–1923 рр. секретар Харківського губкому КП(б) України. У 1924 р. заст. зав. агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП(б). У 1924–1926 рр. одночасно лектор Інституту марксизму. У 1925–1926 рр. зав. агітпропвідділу ЦК КП(б)У, редактор газети «Комуніст». У 1929 році зав. агітпропу Московського комітету ВКП(б). У 1929–1933 член редколегії газети «Правда». З 1930 року кандидат у члени ЦК ВКП(б). У січні 1933 року направлений в Україну, де на той час лютував голод, 3-ім секретарем ЦК і членом Політбюро ЦК КП(б)У з завданням «безумовно виконати план хлібозаготівель». Одночасно перебував на посаді директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У.

Автор праць з історії партії. Його «Очеркі історії РКП(б)» (1926) до кінця 1930-х рр. вважалися головним підручником для вузів і партійних шкіл і витримали 16 пере-видань. З інших праць найбільш відомі «Жизнь Леніна і ленінізм» (1924), «Національна політика советской власті» (1924), «Октябрьская революція і національний вопрос» (1927), «Очеркі історії КП(б)У» (1928).

16 червня 1936 року заарештований, 8 лютого 1937 року винесено смертний вирок, *розстріляний*.

У 1956 році реабілітований і поновлений в партії.

Постишев Павло Петрович

Народився 6 вересня 1887 року в Іваново-Вознесенську в сім'ї ткача. Член РСДРП з 1904 року. Був засланий до Сибіру. Один з керівників боротьби за радянську владу в Сибіру. З 1926 року Секретар ЦК КП(б) України. У 1930–1933 рр. секретар ЦК ВКП(б), затим знову секретар ЦК КП(б) України. 28 грудня 1934 року за ініціативою Постишева була відновлена традиція святкування новорічної ялинки (раніше ялинка була заборонена як «буржуазний пережиток»).

Кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) з 1934 року. З 1937 року – секретар Куйбишевського обкому ВКП(б). В ніч на 22 лютого 1938 року його разом із дружиною заарештовано. 9 квітня 1938 року Постишев пише заяву на ім'я наркома внутрішніх справ Миколи Єжова, в якій запевняв, що має «намір дати органам слідства відверті свідчення про контрреволюційну діяльність проти партії та Радянської влади, яку я проводив протягом кількох років»..

Слідство констатувало, що «Постишев П.П. упродовж кількох років був членом центру правотроцькістської організації в Україні. У проведенні ворожої роботи був зв'язаний з Косіором, Чубарем, Балицьким, Якіром, Ащрафяном, Вегером, Косаревим та іншими. Брав активну участь в організації та керівництві диверсійно-шкідницькою роботою в Україні. З 1920 р. був агентом японської розвідки, яку постачав найважливішими шпигунськими відомостями по Радянському Союзу». Як «японського шпигуна» та «правого троцькіста» Постишева було розстріляно 26 лютого 1939 року.

У 1956 році рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР повністю реабілітований, чому немало сприяла симпатія до нього з боку М.С. Хрущова: той кілька разів відгукнувся про нього позитивно в Доповіді на XX з'їзді КПРС як про «чесного, принципового більшовика».

13 січня 2010 року Апеляційний Суд міста Києва визнав Постишева винним у організації Голодомору та постановив наступне: «Підстав для реабілітації Постишева Павла Петровича немає».

П'ятаков Георгій Леонідович

Народився 6(18) серпня 1890 року в сім'ї власника цукрового заводу в Черкаському повіті Київської губернії. Закінчив реальне училище в Києві. У 1905 – 1907 рр. під час навчання в училищі брав участь у революційному русі в Києві, був близьким до анархістів. Навчався на економічному відділенні юридичного факультету Петербурзького університету. У 1910 році був виключений після третього курсу.

У 1910 році вступив до РСДРП. З 1912 року секретар Київського комітету РСДРП. Неодноразово заарештовувався. Півтора року провів у засланні в Іркутській губернії. У 1914 році втік із заслання до Швейцарії. З 1915 року разом з В. Леніним редагував журнал «Комуніст». Суперечності з Леніним призвели до того, що П'ятаков вийшов з редакції журналу «Комуніст» і перебрався до Стокгольму. У 1916 році його вислали зі Швеції і він переїхав до Норвегії.

Після Лютневої революції повернувся до Росії. З квітня 1917 року член, потім голова Київського комітету РСДРП. У жовтні 1917 року очолив Київську Раду робітничих і солдатських депутатів і Військово-революційний комітет, член виконкому Київської ради робітничих депутатів. У Петрограді брав участь у захопленні Держбанку в образі «комісара Держбанку».

На початок 1918 року Георгій П'ятаков входив від партії більшовиків до складу Української Центральної Ради (УЦР), у серпні-листопаді до Малої Ради, Краєвого комітету захисту революції в Україні. Виступав проти Центральної Ради. У липні 1918 року на з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України був обраний секретарем ЦК КП(б)У. У листопаді 1918 року увійшов до складу Української революційної військової ради (Й. Сталін, В. Затонський і В. Антонов-Овсеєнко).

З листопада 1918 до січня 1919 року голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Перебуваючи на цьому посту реалізував гасло про утвердження на селі «великого соціалістичного виробництва», посилив колективізацію, прискорив створення радгоспів і комун. Після усунення з посади глави уряду, очолював Надзвичайний

військовий революційний трибунал (з червня 1919), член реввійськрази тринадцятої армії РСЧА. У січні-лютому 1920 року керував реєстраційним управлінням Червоної Армії.

У 1920–1923 керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу, голова Головного концесійного комітету. З 1923 року активний прибічник Лівой опозиції. У 1923–1927 рр. заступник голови ВРНГ СРСР, пізніше Держбанку СРСР. Був одним з авторів проекту першого п'ятирічного плану, виступав за прискорені темпи індустріалізації України.

З 1927 року керівник торгового представництва СРСР у Франції. У 1928 році був призначений заступником голови Державного банку СРСР, а весною 1929 року Головою Правління Державного банку СРСР. Через півтора року (у жовтні 1930) невдачі в проведенні першого етапу кредитної реформи стали причиною усунення П'ятакова з посади голови. З 1930 р. член Президії, а в 1931-1932 заступник голови ВДНГ СРСР.

2 вересня 1936 року заарештовано. Як одного з головних звинувачуваних в судовому процесі було притягнуто у справі «Паралельного антирадянського троцькістського центру» 30 січня 1937 року Військова колегія Верховного суду СРСР винесла смертний вирок. *Розстріляний.*

У 1988 році реабілітований.

Сім'я. Дружина в цивільному шлюбі – Євгенія (Ївга) Бош.

Раковський Християн Георгійович

Кристя Станчев народився 1 (13) серпня 1873 року в Котелі на території сучасної Болгарії в купецькій сім'ї. Був етнічним болгариним, але мав румунський паспорт. Навчався в болгарській гімназії і двічі (1886 і 1890 рр.) відраховувався з неї за революційну агітацію. У 1887 році поміняв власне ім'я Кристя Станчев на гучніше – Християн Раковський. Приблизно з 1889 року стає переконаним марксистом. Восени 1893 року поступає в медичну школу в Берліні, але через тісні зв'язки з революціонерами з Росії був відрахований вже через шість місяців. У Німеччині Раковський співробітничав з Вільгельмом Лібкнехтом. У 1896 році закінчив медичний факультет університету Монпельє у

Франції. У 1890 році Християн Раковський емігрував до Швейцарії, жив у Женеві. Там через російських емігрантів ознайомився з російським соціал-демократичним рухом. Зокрема з Г.В. Плехановим. Після розколу РСДРП на більшовиків і меншовиків на II з'їзді в 1903 році, зайняв проміжну позицію, силкуючись примирити обидві групи. У 1903–1917 рр. разом з М. Горьким був однією з об'єднуючих ланок між більшовиками і меншовиками. У Женеві Раковський якийсь час працював з Розою Люксембург.

Після завершення навчання у Франції, прибув до Санкт-Петербурга, проте невдовзі був виселений з країни і виїхав до Парижа.

Хоча революційну діяльність Раковський вів на територіях більшості країн Європи, головне зусилля спрямовував на організацію соціалістичного руху на Балканах, і в першу чергу в Болгарії і Румунії. Після повернення до Румунії Раковський поселився в м. Добруджа, тут він працював доктором. У 1913 році приймав у себе Л. Троцького, цього згодом не пробачив йому Й.Сталін. Після вступу Румунії у війну, у серпні 1916 року Раковський був заарештований. 1 травня 1917 року його звільнили російські солдати, дислоковані у Східній Румунії.

Після звільнення прибув до Росії, у листопаді вступив до РСДРП, вів партійну роботу в Одесі і Петрограді, брав участь у мирних переговорах з Німеччиною. З 1919 року член ЦК РКП(б). У 1916 році був керівником ЧК в Україні, головою Верховної колегії по боротьбі з контрреволюцією, головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З березня 1919 по липень 1923 року – голова РНК і Нарком у закордонних справах України. Один з організаторів радянської влади в Україні. У складі радянської делегації брав участь у роботі Генуезької конференції (1922). У 1923–1925 роках був повпредом у Великобританії (на цей час розгорівся скандал, пов'язаний з «листом Зінов'єва»), з жовтня 1925 по жовтень 1927 – у Франції.

У 1927 році був зміщений з усіх посад і виключений з ВКП(б). Рішенням особливої наради при ОГПУ засуджений на 4 роки заслання з перебуванням в Кустанаї, а в 1931 році знову засуджений на 4-річне заслання в Барнаул. У 1935 році заявив про розрив з троцькізмом і поновлений у лавах ВКП(б).

У 1936 році знову виключений з партії і 27 січня 1937

року заарештований. Утримувався у внутрішній тюрмі НКВС. Постав перед судом у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку». Визнав себе винним в участі в різних заколотах, а також у тому, що був японським і англійським шпигуном. 13 березня 1938 року був засуджений до 20-ти років тюремного ув'язнення з конфіскацією майна. В останньому слові заявив: «Наше нещастя в тому, що ми обіймали відповідальні пости, влада запаморочила нам голову. Ця пристрасть, це честолюбство до влади нас засліпило». Відправлений до Орловської політичної тюрми.

За особистою вказівкою Л. Берія і Й. Сталіна, без суду і слідства, Х. Раковський був *розстріляний* 11 вересня 1941 року в Медведському лісі особливого призначення під Орлом.

Реабілітований у 1988 році і поновлений у партії.

Скрипник Микола Олексійович

Народився 25 січня 1872 року в с. Ясинувата Бахмутського повіту Катерино-славської губернії (нині м. Ясинувата Донецької області) в сім'ї службовця-залізничника. Початкову освіту отримав у Барвінківській двокласній сільській школі, а подальшу – в Ізюмському реальному училищі в м. Курську. Багато займався політичною самоосвітою, вивчав марксистську літературу. З 1897 року вважав себе свідомим членом соціал-демократичної партії.

У 1900 р. поступив до Петербурзького технологічного інституту. З цього часу – член Петербурзької соціал-демократичної групи «Робітничий стяг». Уперше заарештований і висланий в м. Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ) в березні 1901 року за участь в протесті проти політичних переслідувань студентів Київського університету. Всього був заарештованим 15 разів, 7 разів – вислався. У цілому засуджувався на 34 роки, одного разу засуджувався до смертної кари і 6 разів тікав.

Глассон, Петербуржець, Валер'ян, Г. Єрмолаєв, Щур, Щенський – це далеко не повний перелік псевдонімів, якими користувався М. Скрипник в революційній роботі у містах Петербург, Катеринославі, Царицин (нині Волгоград), Саратов, Одеса, Рига та багатьох інших. Брав

активну участь у багатьох партійних виданнях, починаючи з «Іскри». У 1914 році входив до складу редколегії газети «Правда».

Після Лютневої революції 1917 року в Петрограді обирається секретарем Центральної ради фабрично-заводських комітетів. Під час Жовтневого збройного повстання – член Військово-революційного комітету при Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів.

З грудня 1917 року в Україні, сюди прибув за розпорядженням В. Леніна. Перебуваючи на різних посадах, М.Скрипник до будь-якого питання ставився з точки зору загальнонаціональних інтересів. Зокрема, він практично наодинці, боровся проти виокремлення зі складу України Донецько-Киворізької області і створення на її базі Донецько-Криворізької Радянської Республіки. З 4-го березня 1918 року він призначений головою Народного секретаріату (уряду УРР).

Комуністичну партію України М. Скрипник завжди вважав своїм дітищем, хоча йому ніколи не доводилося очолювати КП(б)У. Надто поширена думка, що це пов'язане з помилковою позицією М. Скрипника в питанні про утворення партії на I з'їзді КП(б)у. яку немовбито, йому не могли пробачити ні В. Ленін, ні РКП(б), ні партійний актив України. Однак переконливими і логічними такі міркування назвати не можна. Першими секретарями ЦК КП(б)У обирали Г. П'ятакова, В. Квірінга, С. Косіора, які в багатьох принципових питаннях того нелегкого часу нерідко дотримувалися, як офіційно оцінювалось у відповідних документах, «ошібочних взглядов».

Очевидно, велику роль відігравали другі мотиви. М.Скрипник, як правило, не приставав до тієї чи іншої течії, які тоді сформувалися і виявляли себе нерідко з полярних позицій. Він ніколи не прагнув до фракційності, до об'єднання довкола себе якоїсь групи людей, хотів бути завжди вище такої поведінки, сподівався що принципово захищає загальнопартійні інтереси. І доки точилася боротьба між представниками «лівих» і «правих», він, природно, не міг реально претендувати на першу роль в партії, за яку часто велося відчайдушне суперництво.

У січні 1919 року М. Скрипник стає народним комісаром контролю і Верховної соціалістичної інспекції, сприяє налагодженню функціонування радянського апарату

республіки. З наступом білогвардійської армії А. Денікіна він на фронтах: начальник Політвідділу Гомельського укріпленого району, начальник особливого відділу Південно-Східного (Кавказького) фронту.

У липні 1920 року – керівник повноважного представництва Наркомату робітничо-селянської інспекції РСФСР в Україні. З липня 1924 року – нарком внутрішніх справ, очолював Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і КП(б)У (Істпарт), Головне архівне управління при Наркомосі (Головархів), Центральну раду захисту дітей, Українську комісію по обліку і розподіленню евакуйованих установ та осіб (Евакоком), керував роботою ряду інших державних і громадських організацій, був членом багатьох відповідальних інститутів і комісій.

З січня 1923 року на посаді Генерального прокурора республіки, одночасно виконує обов'язки наркома юстиції. Входив до складу союзної і республіканської комісій, спрямовував процес створення базових документів функціонування тогочасного українського суспільства – цивільного, кримінального, земельного, сімейного кодексів.

У 1920-ті роки М. Скрипник багато і плідно займається розробкою теорії національного питання, пошуками шляхів оптимального вирішення української проблеми в процесі будівництва соціалізму. М. Скрипник був учасником усіх масштабних публічних дискусій, форумів, на яких обговорювалися актуальні питання розвитку багато-національної держави, національного відродження і розвитку в союзних республіках. Він курував питання орфографічної реформи української мови (т. зв. «харківський правопис», ухвалений в 20-30 роках, його також називають як «скрипниківський»).

З березня 1927 до початку 1933 року він очолював народний комісаріат освіти УРСР. Паралельно з цим обіймав посаду директора Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), керував асоціацією істориків, був секретарем фракції УАН, головним редактором Української радянської енциклопедії (УРЕ), завідувачем кафедри національного питання. Зусиллями М. Скрипника і його оточення УРСР була перетворена в своєрідну лабораторію вирішення національного питання. А втім демократична, гуманістична спрямованість цього процесу поступово вступала в непримириму суперечність з вкоріненням тоталітарної системи в СРСР. Та й сам

М.Скрипник не здатен був примирити, органічно поєднати непоєднувані два начала, що боролися у ньому самому – як можна краще послужити рідному народу і як можна послідовніше здійснювати інтернаціональний курс. У лютому 1933 року його зняли з посади наркома освіти і призначили на посаду глави Держплану і заступника голови Ради народних комісарів УРСР. Останній рік у житті М. Скрипника майже весь став ганебною кампанією проти нього. У його творах невтомно вишукувалися «спотворення ленінізму», «націоналістичні похибки», «шкідництво у мовознавстві» і т.п.

7 липня 1933 року перед початком чергового засідання, знову стояло питання про М. Скрипника, він полишив залу засідань і покінчив з собою у своєму кабінеті в Держпромі. Похований у Харкові. 28 березня 1990 року ЦК Компартії України спеціальною постановою ухвалив вважати М.Скрипника реабілітованим у партійному відношенні (посмертно).

Хатаєвич Мендель Маркович

Народився в Гомелі 1893 року. За фахом – зубний технік. У 1913 році вступив до лав РСДРП. У 1917 році заступник голови Підліського комітету РСДРП(б) в Гомелі. У роки революції – найближчий помічник Якова Свердлова. Згодом – один з керівників Уралради і СибЧКа. У 1918 році голова Самарського міськкому РКП(б). Після зайняття міста чеськими військами заарештований, визволений Червоною Армією. У 1918–1919 рр. – голова Гомельського повітового комітету РКП(б). У травні 1920 р. мобілізований на Західний фронт, начальник політвідділу армії, дивізії. З липня 1921 року секретар Одеського губкому, з 1925 Татарського обкому ВКП(б). З 1925 року член Центральної ревізійної комісії ВКП(б); з 1927 року – кандидат в члени, з 1937 року член ЦК ВКП(б).

У 1932 – 1937 рр. член Політбюро ЦК КП(б) України. З 1933 року перший секретар Дніпропетровського обкому, з 17.3. 1937 другий секретар ЦК КП(б) України. У 1935 році нагороджений Орденом Леніна.

9 липня 1937 року заарештований, 27 жовтня того ж року засуджений до смертної кари за звинуваченням про

участь в контрреволюційній терористичній організації.

Розстріляний у Москві.

Весною 1938 року майже весь керівний склад Дніпропетровського обкому був підданий жорстоким репресіям.

У 1956 році реабілітований і поновлений у партії.

Чубар Влас Якович

Влас Якович Чубар народився 22 лютого 1891 року в селянській сім'ї у с. Федорівка Катеринославської губернії. З 1904 по 1911 рік в Олександрівському механіко-технічному училищі. Після закінчення училища працював на заводах в містах Краматорську, Маріуполі, Москві, Петрограді. Учасник революції 1905 – 1907 рр. Член РСДРП(б) з 1907 року. Після Лютневої революції 1917 року – член Центральної Ради фабзавкомів Петрограда. Після Жовтневої революції був комісаром ВРК у Головному артилерійському управлінні. У 1918–1919 рр. голова Правління Державного об'єднання машинобудівних заводів (ДОМЗа). У 1918–1922 і в 1923 роках член Президії ВРНГ РСФСР. У 1919–1922 роках голова Оргбюро по відбудові промисловості України, член Всеукраїнського революційного комітету. У 1920–1937 роках член ЦК КП(б) України. У 1920–1922, 1923–1934 рр. член Політбюро ЦК КП(б) України. У 1921–1938 член ЦК РКП(б) – ЦК ВКП(б) (кандидат з 1921 року). У 1921–1923 рр. голова ВРНГ Української РСР, одночасно голова Центрального управління кам'яновугільної промисловості. У 1923–1934 рр. голова Раднаркому Української РСР. Саме його вважають головним винуватцем голодомору в Україні в 1932–1933 роках. У 1923–1925, 1934–1938 рр. заступник голови Ради народних комісарів СРСР, одночасно в 1934–1937 рр. заступник голови Ради Праці і Оборони СРСР. З листопада 1926 року – кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), з 1 лютого 1935 року по 16 червня 1938 року – член Політбюро ЦК ВКП(б). У 1937 – 1938 рр. нарком фінансів СРСР.

16 червня 1938 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про неможливість перебування В.Чубаря в Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на тій підставі, що ще в

Леонід МАЧУЛІН

1934 році він разом з Косіором запропонував С.М. Кірову замінити Й. Сталіна на посту керівника СРСР. Кіров відмовився і розповів про цю пропозицію вождеві. Після цього доля Косіора і Чубаря була передбаченою. 28 листопада 1938 року В. Чубаря заарештували, а 26 лютого 1939 року його *розстріляли* на Бутівському полігоні за вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР.

Реабілітований 24 серпня 1955 року.

Нагороди: орден Трудового Червоного Прапора.

Шахрай Василь Матвійович

(літ. псевдонім В. Скоровстанський)

Народився 30 січня (1) лютого 1888 року в с. Харківці Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині Полтавська обл.). Навчався у феодосійській вчительській семінарії, пізніше в Інституті вищих комерційних знань у Петербурзі. Деякий час належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. З 1913 року член більшовицької партії. Учасник Першої світової війни, прапорщик російської армії. З літа 1916 року викладав у Віленському військовому піхотному училищі в м. Полтаві. Після Лютневої революції 1917 року активно займався організаційно-революційною діяльністю, був делегатом першого Всеросійського з'їзду Рад. Вважав, що Росія не готова до соціалістичної революції, захищав ідею зміцнення завоювань Лютневої революції. Підтримав I Універсал Української Центральної Ради (УЦР), домогся його підтримки Полтавською організацією РСДРП. Навіть після жовтневого перевороту в Петрограді, полтавські більшовики під впливом В. Шахрая і С. Мазлоха декларували свою лояльність до Центральної Ради, заявили про її підтримку. Погляди В. Шахрая на національне питання істотно відрізнялися від поглядів лідерів більшовиків в Україні, зокрема, Київської і Катеринославської більшовицьких організацій.

У грудні 1917 року він був учасником Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві. Разом з другими більшовиками полишив

Київ і переїхав до Харкова. Брав участь у роботі першого Всеукраїнського з'їзду Рад, був обраний членом ЦВК України і першого більшовицького уряду – Народного Секретаріату. У грудні 1917 – лютому 1918 народний секретар у військових справах. На початку 1918 року входив до складу делегації харківського більшовицького уряду на переговорах у Бресті з представниками країн Четвертинного союзу. У лютому 1918 року В. Шахрай усвідомив, що всі важливі питання вирішуються тільки в Петрограді і, не бажаючи виконувати суто декоративну функцію, подав у відставку. У березні 1918 року його знову обрали до складу Народного Секретаріату, він очолив секретаріат у земельних справах. У 1918–1919 працював у Саратовському політвідділі Українського відділу Наркомату радянської Росії у справах національностей.

Автор праць з теоретичних основ українського комунізму. У своїй праці «Революція на Україні» (1918), вона видана під псевдонімом В. Скоровстанський, підкреслював, що національне питання вимагає свого вирішення, а твердження, що соціалізм автоматично вирішує національне питання – є хибним. В іншій праці під назвою «До хвили. Що діється на Вкраїні і з Україною?» (у співавторстві з Сергієм Мазлахом), виданій 1919 року, відзначалось, що вирішенням «... національних рухів є одне: повна демократія, а повна демократія означає організацію національних держав». Підтримував ідею соборності українських земель, підкреслював, що «найгіршим результатом для України був би її новий поділ», виникнення нових перешкод до об'єднання Подніпров'я і Галичини.

Висунув ідею створення Української комуністичної партії (більшовиків), яка очолила б національно-визвольну боротьбу українських робітників і селян за створення власної держави, вільної від соціального і національного пригнічення. Після виходу книг, В. Шахрай разом з С.Мазлахом були виключені з більшовицької партії. Постановою ЦК КП(б)У їм заборонялося працювати в державних установах, пропонувалося виїхати за кордон, а їхні книги були вилучені звідусіль. Під час окупації України білогвардійськими військами В. Шахрай перебував на Кубані, там був схоплений і розстріляний денікінцями (за іншою версією – знищений більшовиками).

Яковлєв (Епштейн) Яків Аркадійович

Народився 09.06.1895 року в сім'ї дрібного службовця (за іншими джерелами вчителя). Заробляв собі уроками, отримав можливість навчатися – спочатку в реальному училищі, затим у Петроградському політехнічному інституті (не закінчив).

У 1913 році вступив до РСДРП, більшовик. Під час Першої світової війни провадив партійну роботу в робітничих гуртках Петербурга. Напередодні Лютневої революції був заарештованим, а після цього займався організацією створення робітничої міліції і солдатських комітетів. У Катеринославі працював секретарем партійного комітету, був членом президії міської ради. Деякий час перебував головою Владимирського губвиконкому і секретарем Московського облбюро металістів (1918).

Один з організаторів збройного повстання в Харкові (очолював більшовицький ревком) – 2 січня 1918 року, до того, як його 3 січня, зайняли більшовицькі частини. У січні-липні 1919 року голова Катеринославського губкому КП(б) України. У липні-серпні 1919 року голова губернського комітету КП(б) України в Києві. 3 серпня 1919 року начальник політвідділу 14-ї армії. У жовтні-листопаді 1919 року голова Владимирського губвиконкому.

3 грудня 1919 року член Бюро ЦК КП(б) України, у січні-листопаді 1920 року голова Харківського губкому партії, де був одним з ініціаторів організації комітетів незаможних селян («незаможників»). Одночасно у квітні-листопаді 1920 року член Оргбюро і Політбюро ЦК КП(б) України.

У 1920–1921 рр. член Член Головополітпросвіти Наркомату освіти РСФСР. У 1922–24 рр. працював в апараті ЦК РКП(б). У 1923 році організував «Крестьянскую газету» і до 1929 року був її головним редактором. Одночасно очолював газету «Беднота», 1924–1928. Обіймав посаду завідуючого відділу антирелігійної літератури у центральній раді союзу воєвничих безбожників. Одночасно на протязі багатьох років був головою Всесоюзної ради колгоспів, брав активну участь в комісії по роботі на селі і в ряді інших комісій.

У 1924–1930 рр. член ЦКК ЦК ВКП(б); у 1926–1927 рр. кандидат в члени, в 1927–1930 рр. член президії ЦКК. На XVI–XVII з'їздах обирався членом ЦК ВКП(б). З 1926 року заст. наркома Робітничо-селянської інспекції. 8 грудня 1929 року призначений народним комісаром землеробства СРСР (Наркомзем СРСР). Одночасно з лютого 1931 року голова Всесоюзної ради с.г. колективів СРСР («Колгосп центр»). Очолював комісію Політбюро ЦК ВКП(б) з питань колективізації, яка розробила графік колективізації, затверджений 5 січня 1930 року. Способи проведення колективізації, за яку він ніс відповідальність як Наркомзем СРСР зимою-весною 1930 рр., аналогічні його попередній практиці використання комітетів бідноти, закриття церков тощо.

З 10.4.1934 року – зав. сільськогосподарського відділу ЦК ВКП(б). Академік ВАСГНІЛ (1935). З жовтня 1936 року перший заст. голови Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б). З 16 січня 1937 очолював комісію по перевірці результатів перепису населення.

З 27 липня по 8 серпня 1937 року виконував обов'язки першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії, заарештував там низку «націонал-фашистів».

На час власного арешту 12 жовтня 1937 року був зав. сільгоспвідділом ЦК ВКП(б). 29.7.1937 року звинувачений за участь в контрреволюційній терористичній організації. Того ж дня *розстріляний*. Реабілітований 05.01.1957 р.

Переклад українською завершено 15 лютого 2014 р.

ЛІТЕРАТУРА

1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Под редакцией В.Моргунова и З.Мачульской. – Пролетарий. Харьков. 1927. – С. 177.

Абрамов А.С. У Кремлевской стены. 2-е изд. – М.; 1979.

Астахова В.И. Революционная деятельность Артема в 1917-1918 гг. – Харьков, Прапор. 1966.

Бачинский П., Квиринг В. Эммануил Ионович Квиринг. – М. Политиздат, 1968.

Бевз Т. Протистояння парламентської й радянської моделей державності у листопаді – грудні 1917 р. / Т. Бевз // Історія України. – 2005. – березень, № 9. – С. 1 – 5.

Більшовики України в боротьбі за встановлення Радянської влади. Жовтень 1917 р. – січень 1918 р.: Документи. – К., 1957. – 125 с.

Бойко О. Політичні розбіжності між українськими партіями у Центральній Раді (березень – квітень 1918 р.) / О. Бойко, В. Клименко-Мудрий // Історія в школах України. – 1997. - № 2. – С. 7 – 10.

Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917 – 1921 рр. / М. А. Боровик // Український історичний журнал. – 1999. - № 1. – С. 3 – 17.

Брицький П. Утворення СРСР: радянський стереотип та історико-правова діяльність / П. Брицький, Є. Юрійчук // Пам'ять століть. – 2003. - № 4.

Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П.Болбочана – Чернівці. 2005. - 112 с.

Варгатюк П.Л. Перший Радянський уряд України // Сторінки історії Української РСР: посібник для вчителів / П.Л. Варгатюк. – К., 1990.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, февраль 1917 – февраль 1918 гг.: Хроника важнейших ист.- парт. и рев. событий [сб. документов]: в 2-х частях. – К., 1977. – Ч. 2. – 959 с.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 [сб. документов и материалов]: в трёх томах. – Т. 1: Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Февраль – октябрь 1917. – К., 1957. – 1008 с.; Т. 2.: Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление советской власти на Украине. Октябрь – декабрь 1917. – К., 1957. – 730 с.; Т. 3.: Борьба за распространение и упрочение советской власти на Украине. Декабрь 1917 – апрель 1918. – К., 1957. – 995 с.

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник. – К., 1987. – 632 с.

Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Остапко. — К., 1998. — 254 с.

Верстюк В. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В. Верстюк // Український історичний журнал. — 2008. - № 1. — С. 4 — 31.

Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 — 1921 рр.) / В. Ф. Верстюк. — К., 1992. — 368 с.

Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине / Р. И. Ветров. — Харьков, 1983. — 144 с.

Гай-Нижник П. Заснування Центральної Ради та її перші заходи у фінансовій сфері (березень — червень 1917 р.) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2006. - № 6. — С. 27 — 36.

Гай-Нижник П. Листопад-грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2008. - № 2. - С. 62 - 71.

Гамрецький Ю.М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році: період двовладдя / Ю. М. Гамрецький. — К., 1966. — 220 с.

Гамрецький Ю.М. Триумфальное шествие Советской власти на Украине / Ю.М. Гамрецький. — К., 1987. — 438 с.

Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. — Київ — Нью-Йорк. Видавництво М.П.Коць. 2003.

Горак В.С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського / В.С. Горак // Український історичний журнал. - 2008. - № 4. — С. 110 — 122.

Гошуляк І.Л. Про причини поразки Центральної Ради / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. — 1994. - № 1. — С. 31.

Гражданская война на Украине. 1918 — 1920: сборник документов и материалов в 3 томах, 4-х книгах. — К., 1967. — Т. 3. — 910 с.

Грегори П. 2003. Экономический рост Российской империи (конец XIX - начало XX в.). М. РОССПЭН. С. 45.

Гриценко А. Утворення Директорії і перегрупування політичних сил в Україні на межі 1918 — 1919 рр. / А. Гриценко // Історія України. — 2001. — жовтень, № 38.

Гуро И., Андреев А. Горизонты: Повесть о Станиславе Косиоре. — М.: Политиздат, 1977. (Пламенные революционеры). — 407 с, ил. То же. — 2-е изд. — 1979. — 407 с, ил.

Гусев В. Бунт в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. — 1921 р.) / В. Гусев // Історія України. — 2000. — травень, № 20.

Дорошук Н. Культурницька діяльність українства між двома революціями

Леонід МАЧУЛІН

(1907 – 1917) / Н. Дорошук // Київська старовина. – 2000. - № 2. – С. 161 – 166.

Залесский К. А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. — М: Вече, 2000.

Запольська Л. Українська революція 1917 – 1920 рр.: проблеми і уроки. Історія України. 10 клас / Л. Запольська // Історія України. – 2003. - № 1. – С. 22 – 23 (газета).

Золотарьов В. Олександр Успенський : особа , час, оточення. – Х., : Фоліо. 2004.

Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.): воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – 347 с.

Катренко А.Н. В борьбе за пробуждение народной революции [из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х нач. 90-х XIX в.] / А. Н. Катренко. – К., 1988. – 134 с.

Ковальчук М.А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2007. - № 4. – С. 91 – 102.

Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993.

Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К., 1992. – 204 с.

Кудлай О.Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. – 2005. - № 2. – С. 90 – 105.

Кудлай О. Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового Уряду (28 – 30 червня 1917 р.) / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. – 1999. - № 6. – С. 43 – 55.

Кузьмин Н. П. Рассвет: Повесть о Федоре Сергееве (Артеме). — М.: Политиздат, 1979. (Пламенные революционеры). — 454 с, ил.

Кузьминець О. Ухвалення IV Універсалу Української Центральної Ради / О. Кузьминець // Юридична Україна. – 2003. - № 1. – С. 91.

Кульчицький С.В. Як вирішувалось «українське питання» / С. В. Кульчицький // Політика і час. – 1994. - № 10. – С. 69 – 75.

Курносів Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1992. - №1; 1991. - №12.

Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту / Ю. А. Левенець // Український історичний журнал. – 1992. - № 3. – С. 23 – 32.

Лук'яненко Л. За Україну, за її волю / Л. Лук'яненко. – К., 1991. – 63 с.

- Марочко В. Голод на Україні (1931-1933 рр.) : причини та наслідки. // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки. – Вип. 1. – К., 1991.
- Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995 – №1.
- Могилевский Б. Л. Артем (Федор Сергеев) / Могилевский Б.Л. — М.: Мол. гвардия, 1960. — 367 с.: И, п.
- Могилевский Б.Л. Наш Артем. - Харьков.: Прапор, 1982.
- Морозов В. А. Затонський Володимир Петрович // Українська Радянська Енциклопедія. — 2-е видання. — Т. 4. — К., 1979. — С. 221.
- Наумов С.О. Створення Революційної української партії / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 2006. - № 2. – С. 49 – 59.
- О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи / Сост.: М.Б. Погребинский. — М.: Политиздат, 1989. — 271 с.: П, ил.
- Осокина Е.А. 1993. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935 гг. – М. Моск. гос. открыт. ун-т.
- Павлюк П. Харківська червона гвардія (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) / П. Павлюк. – К., 1948. – 98 с.
- Перші уряди України: становлення виконавчої влади у 1917 – 1920 роках / за ред. Н. К. Дніпренко. – К., 2007. – 36 с.
- Рибалка І.К. Соціально-класова структура населення України на передодні Жовтневої революції / І. К. Рибалка, Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 1981. - № 11. – С. 20 – 34.
- Революция на Украине по мемуарам белых /сост. С.А. Алексеев. – М., 1930. – 436 с.
- Сватенко В. Без права на прощу і забуття. – Х., : Оригінал, 2007.
- Сватенко В. Слідами Серджо Граденіго – Х., : Оригінал, 2008.
- Сватенко В. Вериги української нації. – Х., : Оригінал, 2009.
- Сич О. Жовтень 1917-го: революція чи переворот? / О. Сич // Історія в школах України. – 2007. - № 9/10. – С. 47 – 54.
- Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр.: невідомі сторінки історії / В. С. Сідак. – К., 1998. – 320 с.
- Скальський В.В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції / В. В. Скальський // Український історичний журнал. – 2008. - № 1. – С. 46 – 59.
- Солдатенко В. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні (1917 – 1918 рр.) / В. Солдатенко // Історія України. – 2003. – червень, № 23/24. – С. 3 – 16.
- Солдатенко В. Дійові особи конфлікту: до історії укр. - рос. взаємин наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. / В. Солдатенко // Історія України. –

Леонід МАЧУЛІН

2001. – лютий, № 8.

Солдатенко В. Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В. Ф. Солдатенко / Український історичний журнал. - 2008. - № 4. – С.5-19.

Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис (1917 – 1920 рр.): Монографія / В. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.

Субтельний О. Україна. Історія. – К., : Либідь, 1991.

Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – К., 1995. – 206 с.

Україна. 1917 – 1992: довідник. – К.,1993. – 128 с.

Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.) /колект. авт. І. Л. Гошуляк та ін. – К., 1998. – С. 227 – 245.

Універсали Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1991. - № 8/9.

Харитонов В. Л. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. на Україні / В. Л. Харитонов // Український історичний журнал. – 1987. - № 2. – С. 18 – 28.

Шаповал Ю. Пролог трагедії голодомору. III конференція КП(б)У. // Історія України 2002. – №43.

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.

Шикман А. П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. — М.: АСТ-ЛТД, 1997. — 448 с

ЗМІСТ

Зведення рахунків з Україною	
Вступне слово перекладача	3
Передмова до другого видання	24
Передмова до першого видання	25
Розділ 1. Набуття	28
Глава 1.1. Переддень 1917 року	41
Глава 1.2. Харків і «українство»	52
Глава 1.3. Народжена в Москві	60
Глава 1.4. Донецько-Криворізька радянська республіка	81
Глава 1.5. Офіційна столиця республіки	
Розділ II. Втрата	87
Глава 2.1. Україна: перебудова по-сталінськи	117
Глава 2.2. XII з'їзд КП(б)У	137
Глава 2.3. Проводи і зустріч	
	151
Післямова	
Додатки	
Додаток 1. Урядова комісія по переведенню столиці України в м. Київ	152
Додаток 2. Додаток до Доповідної записки по розділу «Житловий фонд» від комісії по житловому будівництву урядової комісії	166
Додаток 3. Додаток до Доповідної записки по розділу «Нове будівництво» від підкомісії по стандартному будівництву урядової комісії	169
Додаток 4. Стисла характеристика ескізних дозволів урядового центру в м. Києві за варіантами 1, 2, 3, 4, 5	171
Додаток 5. Додаток до Доповідної записки урядової комісії по розділу «Загальні питання»	173
Додаток 6. Довідка про роботу міліції по зміцненню революційного порядку в Києві у зв'язку з переведенням столиці України	176
Додаток 7. Передова стаття газети «Комуніст», органу ЦК КП(б)У, від 22 січня 1934 року: «Київ – столиця Радянської України»	180
Додаток 8. Короткі відомості про осіб, які мали відношення до набуття і втрати Харковом статусу столиці	184
	214
Література	

Науково-популярне видання

Мачулін Леонід Іванович

Харків – столиця червоного диктатора

Серія «Харківська старовина»

Видавець Мачулін Л.І.
61057, м. Харків, вул. Римарська, б.17, оф.14.
Тел./факс +38(068) 886-52-57
Свідоцтво про держреєстрацію:
сер. ХК №125 від 24 листопада 2004 р.

Підписано до друку 17.05.2016. Формат 70x100 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 9,3. Наклад 300 прим.

Надруковано ФОП Озеров Г.В.
м.Харків, вул. Університетська, 3 кв. 9
свідоцтво про держреєстрацію № 818604 від 02.03.2000